

Taw

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) XXVIII

ZESZYT (LIVR.) 3



WARSZAWA

1962

VARSOVIE

ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH – WYDAWNICTWO

SPIS TREŚCI
 Содержание — Contents

ROZPRAWY

- Wojciech Szymański, Wczesnośredniowieczne zausznice korkociągowate z terenu Polski a podobne ozdoby ze strefy środkowego Dunaju 207
 Раннесредневековые „штопорообразные“ серьги из территории Польши и аналогичные украшения из зоны среднего Дуная — Early Mediaeval Cork-Screw Shaped Ear-Rings from Poland and Similar ornaments from the Area of the Middle Danube
- Jerzy Piaskowski, Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z osady w Wąsoszu Górnym, pow. Kłobuck 218
 Металлографические исследования железных изделий из поселения в м. Вонсош Гурны повят Клобуцк — Metallographical Examinations of Iron Objects from a Settlement at Wąsosz Górny, District Kłobuck

MATERIAŁY

- Róża Mińska zewska, Materiały z okresu halsztackiego oraz z wczesnego okresu lateńskiego w dorzeczu górnej Warty i środkowej Pilicy ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego 230
 Материалы гальштатского и раннелатенского периодов в бассейне рек верхней Варты и средней Пилицы из коллекций Государственного Археологического Музея — Hallstatt and Early La Tène Finds from the Upper Warta and the Middle Pilica Basins in the Collection of the State Archaeological Museum

MISCELLANEA

- Jan Dąbrowski, Lucja Okuliczowa, Skarb brązowy ze Stawiszyc, pow. Pińczów 243
 Бронзовый клад из м. Ставищич повят Пинчов — A Bronze Hoard from Stawiszyc, District Pińczów

PRAWOZDANIA

- Lechosław Rauhut, Jadwiga Rauhut, Czesław Potemski, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w 1960 r. 251
 Отчет о раскопках на городище „Вышгород“ в м. Фордон повят Быдгощ в 1960 году — Report on the 1960 Excavation of the Wyszogród Earthwork at Fordon, District Bydgoszcz
- Jacek Miśkiewicz, Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w dolinie Bugu na odcinku Granne—Serock 268
 Результаты поверхностных исследований, совершенных в долине реки Западный Буг на участке Гранне—Сероцк — Results of Archaeological Surface Investigations in the Bug Valley

- ODKRYCIA 282

- KRONIKA 297

WOJCIECH SZYMAŃSKI

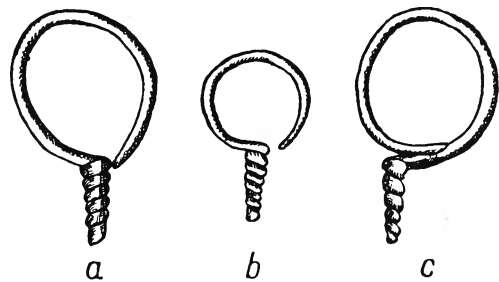
WCZESNOŚREDNIOWIECZNE ZAUSZNICE KORKOCIĄGOWATE Z TERENU POLSKI A PODOBNE OZDOBY ZE STREFY ŚRODKOWEGO DUNAJU

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ „ШТОПОРООБРАЗНЫЕ“ СЕРЬГИ ИЗ ТЕРРИТОРИИ ПОЛЬШИ
 И АНАЛОГИЧНЫЕ УКРАШЕНИЯ ИЗ ЗОНЫ СРЕДНЕГО ДУНАЯ

EARLY MEDIAEVAL CORK-SCREW SHAPED EAR-RINGS FROM POLAND
 AND SIMILAR ORNAMENTS FROM THE AREA OF THE MIDDLE DANUBE

Wykonane z drutu brązowego zausznice, składające się z otwartego najczęściej kabłąka, zakończonego podłużnym spiralnie zwiniętym wisiorciem, starożytną interesującą pozycję w inwentarzu ozdób, pochodzących z cmentarzysk wczesnośredniowiecznych części obszarów zasiedlonych przez Słowian. Ozdoby tego rodzaju (kabłączki typu X według terminologii K. Musianowicz¹) dzielą się na dwie odmiany w zależności od kształtu wisioru. W pierwszej odmianie smukły, różnej długości wisior jest szerszy u góry przy przejściu w kabłąk, natomiast ku dołowi stopniowo się zwęża. U niektórych okazów szerokość wisiora u góry minimalnie tylko przekracza średnicę dolną i drut skręcony jest wtedy ściśle, bez pozostawienia wolnej przestrzeni między zwojami. U innych przeciwnie, średnica górna dosyć znacznie przewyższa dolną. W tym ostatnim wypadku wisior przybiera kształt odwróconego smukłego, pustego wewnątrz stożka. Podobne zausznice znane są z cmentarzysk datowanych na IX w., odkrytych na terenie Węgier, Austrii i Niemiec, a więc przede wszystkim z Aboony, Cziko, Keszthely, Szirák (Ryc. 1), Burglenfeld, Kallmünz, Guntramsdorf². Tematem niniejszego artykułu nie są jednak zausznice tej nie występującej na obszarze Polski odmiany, omówione pokrótce powyżej jedynie dla uniknięcia ewentualnych nieporozumień, ale przede wszystkim pokrewne im okazy zakończone wisiorcem w kształcie pustego wewnątrz stożka, rzadziej walca. Od poprzednich poza formą, różni je zasadniczo — jak się przekonamy niżej — zarówno zasięg, jak i czasokres występowania.

Zausznice tego rodzaju nie doczekały się w dotychczasowej literaturze obszernego osobnego omówienia. Jedyny niewielki artykuł J. Korošeca na ten temat, pomyślany zresztą głównie jako polemika z notatką Z. Vinskiego, nie wyczerpuje całości znanych materiałów³. Autor przytacza w nim bowiem niemal wyłącznie znaleziska pochodzące z terenu Jugosławii. W obszernej monografii K. Musianowicz przytoczona została również jedynie ułamkowa część znale-



Ryc. 1. Zausznice korkociągowe z cmentarzysk awarskich. Keszthely (a). Szirák (b). Cziko (c).

¹ K. Musianowicz: Kabłączki skroniowe, próba typologii i chronologii, „Światowit”, T. XX, 1948—1949, str. 181—187, tabl. XI, mapa XV.

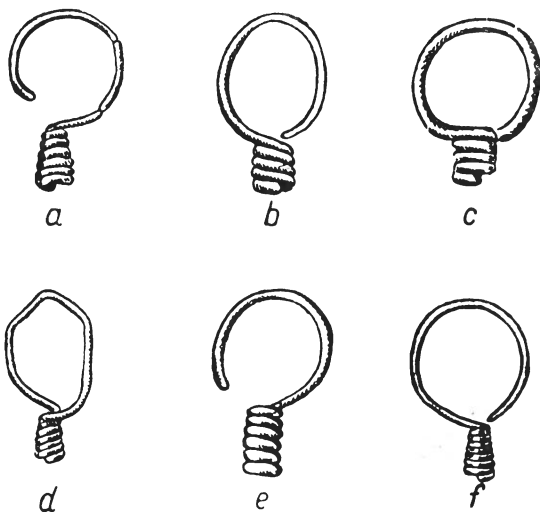
² K. Musianowicz: op. cit., str. 181—187, tabl. XI, mapa XV. E. K. Wirth: Awarische Gräber in Guntramsdorf und Traiskirchen (Niederösterreich), „Wiener Prähistorische Zeitschrift”, T. XXV, 1938, str. 161, ryc. 1—8. A. Stroh: Die Reihengräber der karolingisch-ottonischen Zeit in der Oberpfalz, „Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte”, T. 4, 1954, tabl. 5—33, 11—43, 44.

³ J. Korošec: Slavenske naušnice sa spiralno uvijenim konusom na jednom kraju, „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku”, T. LVI—LIX, 1954—1957, str. 175—180. Z. Vinski: Naušnice zvjezdolikog tipa u arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čadavica, „Starohrvatska prosvjeta”, T. III, 1958, str. 51—52.

zisk tej kategorii⁴, skutkiem czego związana z nimi problematyka została siłą rzeczy jedynie zasygnalizowana. W. Hensel, zestawiając w swym artykule zausznice korkociągowe znane z obszaru Polski⁵, podkreślił ich związek z analogicznymi ozdobami, występującymi na obszarze kultury białobrdowskiej. A. Kralovánszky na marginesie pracy o kabłączkach esowatych zestawia wszystkie znane mu znaleziska zausznice korkociągowe, traktując jednak łącznie oba rodzaje, to jest okazy ze zwężającymi i rozszerzającymi się na końcu wisiorami⁶. Poza tym w części cytowanych poniżej publikacji autorzy, opracowując poszczególne zabytki tej kategorii, przytaczali również analogie, zastanawiając się także nad zakresem występowania w czasie i przestrzeni podobnych zabytków. W związku z tym, celowe wydaje się zebranie w ramach jednej pracy rozproszonych w literaturze informacji, jak również ich kartograficzne opracowanie. Dopiero w ten sposób uporządkowane źródła służyć mogą jako możliwie solidna i pełna baza do wyciągnięcia wniosków ogólniejszej natury. Zestawione poniżej materiały zaczerpnięte są wyłącznie z publikacji. Niemożność dotarcia do znacznej większości materiału oryginalnego, w połączeniu z lakonicznością części publikacji wpłynęły na braki w opisach niektórych zabytków oraz warunków ich znalezienia. Nie czyni to jednak zasadniczego uszczerbku ze względu na fakt stosunkowo dokładnego udokumentowania w literaturze znalezisk najważniejszych, o charakterze przewodnim. Poszczególne zabytki ułożone są w porządku terytorialnym według krajów, począwszy od południa, gdzie występują najczęściej, przy czym numeracja zestawienia odpowiada numerom kolejnym na mapie⁷.

Jugosławia

1. Bijelo Brdo, cmentarzysko z X—XI w. Dwanaście sztuk w siedmiu grobach (Ryc. 2a—c): grób 62 — 1 sztuka, grób 66 — 2 sztuki, grób dziecienny 281 — 1 sztuka, grób dziecienny 70 — 3 sztuki, grób 72 — 1 sztuka, grób dziecienny 82 — 2 sztuki, grób dziecienny 86 — 2 sztuki. Literatura: J. Brunšmid: Hrvatske sredovječne starine, „Vjesnik Hrvatskog archeološkog društva”, 1903/1904, str. 38, ryc. 6 nr 22—24. Z. Vinski: Naušnice zvezdolikog tipa u arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čadavica, „Starohrvatska prosvjeta”, T. III, 1958, str. 51. J. Korošec: Slavske naušnice sa spiralno uvijenim konusom na jednom kraju, „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku”, T. LVI—LIX, 1954—1957, str. 177 i 179, ryc. 2a,d. S. Ercegović: Neobjavljeni grobni nalazi iz Bijlog Brda, „Starohrvatska prosvjeta”, T. III, 1958, str. 168 i 175, ryc. 32. A. Kralovánszky: Beiträge zur Frage der Ausgestaltung, Chronologie und der ethnischen Bestimmung des sog. Schläfenringes mit S-Ende, „Studia Slavica”, T. V, 1959, str. 329.



Ryc. 2. Zausznice korkociągowe z terenu Jugosławii. Bijelo Brdo (a—c). Bogojevo (d). Ptuj (e). Turnišče (f).

2. Bogojevo, cmentarzysko z X—XI w. Dwie zausznice w grobie 3 (Ryc. 2d). Literatura: J. Hampel: Újabb tanulmányok a honfoglalásikor emlékiről, Budapest 1907, str. 167, tabl. 57, 1—3. Z. Vinski: op. cit., str. 51. J. Korošec: op. cit., str. 178 (wzmianki). A. Kralovánszky: op. cit. str. 329.

3. Novi Banovci. Dwie sztuki pochodzące z tej miejscowości znajdują się w Muzeum w Zagrzebiu. Literatura: Z. Vinski: op. cit. J. Korošec: Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu, Ljubljana 1950, str. 70. J. Korošec: Slavske naušnice sa spiralno uvijenim konusom na jednom kraju, „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku”, T. LVI—LIX, 1954—1957, str. 178.

4. Ptuj-Ptujski grad, cmentarzysko z X—XI w. Pięć sztuk w grobach: grób 193 — 2 sztuki, grób 270 — 2 sztuki, grób 296 — 1 szt.

(Ryc. 2e). Literatura: J. Korošec: Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu, Ljubljana 1950, str. 69—70, ryc. 49, 88, 95; str. 71, ryc. 10. J. Korošec: Slavske naušnice sa spiralno uvijenim konusom na jednom kraju, „Vjesnik za arheologiju i historiju

⁴ K. Musianowicz: op. cit., str. 181—187, tabl. XI, mapa XV.

⁵ W. Hensel: O kontaktach Polski z kulturą białobrdowską, „Studia Historica”, w 35-lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego, Warszawa 1958, str. 45—46.

⁶ A. Kralovánszky: Beiträge zur Frage der Ausgestaltung, Chronologie und der ethnischen Bestimmung des sog. Schläfenringes mit S-Ende, „Studia Slavica”, T. V, 1959, str. 329—330.

⁷ A. Kralovánszky uwzględniła w swej pracy również niepublikowane znaleziska zausznice korkociągowe, jednak bez podania danych o ich kształcie. Według listownej informacji autora zausznice o wisiorach walcowatych bądź stożkowatych, skierowanych wierzchołkiem do góry, pochodzą z następujących miejscowości: Ellend, Oroszvár, Pilismarót (w 7 grobach), Tinye, Váchartyán (w 1 grobie). W 1961 r. podczas badań grodziska słowiańskiego w Styrmen nad Dunajem (Bułgaria) przez ekspedycję Katedry Archeologii Słowiańskiej Uniwersytetu Warszawskiego znaleziono podobną zausznicę datowaną na X—XII w. (rezerwat podczas konferencji spawozdawczej w Szczecinie w r. 1961). Wobec braku bliższych danych o ich wyglądzie, datowaniu i ilości zdecydowałem jednak nie włączać ich do indeksu stanowisk i nie zaznaczać na mapie, uważając, iż powiększenie ilości znalezisk nie mać zasadniczych proporcji i nie jest w stanie zmienić ogólnych wniosków.

dalmatinsku", T. LVI—LIX, 1954—1957, str. 178—179, ryc. 2a. J. Korošec: Uvod v materialno kulturov Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana 1952, ryc. 132. Z. Vinski: op. cit., str. 51.

5. Turnišče koło Ptuj, cmentarzysko z początku pierwszej połowy IX w. Jedna sztuka w grobie 10 (Ryc. 2f). Literatura: J. Korošec: Slavenke naušnice sa spiralno uvijenim konusom na jednom kraju, „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku”, T. LVI—LIX, 1954—1957, str. 179, ryc. 2c.

6. Vukovar, cmentarzysko z pierwszej połowy X do XII w. Jedna sztuka (?) w grobie dziecinnym 252 datowanym na XI w. Literatura: Z. Vinski: Ausgrabungen in Vukovar, „Archaeologia Jugoslavica”, T. III, 1959 str. 99—109, tabl. XXXIX ryc. 34.

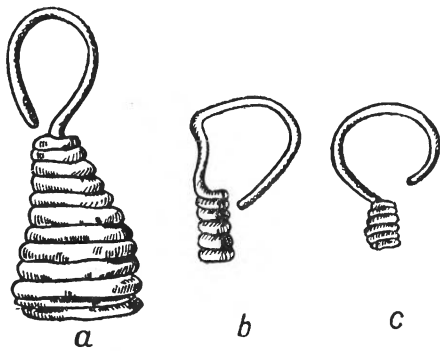
7. Zagreb, z badań konserwatorskich na placu przed katedrą, prawdopodobnie cmentarzysko z XI w. Jedna sztuka. Literatura: Z. Vinski: Naušnice zvjezdolikog tipa u arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čadavica, „Starohrvatska prosvjeta”, T. III, 1958, str. 51, ryc. 11. J. Korošec: op. cit., str. 178. Z. Vinski: Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi na užem i širem području Zagreba, „Iz starog i novog Zagreba”, T. II, 1960, str. 54, ryc. 53.

Węgry

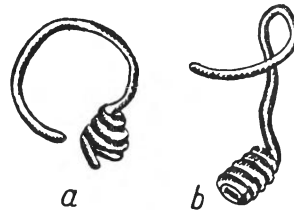
8. Halimba-Cseres, cmentarzysko z X—XII w. Jedna sztuka w grobie dziewczynki 59 datowanym na drugą połowę X w. (Ryc. 3b). Literatura: G. Török: Halimba-Cseres X—XII századi temetője, „Folia Archaeologica”, T. VI, 1954, tabl. XXV, 3—4, str. 96. A. Kralovánszky: op. cit., str. 330.

9. Keszthely, cmentarzysko z VII—IX w. (?). Jedna sztuka (Ryc. 3a). Literatura: J. Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, t. I, Braunschweig 1905, str. 439, ryc. 1289. K. Musianowicz: Kabłączki skroniowe, próba typologii i chronologii, „Światowit”, T. XX, 1948—1949, str. 184, tabl. XI, 9. J. Korošec: Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana 1952, str. 273, ryc. 133, 11. A. Kralovánszky: op. cit., str. 330. Keszthely-Fenekpuszta, cmentarzysko z IX—X w. Dwie sztuki w grobie dziecinnym 11. Literatura: Á. Cs. Sós: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely, „Acta Archaeologica”, T. XIII, 1961, str. 250, 266, tabl. LV, 12, 13.

10. Szentés Szentlászló, cmentarzysko z XI w. Dwie sztuki z grobu 74 (Ryc. 3c). Literatura: M. Széll: XI századi temetők Szentés környékén, „Folia Archaeologica”, T. III—IV, 1941—1952, str. 238 i 239 (resumé), tabl. VI, 15. Z. Váňa: Madari a Slované



Ryc. 3. Zausznice korkociągowe z terenu Węgier. Keszthely (a). Halimba-Cseres (b). Szentés Szentlászló (c). Wszystkie $\frac{1}{2}$ w. n.



Ryc. 4. Zausznice korkociągowe z Siedmiogrodu w Rumunii. Vajdahunyad (a). Várfalva (b).

světle archeologických nálezů X—XIII století, „Slovenská Archaeologia”, T. II, 1954, str. 64 i 81, tabl. IV, 6. G. Fehér: Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slaven des mittleren Donaubeckens, „Studia Slavica”, T. III, 1957, ryc. 5, 1. A. Kralovánszky: op. cit., str. 330.

11. Tolnászentő, cmentarzysko z X/XI w. Jedna sztuka. Literatura: J. Hampel: op. cit., t. III, tabl. 408, 25. Z. Váňa: op. cit., str. 64 i 79, tabl. IV, 7. A. Kralovánszky: op. cit., str. 330.

Rumunia (Siedmiogród)

12. Vajdahunyad, cmentarzysko z X/XI w. Jedna sztuka w grobie dziecinnym 27 (Ryc. 4a). Literatura: M. Roska: Árpádkori temető Vajdahunyadon, „Dolgozatok”, 1913, str. 175 i 195, ryc. 3, 17. A. Kralovánszky: op. cit. str. 330.

13. Várfalva, cmentarzysko z XI w. Jedna sztuka w grobie 33 (Ryc. 4b). Literatura: M. Roska: Árpádkori temető Várfalvan, „Dolgozatok”, 1924, str. 137—138 i 174, tabl. 5, 6. A. Kralovánszky: op. cit., str. 330.

Czechosłowacja

14. Dolní Věstonice, cmentarzysko z pierwszej połowy IX w. Dwie sztuki w grobie 307 (Ryc. 5a). Literatura: J. Poulik: Jižní Morava země dávných Slovanů, Brno 1948—1950, str. 79, ryc. 38d,g. A. Kralovánszky: op. cit., str. 329.

15. Rusovce koło Bratisławy, cmentarzysko z X/XI w. Jedna sztuka (?). Literatura: wzmianka u Z. Váňa: op. cit., str. 64, 79, w oparciu o notatkę J. Eisnera, okaz niepublikowany.

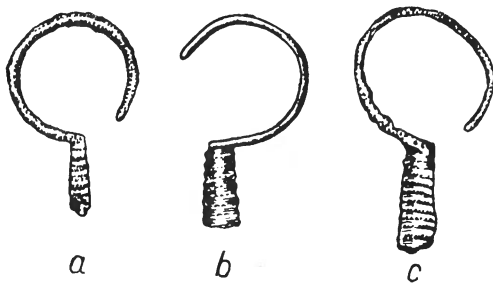
16. Staré Město na Morawach, cmentarzysko z początków X w. Dwie sztuki w grobie dziesięcioletniej dziewczynki 191/51 (Ryc. 5bc). Literatura: V. Hrubý: Staré Město, Velkomoravské pohřebiště „Na Valách”, „Monumenta Archaeologica”, T. III, 1955, str. 226 i 518, tabl. 78, 16—17. A. Kralovánszky: op. cit., str. 330.

17. Boršice, cmentarzysko z połowy X w. Jedna sztuka. Literatura: B. D o s t a l: Slovanský mohylník u Žlutawy „Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University”, R. VI, str. 65, ryc. 9, 27.

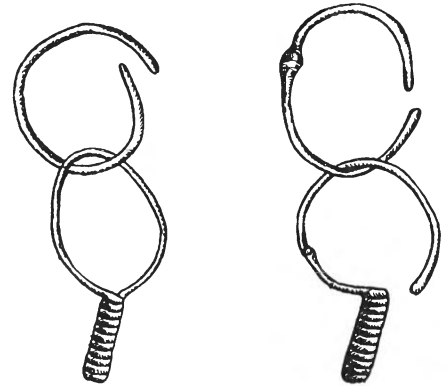
Austria

18. Krungl, cmentarzysko z IX—X w. Jedna sztuka. Literatura: O. F i s c h b a c h: Ujabb leletek Hohenbergröl és Krunglglból, „Archaeologiai Ertesítő”, T. XVII, 1897, tabl. VI, 3.

19. Pottschach, cmentarzysko z IX w. (?). Dwie sztuki w grobie 8 (Ryc. 6). Literatura: J. G a s p a r t: Ein frühgeschichtliches Gräberfeld bei Pottschach, „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien”, T. LXI, 1931, tabl. III, 5, 9.



Ryc. 5. Zausznice korkociągowe z terenu Czechosłowacji. Dolní Věstonici (a). Staré Město (b—c).



Ryc. 6. Zausznice korkociągowe z cmentarzyska w Pottschach (Austria).

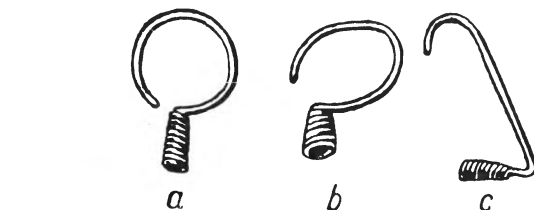
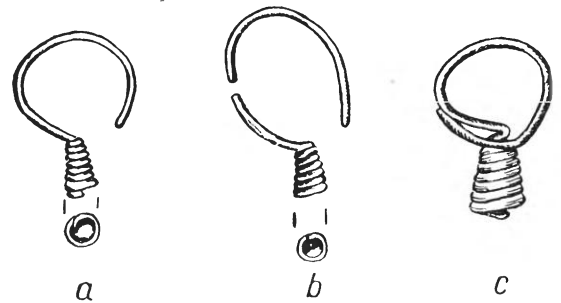
Niemcy

20. Krachenhausen koło Kallmünz (Bawaria), cmentarzysko z IX w. Trzy sztuki w grobie dziecięcym 37 (Ryc. 7). Literatura: P. R e i n e c k e: Die Slaven in Nordostbayern, „Der Bayerische Vorgeschichtsfreund”, T. VII, 1927—1928, tabl. II, 17, str. 27 i 33. A. S t r o h: Die Reihengräber der karolingisch-ottonischen Zeit in der Oberpfalz, „Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte”, T. 4, 1954, str. 9, 23, tabl. 11, V, 6—8. Również na cmentarzysku w Theuern znaleziono zausznicę ze skróconym wiśsiorem, A. S t r o h: op. cit., tabl. 17, 29. Ze względu na uszkodzenie nie wiadomo, do której odmiany można ją przydzielić.

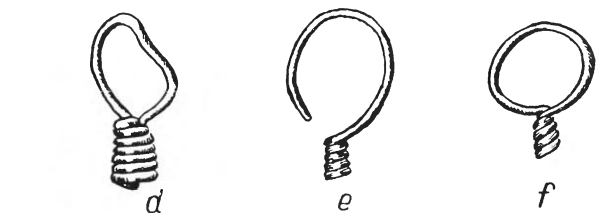
Polska

21. Gozdowo, pow. Sierpc, cmentarzysko z XII w. Jedna sztuka w grobie 8 (Ryc. 8c). Literatura: K. M u s i a n o w i c z: Cmentarzysko i osada wczesnohistoryczna w Gozdowie, pow. Sierpc, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XVII, 1950, str. 258—259 i 293, tabl. LIV, 3. W. H e n s e l: Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Warszawa 1956, str. 403. W. H e n s e l: O kontaktach Polski z kulturą białobrdowską, „Studia Historica”, w 35-lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego, Warszawa 1958, str. 45.

22. Goryslawice, pow. Busko, cmentarzysko z drugiej połowy XI w. Dwie sztuki w grobie 1 (Ryc. 8ab). Literatura: W. B e n d e r: Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Goryslawice, pow. Pińczów, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXII, 1955, str. 99—100, ryc. 1. W. H e n s e l: op. cit., str. 45. W. H e n s e l: Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Warszawa 1956, str. 403. W. S z y m a ń s k i: Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Goryslawicach, pow. Busko (w druku).



Ryc. 7. Zausznice korkociągowe z cmentarzyska w Krachenhausen (Niemcy).



Ryc. 8. Zausznice korkociągowe z terenu Polski. Goryslawice (a—b). Gozdowo (c). Poddębice (d). Poznań-katedra (e—f).

23. Poddębice m. pow., cmentarzysko z XII—XIII w. Jedna sztuka w grobie 9 (Ryc. 8d). Literatura: H. W i k l a k: Cmentarzysko z XII i XIII w. w Poddębicach, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria Archeologiczna, nr 5, str. 193, tabl. XLVI, 3.

24. Poznań — katedra, warstwa osadnicza z połowy X w. Dwie sztuki (Ryc. 8ef). Literatura: Z. P i e c z y Ń s k i: Korkociągowe kabłączki znalezione w katedrze poznańskiej, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XX, 1954, str. 294—295, ryc. 1. W. H e n s e l: op. cit., str. 403. W. H e n s e l: O kontaktach Polski z kulturą białobrdowską, „Studia Historica”, w 35 lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego, Warszawa 1958, str. 45.

Zausznice nie stanowią zespołu jednolitego, różniąc się między sobą zarówno grubością drutu, z którego zostały wykonane, jak również kształtem i wielkością wisiora. Wyjątkową pozycję zajmuje zausznica z Keszthely, której znacznych rozmiarów wisior, wykonany, jak się można domyślać na podstawie rysunków, z rozklepanego na płasko drutu, jest półtora razy wyższy od owalnego kabłąka, jak również szerszy od niego w partii dolnej. W pozostałych zausznicach grubość drutu waha się od 0,75 mm (większość okazów) do 0,15 cm (Bijelo Brdo, Várfalva, Halimba-Cseres, Vajdahunyad). Kształt wisiora jest najczęściej wyraźnie stożkowaty, rzadziej wyraźnie walcowaty. Zausznice o wisiorach walcowatych znaleziono w Bijelo-Brdo (Ryc. 2c), Ptuj, Pottschach (Ryc. 6), Tolnaszantó. Większość okazów z pierwszego cmentarzyska posiada jednak wisior stożkowaty. Rodzaj przejściowy reprezentują niektóre okazy z Ptuj (grób 193 i 270), jeden okaz z Krachenhausen (Ryc. 7a) czy oba z Dolních Věstonic (Ryc. 5a). Charakterystyczne dla nich jest minimalne tylko poszerzenie w partii dolnej. Okazy z Dolních Věstonic ponadto reprezentują formę pośrednią między zausznicami z wisiorami stożkowatymi a zausznicami z wisiosem zwięzającym się ku dołowi, wzmiankowanymi na wstępie. Cechą wspólną dla obu rodzajów jest tu wysmukły wisior wykonany z ciasno zwiniętego drutu. Najniższe wisioro wykonane są cztero- pięciokrotnym splotem (np. Poznań, Tolnaszantó, Ptuj), najwyższe jedenasto- trzynastokrotnym splotem (np. Zagreb, Pottschach, Krachenhausen, Staré Město). Najpowszejsze są jednak 7—8 zwojowe. Wysokość wisiorów jest z reguły mniejsza od średnicy okrągłego kabłąka, przy czym najczęstszy jest stosunek 1 : 2, choć zdarzają się odstępstwa (np. Poznań 1 : 3). Wyjątkową raczej pozycję stanowi jedna z zausznic ze Starého Města z wisiosem nieco wyższym od kabłąka (Ryc. 5c). Za najstarszy egzemplarz zausznicy omawianego typu uważa się zwykle zausznicę z Keszthely (Ryc. 3a). J. Korošec⁸ słusznie jednak podkreślił fakt nie zupełnie pewnej chronologii tego zabytku. Pochodzi on bowiem wraz z setkami innych ozdób z niemetydycznych badań kilku cmentarzy, przeprowadzonych pod koniec XIX w. W ich wyniku zmieszane zostały materiały, pochodzące z różnych okresów i należące do rozmaitych grup etnicznych. Pośród tych zabytków datowanych przede wszystkim na VII—IX w. dadzą się łatwo wyróżnić poszczególne elementy, które można przypisać zromanizowanej, w dużym stopniu germańskiej, ludności dawnej Panonii czy koczowniczym najeźdźcom — Awarom⁹. Równie szerokie ramy czasowe przyjąć należy wobec tego dla cytowanej zausznicy. Na IX w. datować można natomiast dosyć dokładnie cztery znaleziska. Z pierwszej połowy IX w. pochodzi zausznica z cmentarzyska w Turnišće (Ryc. 2f), mającego wybitnie przejściowy charakter od kultury awaro-słowiańskiej do białobrdowskiej. Również na pierwszą połowę IX w. datować można zausznice z cmentarzyska w Dolních Věstonicach (Ryc. 5a). Na koniec IX w. raczej przypadają zabytki z cmentarzyska w Krachenhausen (Ryc. 7) w Bawarii i Pottschach w Austrii (Ryc. 6). Zausznice ze Starého Města (Ryc. 5bc) Boršic, Keszthely-Fenekpuszta datować można na początek X w. Największe jednak nasilenie użytkowania ozdób tego rodzaju przypada, jak wynika z przytoczonego wyżej zestawienia, na X/XI w. (w sumie 12 stanowisk, to jest około 60% wszystkich datowanych okazów). Okazy najpóźniejsze reprezentują zausznice z obszaru Polski: Gozdowo i Poddębice (Ryc. 8c, d), datowane już na XII—XIII w. Reasumując należy przyjąć, iż ozdoby tego rodzaju, sporadycznie użytkowane w IX w., wchodzi w powszechniejsze zastosowanie w X—XI w., aby w następujących stuleciach w zasadzie zniknąć z inwentarza ozdób.

Geneza zausznic korkociągowatych nie jest zupełnie jasna. K. Musianowicz słusznie podkreślała podobieństwo ich formy z okazami znanymi z obszaru Krymu oraz porzeczka górnej Kamy, które jednak w ślad za A. A. Spicynem datowała mylnie na V—VII w.¹⁰ W rzeczywistości są one o wiele starsze. Zausznice z płaskiego, rozklepanego w partii dolnej, lub okrągłego, cienkiego drutu miedzianego czy brązowego z wysokim, smukłym, stożkowatym wisiosem, niewielkim eliptycznym uszkiem występują najliczniej pośród zabytków, pochodzących z kamiennych grobów Krymu począwszy od VI w. przed n. e. Grobowce tego rodzaju, znane specjalnie z zainicjowanych jeszcze w okresie przedrewolucyjnym badań w Bajdarskiej Dolinie w okolicy Chersonesu przypisuje się zwykle Taurom. Najmłodsze ich cmentarzyska Urusta I i II na których znaleziono zausznice stożkowate można datować na IV—III w. przed

⁸ J. Korošec: op. cit., str. 178—179.

⁹ I. L. Kovrig: Megjegyzések a Keszthely — kultúra kérdésehez (Remarks on the question of the Keszthely culture), „Archaeologiai Értesítő”, T. 85, 1958, str. 73. I. L. Kovrig: Ujabb kutatások a Keszthelyi avarkori temetőben (Neue Forschungen in frühmittelalterlichen Gräberfeld von Keszthely), „Archaeologiai Értesítő”, T. 87, 1960, str. 167—168.

¹⁰ K. Musianowicz: op. cit., str. 187, tabl. XI, 6—8, 10. K. Musianowicz: Cmentarzysko i osada wczesnohistoryczna w Gozdowie, pow. Sierpc, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XVII, 1950, str. 293—294.

n. e.¹¹. Za wtórny ośrodek występowania zausznicy tego typu uważa się zwykle północny Kaukaz. Zapożyczona zapewne z obszaru Krymu forma występuje tu w pojedynczych egzemplarzach w grobowcach datowanych na VI—V w. przed n. e. (Isti-Su, Usti-Lubin, Brili i inne¹²).

Przytaczane już przez K. Musianowicz zausznice z okolic Permu i miejscowości Pjanyj Bor w dawnej wjatskiej guberni odznaczają się również bardzo długim, smukłym wisiosem, znacznie przewyższającym wysokość kabłąka. Zausznice tego rodzaju wchodzi w skład inwentarza zabytków charakterystycznych dla I fazy kultury pianoborskiej (od cmentarzyska w cytowanej wyżej miejscowości), datowanych na III w. przed n. e.—I w. n. e. Jest to przy tym forma zapożyczona od kultury ananijskiej, bezpośredniego poprzednika kultury pianoborskiej. Interesującą specyfikę kultury pianoborskiej, zajmującej porzecze środkowej i dolnej Kamy, są stopy ofiarne, zawierające poza kośćmi i popiołem również znaczne ilości ceramiki oraz ozdób i przedmiotów kultowych. Poza stosem w okolicy Permu również w najbardziej znanym stosie gladenowskim znalezione zostały zausznice ze spiralnym wisiosem datowane na IV—III w. przed n. e.¹³. Niestety, w braku ogniów pośrednich związek zausznicy z Krymu, Kaukazu i dorzecza Kamy z podobnymi znaleziskami z okresu wczesnego średniowiecza z obszaru Europy środkowej i południowej nie jest zupełnie jasny.

Pozostawiając wynikom przyszłych badań pełne rozwiązanie problemu, pragnąłbym tu zasygnalizować jedynie pewne spostrzeżenia i propozycje. Wielokrotnie cytowana zausznica z Keszthely (Ryc. 3a) zasługuje w tym aspekcie na specjalną uwagę. Jej kształt, proporcje i technika wykonania (znacznie mniejszy kabłąk niż wisior) są o wiele bliższe okazom uformowanym ze sklepanego drutu z obszaru Rosji aniżeli innym wczesnośredniowiecznym. Godny pożałowania jest podkreślony wyżej fakt nieprecyzyjnego datowania zabytku. Zastanawia przy tym unikatowy charakter znaleziska wobec ogromnych ilości nieraz noszących cechy seryjnej produkcji ozdób wszelkiego typu, znanych z obszaru Węgier z okresu awarskiego. Pozwala to na przypuszczenie że w owym czasie ozdoby podobne były noszone sporadycznie. Jest prawdopodobne, iż ich użytkowników szukać należy pośród przedstawicieli jakiejś niewielkiej grupy, wchodzącej w skład konfederacji różnych etnicznie plemion koczowniczych objętych wspólnym mianem Awarów, zajmującej w r. 568 obszary nad środkowym Dunajem. Archaiczna forma ozdoby, genetycznie związana z zabytkami sięgającymi połowy tysiąclecia przed n. e., wskazuje ponadto na względną izolację tej grupy i niezmiennie, konserwatywne produkowanie i użytkowanie pewnych kategorii przedmiotów przez długie stulecia. Chronologicznie stosunkowo najbliższe zausznicy z Keszthely, a zarazem najbardziej do niej podobne są okazy z terenów nadkamskich. Dla kultury plemion finougryjskich, zamieszkujących te obszary, charakterystyczna jest przy tym długoletnia kontynuacja pewnych swoistych form ozdób metalowych i znaczny archaizm w ornamentyce. Tereny nadkamskie łączyły się z obszarami południowych stepów nadkaspjskich, a dalej z północnymi wybrzeżami Morza Czarnego, stosunkowo ruchliwymi szlakami handlowymi¹⁴. Tą drogą trafił tu w okresie helleńskim z Krymu prototyp zausznicy ze stożkowatym, spiralnym wisiosem, a w VI w. odwrotną wędrówkę odbyć mogły grupy użytkowników tego rodzaju ozdób, aby następnie przyłączyć się do przesuwających się na zachód Awarów¹⁵. Oczywiście słabość tej hipotezy tkwi w wielowiekowej luce, dzielącej zausznice kamskie od okazy z Keszthely. Należy mieć nadzieję, iż dalsze badania nad kulturą pianoborską przyniosą w rezultacie nowe materiały, umożliwiające rozstrzygnięcie tego problemu. Mniej prawdopodobne wydaje się szukanie związków między zausznicą z Keszthely a podobnymi okazami z obszaru Krymu czy północnego Kaukazu. Co prawda podnóże Kaukazu stanowiło przejściowo około połowy VI w. teren działalności Awarów, którzy przesuając się na zachód pozostawali również przez czas pewien w zasięgu

¹¹ N. I. Riepnikow: Kamiennyje jaszczyki Bajdarskoj doliny, „Izwestija Imperatorskoj Archeologiczeskoj Komissii”, T. XXX 1909, str. 132. A. A. Brandt: Zаметки по археологии Крима, t. II, „Izwestija Imperatorskoj Archeologiczeskoj Komissii”, T. LIV, 1914, ryc. 8, 9. A. M. Leskow: Raskopki kamiennyh jaszczykow w Bajdarskoj dolinie w Krymu, „Kratkije Soobszczenija Instituta Archeologii”, t. 10, 1960, str. 73 i 75.

¹² O. A. Artamonowa-Połtawcewa: Kultura siewierowostocznego Kawkaza w skifskij pieriod, „Sowietskaja Archeologija”, T. XIV, 1950, str. 33, ryc. 9, 4; Materiały i Issledowanija po Archeologii Siewiernogo Kawkaza pod red. E. I. Krupnowa, „Materiały i Issledowanija po Archeologii S.S.S.R.”, T. 23, 1951, str. 162, ryc. 2, 3. E. I. Krupnow: Drewniaja istorija sewiernogo Kawkaza, Moskwa 1960, str. 293, ryc. 48, 27.

¹³ „Otczot Imperatorskoj Archeologiczeskoj Komissii za g. 1896”, 1898, str. 131, fig. 470. A. A. Spicyn: Driewnosti basienow riei Oki i Kamy, „Materiały po Archeologii Rossii”, T. 25, 1908, str. 2, tabl. I ryc. 4—5. A. P. Smirnow: Oczerki driewniej i sredniewiekowej istorii narodow sredniego Powołżja i Prikamija „Materiały i Issledowanija po Archeologii SSSR”, T. 28, 1952, str. 70, 72—73, 90, tabl. XIX, ryc. 81.

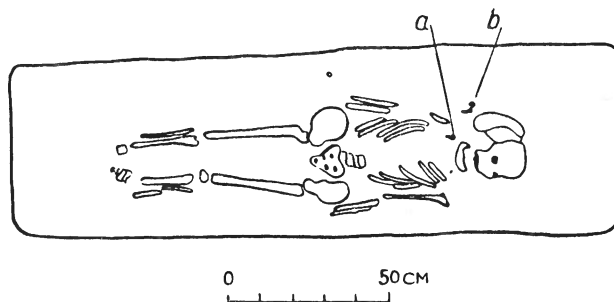
¹⁴ N. Feltich: Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn, „Archaeologia Hungarica”, T. XXI, 1937, str. 164—165, 176.

¹⁵ Podobnie tłumaczy ostatnio podobieństwo awarskich strzemion z uchem w kształcie pętlicy z terenów naddunajskich do okazów pochodzących z obszarów nad środkową Wołgą i Kamą D. Csallány: Szabolcs-Szatmár megye avar leletei (Awarische Funde des Komitats Szabolcs-Szatmar). A Nyiregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, t. I, 1958, str. 84 (niemieckiego streszczenia).

oddziaływania kulturowego ośrodków półwyspu Krymskiego¹⁶, jednak na razie brak z obu tych obszarów znalezisk omawianych zausznic młodszych aniżeli datowane na IV—III w. przed n. e., a główne nasilenie ich występowania przypada tu na VI—V w. przed n. e.

Zausznicę z Keszthely (Ryc. 3a), niezależnie od wątpliwości co do jej datowania, nie sposób traktować jako bezpośredniego prekursora zausznic z IX—XIII w. ze względu na istniejące między nimi wyraźne różnice formy. Znacznych rozmiarów, barokowo bujny wisior różni się zdecydowanie od niewielkich, rozmaicie ukształtowanych zawsze jednak od regularnie okrągłego kabłąka mniejszych wisiorów, egzemplarzy chronologicznie późniejszych. Nasuwają się dwie możliwości: albo między obu formami istnieje związek genetyczny którego nie znając dotychczas ogniw pośrednich, nie możemy dokładnie odtworzyć, albo też zausznice w rodzaju znalezionej w Keszthely nie miały kontynuacji i zausznice młodsze stanowią twórcze przejście w nową odmianę wzmiankowanych na wstępie okazów o wisiorach zwięzających się ku końcowi, znanych z cmentarzysk awarskich VIII—IX w. Hipoteza ta nosi sporo cech prawdopodobieństwa, zwłaszcza jeżeli uwzględnimy zausznice z Dolnich Věstonic, których wisiorzy mają wyraźnie przejściowy charakter od form smukłych, ciasno splecionych i zwięzających się ku dołowi do bardziej przysadkowych, rozszerzonych w partii dolnej (Ryc. 5a). Rozwiązanie tego rodzaju ostatnio odrzucał zdecydowanie J. Korošec, stojąc na stanowisku, iż oba rodzaje zausznic nie mają ze sobą nic wspólnego, różniąc się nie tylko formą i techniką wykonania, ale i zasięgiem terytorialnym. Starsze, z okresu awarskiego, występować mają głównie tylko na terenie Panonii (1 egzemplarz — Albania), młodsze tylko na terenie Słowenii. Niestety J. Korošec oparł swe sformułowanie na wybitnie ułamkowym materiale, ograniczając się przy cytowaniu zausznic młodszych wyłącznie do obszaru Jugosławii¹⁷. W rzeczywistości, jak wynika z przedstawionego wyżej zestawienia, występują one na znacznie szerszym obszarze, pokrywającym się częściowo z zasięgiem zausznic starszego typu (zwłaszcza teren Węgier). Na specjalną uwagę zasługuje fakt, iż na terenie północno-wschodniej Bawarii obie odmiany występują jednocześnie w IX w., przy czym zausznice starszego typu wyróżniają się szerokim wisiolem, lekko tylko zwięzonym ku dołowi, co stawia je bardzo blisko okazów z wisiolem równym, walcowatym¹⁸. Reasumując, należy stwierdzić archaiczny charakter formy i jej wschodnioeuropejskie nawiązania przy jednoczesnym braku dokładniejszych danych, umożliwiających śledzenie poszczególnych etapów jej przyswajania przez ludność obszarów naddunajskich.

K. Musianowicz w swej systematyzującej pracy o kabłączkach skroniowych określiła omawiane ozdoby głowy mianem kabłączków typu X. Nazwa ta, określająca niedwuznacznie ich funkcję, użyta została poza tym jedynie w kilku publikacjach materiałowych z obszaru Polski¹⁹. W literaturze zagranicznej powszechnie przyjęte jest stosowanie terminu „zausznica”, który wydaje mi się być bardziej uzasadniony²⁰. Przemawia za tym przede wszystkim znajdowanie ich w poszczególnych pochówkach niemal wyłącznie w jednym lub dwóch egzemplarzach, nie zaś, jak ma to miejsce z kabłączkami skroniowymi, często w 3—8 egzemplarzach. Ogółem w jedenastu wypadkach znaleziona została w jednym pochówku para zausznic, w czternastu wypadkach po jednej zausznicy, w dwóch wypadkach po trzy zausznice. Zausznice znajdowano przy tym bądź wspólnie z innymi ozdobami głowy, najczęściej kabłączkami, rzadziej zausznicami innego typu (16 razy), bądź też same jako jedyną ozdobę głowy (8 razy). W niektórych wypadkach, np. w Szentlászló i Varfalva, znaleziono jako jedyne ozdoby głowy po jednej zausznicy omawianego typu wraz z jedną zausznicą innego rodzaju. Specjalną wymowę posiada ponadto w tym wypadku zausznica z Poddębic, znaleziona w grobie 9 nieco poniżej dolnej szczęki, z prawej strony, a więc w miejscu, które sugeruje jej pierwotne zawieszenie w małżowinie usznej (Ryc. 9). Natomiast cztery kabłączki skroniowe z tegoż grobu leżały osobno w oko-



Ryc. 9. Poddębice m. pow. Grób 9. Zausznica korkociągowa (a). Kabłączki skroniowe (b).

¹⁶ Forsowanie przez Awarów Kerczu i ich przemarsz przez półwysep Krymski sugeruje ostatnio H. W. Haussig: *Indogermanische und altaische Nomadenvölker im Grenzgebiet Irans*, „Historia Mundi”, T. V, 1956, str. 242.

¹⁷ J. Korošec: op. cit., str. 179.

¹⁸ A. Stroh: op. cit., tabl. 5—33 i tabl. 11—43—44.

¹⁹ W. Bender: *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Goresławice, pow. Pińczów*, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXII, 1955, str. 99—100, ryc. 1. Z. Pieczyński: *Korkociągowe kabłączki znalezione w katedrze poznańskiej*, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XX, 1954, str. 294—295, ryc. 1.

²⁰ Por. prace cytowane w części materiałowej. Do stosowania tego terminu przychyliła się również W. Hensel: op. cit., str. 45; wskazuje jednak w innym miejscu na rozmaite funkcje ozdób pozornie wyglądających na kolczyki, por. W. Hensel: *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1956, str. 403 i 405.

licy potylicy. W niektórych wypadkach zausznice ze stożkowatym wisiorom mogły być noszone i na inne sposoby. Świadczy o tym odkrycie w grobie 37 na cmentarzysku w Krachenhausen trzech podobnych ozdób głowy wraz z jedną innego rodzaju o ślimakowato zwiniętym końcu. Podobnie w grobie 70 na cmentarzysku w Bijelo Brdo stwierdzono obecność jednego kabłączka esowatego i trzech zausznic omawianego typu. Nie wykluczone, że w tych konkretnych wypadkach używano je podobnie jak kabłączki, to jest jako ozdoby przymocowane do paska skóry czy płótna noszonego na głowie. Jako dowód podobnego użytkowania traktować należy z pewnością zabytki z grobu 193 z cmentarzyska w Ptuj, gdzie dwa egzemplarze podobnych zausznic łączyły się pojedynczo kabłąkami z dwiema zausznicami innego rodzaju, których poza tym odkryto tu dziesięć leżących luźno. Zausznice rozmieszczone były proporcjonalnie po obu stronach czaszki po pięć pojedynczych i po jednej połączonej z każdej strony. Jest rzeczą oczywistą, że wszystkie te zausznice nie pełniły swej funkcji pierwotnej, to jest ozdoby uszu. Można się jedynie domyślać, iż element parzysty, jaki stanowiły zausznice ze stożkowatymi spiralnymi wisiorami, rozmieszczony symetrycznie po obu stronach głowy stanowił jakby dwustronne zamknięcie rzędu zausznic innego rodzaju przymocowanych do jakiejś przepaski. Podobną sytuację zaobserwować można i w wyposażeniu grobu 307 z cmentarzyska w Dolních Věstonicach, gdzie dwie zausznice omawianego typu wystąpiły wspólnie z dziesięcioma innymi zausznicami różnych rodzajów. Natomiast nanizanie dwóch zausznic z grobu 8 cmentarzyska w Pottschach na druciane kółko (jedno gładkie, jedno z okrągłym niewielkim paciorkiem metalowym po środku), było chyba umotywowane wyłącznie chęcią osiągnięcia większego efektu, jaki niewątpliwie daje taka piętrowa ozdoba uszu.

Nie ulega wątpliwości, iż użytkownikami zausznic były kobiety, co jasno wynika z przeglądu pozostałego inwentarza grobowego czy z częściowo przez autorów publikacji przytaczanych wyników analiz szczątków kostnych. Uderzający jest przy tym stosunkowo znaczny procent grobów dzieciennych oraz kryjących szczątki osobników bardzo młodych spośród ogólnej liczby dobrze określonych pochówków, zawierających omawiane zausznice. Czy wchodziły tu w grę względy czysto praktyczne, a więc niewątpliwa tania ozdoba, czy też posiadała ona dodatkowo inne znaczenie związane z okresem dzieciństwa — młodości, odpowiedzieć trudno. Zausznice podobne, wykonane z pospolitego surowca (tylko jeden okaz srebrny) nieskomplikowaną techniką nawijania zwykle dosyć cienkiego drutu na jakiś stożkowato zakończony rdzeń, były z pewnością ozdobą tańszą niż np. większe srebrne kabłączki esowate. Produkcja ich pochłaniała zarówno mniej czasu, jak i surowca. Nie mogły to być w żadnym wypadku ozdoby o charakterze elitarnym, przeciwnie współwystępujące w zespołach grobowych zabytki przemawiają za ich użytkowaniem przez przedstawicieli warstw średniozamożnych czy nawet ubogich. Tym trudniejsze do wyjaśnienia jest ich stosunkowo rzadkie występowanie na tak wielkim obszarze.

Omawiane zausznice traktuje się jako jedną z pozycji w inwentarzu zabytków tzw. kultury białobrdowskiej. Kultura ta, występująca w okresie od 975 do 1200 r. przede wszystkim na północnym obszarze Serbii i Chorwacji, dalej na terenie Węgier oraz przylegających do nich części Słowacji i Rumunii, wyodrębniona została w oparciu o zabytki, pochodzące z badań dużych cmentarzysk szkieletowych, a więc głównie ozdoby. Ustalono, iż spośród ozdób typowych dla starszej fazy kultury białobrdowskiej (975—1025) wyróżnić można z jednej strony kontynuację pewnych form występujących w okresie późnoawarskim (m. in. zausznic ze spiralnymi wisiorami), dalej pojawienie się przedmiotów w stylu starowęgierskim, przyniesionych przez Węgrów z Lewedii. Pozycje drugoplanowe stanowiły wpływy kultury kettlaskiej oraz Słowiańszczyzny wschodniej. W późniejszym okresie wiele ozdób o dłuższej tradycji zanika, na ich miejsce pojawiają się nowe, stopniowo coraz prostsze. Kultura białobrdowska jest wyrazem stabilizacji stosunków osadniczych w strefie środkowego Dunaju. Jej nosicielami byli po większej części Słowianie, na pewnych obszarach również Węgrzy, a głównie osiadłe węgierskie rodowe pospólstwo, gdzie indziej znów elementy mieszane słowiańsko-awarsko-węgierskie²¹.

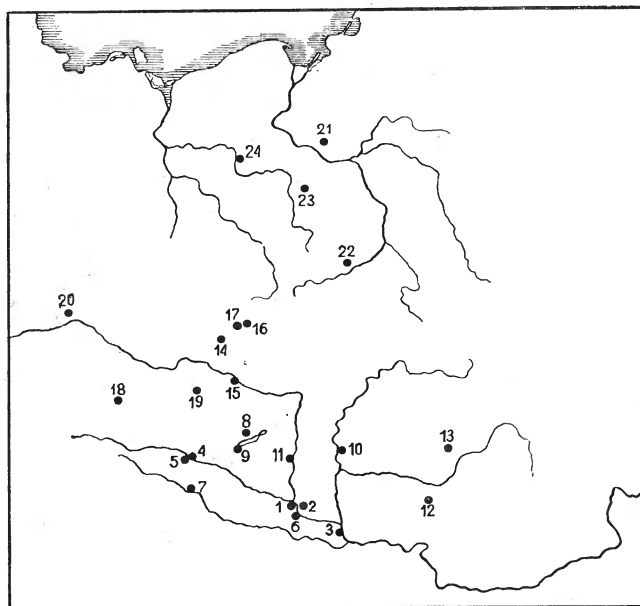
Porównując przytoczone wyżej dane z chronologią i zasięgiem występowania zausznic ze stożkowatymi spiralnymi wisiorami, podkreślić należy panującą tu jedynie w ogólnym zarysie zgodność. Czasowo poza okres występowania kultury białobrdowskiej (druga połowa X—XIII w.) wykraczają znaleziska z Keszthely (VII—IX w.?), Turnišče, Dolních Věstonic, Krachenhausen i Pottschach (IX w.) oraz Boršič, Keszthely-Fenekpuszta, Krungl, Starého Města (pierwsza połowa X w.). Terytorialnie wiążą się te znaleziska z obszarami zajęтыми przez jednolite bądź

²¹ Monografia kultury białobrdowskiej, zob. Z. V á ň a: Madari a Slovane ve světle archeologických nálezů X—XIII století, „Slovenská Archeológia”, T. II, 1954, str. 64—81. W. H e n s e l: O kontaktach Polski z kulturą białobrdowską, „Studia Historica”, w 35-lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego, Warszawa 1958, str. 43—44. Na niektórych cmentarzyskach białobrdowskich przeważają wyraźnie zabytki związane z Węgrami np. Szentés Szentlászló, G. F e h é r: Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slaven des mittleren Donaubeckens, „Studia Slavica”, T. III, 1957 str. 23; Z. V á ň a: op. cit., str. 81, na innych występują tylko sporadycznie np. Halimba-Cseres; G. T ö r ö k: Halimba-Cseres X—XII, századi temetője, „Folia Archaeologica”, T. VI, 1954, G. T ö r ö k: Die Bewohner von Halimba-Cseres nach der Landnahme, Leipzig 1959, str. 5—14 (materiały).

rozproszone osadnictwo słowiańskie (Ryc. 10), w większości nie pokrywając się jednak z przyszłym zasięgiem kultury białobrdowskiej. Stanowiska Boršice, Dolní Věstonici, Turnišče, Staré Město leżą oczywiście na czysto słowiańskich obszarach. Cmentarzyska w Keszthely-Fenékpuszta, Pottschach, jak to wykazuje inwentarz znalezionych tu zabytków, a przede wszystkim ceramika, wiąże się z osadnictwem słowiańskim w tej strefie. Podobnie cmentarzysko w Krachenhausen jest śladem pozostałym po słowiańskiej ludności zamieszkującej we wczesnym średniowieczu teren północno-wschodniej Bawarii²², a ketlaskie cmentarzysko w Krungl po słowiańskim osadnictwie w Alpach wschodnich. Słowianom też w głównej mierze przypisać należy przechowywanie tradycji użytkowania ozdoby tego rodzaju do momentu pojawienia się kultury białobrdowskiej. Datowanie głównej masy zausznicy pokrywa się z momentem rozkwitu kultury białobrdowskiej, a więc przypada na X—XI w., czyli pierwszą i drugą jej fazę. Również rejon ich występowania wtedy w zasadzie jest identyczny z zasięgiem kultury białobrdowskiej.

Interesujący wyjątek stanowią jedynie znaleziska z terenu Polski. Do nasuwającej się wobec tego hipotezy o pochodzeniu datowanych na X—XIII w. zausznicy z obszaru kultury białobrdowskiej należy jednak podejść z dużą ostrożnością²³. Powszechnie wiadomo bowiem, iż znajomość zabytków z obszaru Polski, datowanych na IX w. i pierwszą połowę X w., daleka jest na razie od stanu zadowalającego. Szczególnie dotkliwy jest brak znanych cmentarzysk z tego okresu. Wobec stwierdzonej obecności najstarszych zausznicy omawianego typu również na obszarze Austrii, Moraw, Niemiec nie można wykluczyć możliwości, iż występowanie podobnych ozdób na obszarze Polski może mieć równie odległe tradycje, uwarunkowane kontaktami naszych ziem z obszarami naddunajskimi jeszcze w okresie awarskim. Ponadto godny podkreślenia jest fakt, iż zausznice korkociągowe nie występują bynajmniej masowo w obrębie inwentarza zabytkowego kultury białobrdowskiej. Nie jest to wcale forma przewodnia. Na ogromnej większości cmentarzysk kultury białobrdowskiej brak ich zupełnie. Na wielkich, kilkaset grobów liczących cmentarzyskach (np. Halimba-Cseres 932 groby, Vukovar 473 groby) odkrywano je w jednym lub dwóch egzemplarzach. Największą ilość odkryto na cmentarzysku w Bijelo Brdo (11 egzemplarzy w 7 grobach na ogólną liczbę 212 pochówków) oraz w Ptuj (5 egzemplarzy w 3 grobach na ogólną liczbę 377 pochówków). W każdym bądź razie nie był to rodzaj ozdób głowy szczególnie pospolity i ulubiony. Popularnością przewyższyły je niewątpliwie zwykle kabłączki esowate, występujące masowo w inwentarzu zabytków z cmentarzysk białobrdowskich XI—XII w. i stanowiące tu bodaj najliczniej reprezentowane ozdoby w ogóle.

W obrębie kultury białobrdowskiej liczy się należy z obecnością rejonów, w których zausznice korkociągowe były bardziej popularne. Zdaje się nim być przede wszystkim obszar położony między Sawą a Drawą, obejmujący południowe części terenów zajętych przez tę kulturę. Nie wykluczone, że pozostawało to w związku z nieprzerwaną kontynuacją w tej peryferyjnej strefie osadnictwa o charakterze awarsko-słowiańskim, również po złamaniu potęgi ekonomicznej i politycznej Awarów. Przemawia za tym między innymi wyraźnie przejściowy awaro-słowiańsko-białobrdowski charakter cmentarzyska w Turnišče koło Ptuj. Na reszcie obszaru kultury białobrdowskiej zausznice korkociągowe jedynie sporadycznie były użytkowane, o czym świadczy rozproszenie i jednostkowy charakter pochodzących stąd znalezisk. Godny uwagi wydaje się wobec tego być fakt, iż ogólna ilość znanych zausznicy tego typu, jak również ich stosunek procentowy do ozdób innego rodzaju na obszarze Polski nieznacznie tylko odbiega od sytuacji



Ryc. 10. Mapa rozmieszczenia znalezisk zausznicy korkociągowej na obszarze Europy. 1. Bjelo Brdo. 2. Bogojewo. 3. Novi Banovci. 4. Ptuj. 5. Turnišče. 6. Vukovar. 7. Zagreb. 8. Halimba-Cseres. 9. Keszthely. 10. Szentes Szentlászló. 11. Tolnaszantó. 12. Vajdahunyad. 13. Varfalva. 14. Dolní Věstonici. 15. Rusovce. 16. Staré Město. 17. Boršice. 18. Krungl. 19. Pottschach. 20. Krachenhausen. 21. Gozdovo. 22. Gorysławice. 23. Poddebice. 24. Poznań.

²² Z. V á ň a: Slované v Bavorsku podle archeologických dokladů, „Vznik a počátky Slovanů”, T. II, 1958, str. 183—209, gdzie autor zwraca uwagę na duże znaczenie żywiołu słowiańskiego na obszarze północno-zachodniej Bawarii, tamże o zausznicach omawianego typu str. 195, ryc. 8, 3.

²³ Przyjmując taką hipotezę W. H e n s e l: op. cit., str. 46, wskazywał jednak na możliwość związku zausznicy z Gorysławic z najstarszymi zabytkami kultury awaro-słowiańskiej.

panującej na terenie Węgier. Jeżeli dodamy jeszcze do tego znany fakt większego zaawansowania znajomości cmentarzysk węgierskich z okresu wczesnego średniowiecza, a specjalnie datowanych na drugą połowę X w., dojdziemy do wniosku, iż stopień rozpowszechnienia zausznic omawianego typu na obu obszarach mógł być mniej więcej równy. Zastanawiająca przy tym na terenie Polski jest obecność zausznic korkociągowatych również na niewielkich cmentarzyskach, kryjących zwłoki mieszkańców ośrodków wiejskich (Gozdowo, Poddębice), nie zaś tylko na wielkich cmentarzyskach czy też w warstwach osadniczych ośrodków o poważniejszym znaczeniu (Goryslawice, Poznań). Jest to jeszcze jeden argument za podkreślanym wyżej związkiem tych ozdób przede wszystkim z warstwami ludowymi. Z drugiej strony przemawia to za zakorzenioną tradycją ich użytkowania na obszarze naszych ziem. Trudno bowiem przyjąć, iż ośrodki podobnej rangi pozostawały w jakichś mniej czy bardziej pośrednich kontaktach z obszarami zakarpaccymi w X—XII w. Poza tym prymitywność ozdoby, łatwość jej wykonania niemal wyklucza możliwość traktowania jej jako nawet najbardziej marginesowego przedmiotu wymiany handlowej. Brak natomiast jak dotychczas argumentów, przemawiających za możliwością interpretacji znalezisk zausznic korkociągowatych jako dowodów obecności na terenie Polski grupek ludności słowiańskiej świeżo przybyłej z obszarów naddunajskich. Nawiązując do znalezisk zausznic z okresu poprzedzającego pojawienie się kultury białobrdowskiej, skłonny jestem z nimi właśnie wiązać genezę egzemplarzy z obszaru Polski.

Pierwsza połowa IX w., okres bezpośrednio po zniszczeniu państwa awarskiego przez Franków, stanowił ostatni etap zajmowania przez Słowian nowych siedzib na obszarze naddunajskim²⁴. Związki między poszczególnymi plemionami słowiańskimi, zajmującymi obie strony Karpat, były w tym okresie z pewnością intensywniejsze niż w wiekach następnych, w latach stabilizacji i pogłębienia się różnic kulturowych. W tym czasie dostały się na teren Polski z obszarów środkowonaddunajskich pojedyncze egzemplarze brązowych okuć do pasa, noszące wszelkie znamiona charakterystyczne dla okresu schyłku awarskiego rzemiosła. Podobne ozdoby były już wtedy użytkowane i przez Słowian, zamieszkujących tereny dawnego państwa awarskiego²⁵. Również wtedy trafić mogły na teren naszych ziem prototypy zausznic korkociągowatych, aby tu znaleźć użytkowanie aż po XIII w. Okres exodusu i mieszania się szerokich warstw ludności z pewnością sprzyjał bardziej tego typu zapożyczeniom niż zorganizowana wymiana handlowa czy też innego rodzaju kontakty w XI—XII w. Obecność zausznic korkociągowatych na terenie Polski, przy braku ich z obszarów Słowiańszczyzny wschodniej i połabskiej, świadczy poza innymi momentami o silniejszym, niż to się uważało zwykło-
powinowactwie kulturowym plemion polskich i tych, zamieszkujących strefę środkowego Dunaju.

Podsumowując stwierdzić należy, że forma ozdób, charakterystyczna początkowo dla plemion zamieszkujących obszar Europy wschodniej, a w początkach naszej ery przede wszystkim dla finougryjskiej Perpii, zostaje przeniesiona około VI w. przez fale koczowników na obszary naddunajskie. Tu w przetworzonej nieco postaci znajduje niezbyt szerokie zastosowanie przede wszystkim pośród uboższej i średnio zamożnej ludności słowiańskiej, zamieszkującej obszary państwa awarskiego. Stąd też, być może, w IX w. przedostają się podobne zausznice na teren Polski. Stosunkowo najczęściej używali ich w X—XI w. mieszkańcy północnej Serbii i Chorwacji. Również pospólstwo nowej fali najeźdźców — Węgrów, osiedlających się na obszarach dawnego państwa awarskiego, przyswaja ją sobie w niewielkim zakresie od Słowian. Wiek XIII stanowi jak dotychczas cezurę występowania tej interesującej, o zdecydowanie archaicznym charakterze ozdoby. Należy żywić nadzieję, iż rozwój badań nad wczesnym średniowieczem, a zwłaszcza starszymi jego fazami na obszarach zajętych przez Słowian, pozwoli uzupełnić wykazujący wiele luk obraz jej dziejów.

К Р А Т К О Е С О Д Е Р Ж А Н И Е

Темой настоящей статьи являются раннесредневековые серьги, изготовленные из бронзовой проволоки, с одним концом свернутым спирально в подвесок в виде конуса или цилиндра. Такие находки известны из территории Югославии (Бело Брдо, Богоево, Нови Бановци, Птуј, Турнице, Вуковар, Загреб), Венгрии (Халимба-Черес, Кестхели, Кестхели-Фенекпушта, Сентес-Сентгласло, Толна-Санто), Румынии (Вайдахунниад, Варфальва), Чехословакии (Дольни Вестоници, Русовце, Старе Место, Боршице) Австрии (Крунгль, Потпах), Германии (Крахенгаузен), Польши (Гоздово, Горыславиче, Поддембице, Познань). Отдельные серьги различаются прежде всего формой и величиной подвеска, как правило, на половину ниже диаметра височного кольца. Отличается экземпляр из м. Кестхели с подвеском полтора раза выше височного кольца. Однако его датиро-

²⁴ B. S z ö k e: Über die Beziehungen Morawiens zu dem Donaugebiet in der Spätawarenzeit, „Studia Slavica”, T. VI, 1960 str. 102 i 109. Á. Cs. S ò s: Das Frühmittelalterliche Gräberfeld von Kesztyel-Fenekpuszta, „Acta Archaeologica”, T. XIII, 1961, str. 300—301.

²⁵ Z. R a j e w s k i: Zabytki „awarskie” z Biskupina w pow. żnińskim, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XVI, 1939—1948, str. 341—347. J. S z y d ł o w s k i: Zabytki awarskie ze Śląska, Wrocław 1960, str. 43, ryc. 1—3. J. S z y d ł o w s k i: Awarowie a początek państwa polskiego, „Z otchłani wieków”, R. XXVI, 1960 str. 11—14, ryc. 1—5. W. S z y m a ń s k i: Uwagi w sprawie zabytków awarskich z obszaru ziem polskich, „Archeologia Polski”, T. VII (w druku).

вание не очень точное (VII—IX в.?). Из IX в. происходят серьги из м. Турнице, Дольни Вестоници, Крахенгаузен и Потпах. Серьги из м. Старе Место, Кестхели-Фенекпушта, Боршице Крунгл датируем началом X в. Более всего находок (около 60% датированных) принадлежат хронологически к X—XI вв. Веками XII—XIII можно датировать польские экземпляры из м. Гоздово и Поддембице. Генезис такого рода украшений не совсем ясен. Более всего можно здесь видеть связь с аналогичными серьгами, обнаруженными в области реки Камы, откуда группа населения, присоединившаяся к странствовавшим на запад Аварам, могла их занести в придунайские территории. Между самыми младшими камскими древностями, происходящими из перелома эр и старейшими придунайскими существует значительный временный пробел. Равным образом нет промежуточных звеньев между самой близкой восточным экземпляром серьгой из м. Кестхели и остальными „штопорообразными” серьгами IX—XIII вв. Не исключается, что некоторую связь с этой формой украшений обнаруживали родственные серьги с подвеском, суживающимся к низу, датированные позднеаварским периодом (VIII—IX в.). Принятое в статье название „серьги” в значительном большинстве экземпляров совпадает с функцией, на что указывает факт обнаружения их в погребениях главным образом в одном или двух экземплярах, а также их положение в погребении. Однако спорадически их носили вместе с другими типами серег, по всей вероятности прикреплённые к повязке, окаймлявшей виски. Это дешёвое украшение употребляли не только взрослые женщины, но также, что весьма характерно, очень часто и дети. Сохранение традиции употребления такого рода серег от конца аварского периода до момента появления на придунайских территориях белобрдовской культуры (вторая половина X в.) следует приписывать прежде всего славянам. В пределах белобрдовской культуры „штопорообразные” серьги появляются редко по сравнению с украшениями других типов. Относительно большое их количество знаем из территории между реками Савой и Дравой. Источников знакомства с аналогичными формами на территории Польши надо искать в IX столетии, т. е. в последнем фазисе колонизации придунайских областей славянами, и не связывать их, как это предполагается, с влияниями белобрдовской культуры. На это указывает общее количество находок, почти не меньше, чем с территории Венгрии, а также происхождение некоторых из них с изолированных деревенских центров (Гоздово, Поддембице).

В итоге „штопорообразные” серьги являлись не слишком популярным украшением с ясно архаическим характером; они находились в употреблении главным образом у бедных и среднезажиточных слоев славянского населения, обитавшего на территории у среднего Дуная, а также в южной, центральной и западной Польше.

S U M M A R Y

The subject of this article are early mediaeval ear-rings of bronze wire with one end spirally twisted, forming a pendant in a shape of a cone or of a small roller. Such objects were found in Yugoslavia (Bijelo Brdo, Bogojevo, Novi Banovci, Ptuj, Turnišče, Vukovar, Zagreb), in Hungary (Halimba-Cseres. Keszthely, Keszthely-Fenékpuszta, Szentes Szentlászló, Tolnászentó), in Roumania (Vajdahunyad, Várfalva), in Czechoslovakia (Dolní Věstonice, Rusovce, Staré Město, Boršice), in Austria (Krunzl, Pottschach), in Germany (Kraehenhausen) and in Poland Gozdowo, Gorzysławice, Poddębice, Poznań). The ear-rings vary in the shape and size of pendants, usually one half shorter than the diameter of the ring. The specimen from Keszthely is worth of notice as its pendant is one and a half longer than the diameter of its ring. It is, however, not precisely dated (the 7th—9th cent.?). The ear-rings from Turnišče, Dolní Věstonice, Kraehenhausen and Pottschach are dating from the 9th century. The ear-rings from Stare Město, Keszthely-Fenékpuszta, Boršice, Krunzl, are dated to the beginning of the 10th century. Most ear-rings (about 60 per cent of dateable specimens) should be assigned to the 10th—11th cent. Polish specimens from Gozdowo and Poddębice may be dated to the 12th—13th cent. The origin of these ornaments is not quite clear. They should be linked with similar ear-rings occurring along the Kama river and from that territory they were probably brought to the area upon the Danube by a group of population joining the Avars migrating to the West. There is, however, a considerable gap of time between the youngest objects found along the Kama, dating from the beginning of our era and the oldest Danubian ones. There are no intermediate links either between the ear-ring from Keszthely, most similar to the eastern specimens, and the remaining cork-screw shaped ear-rings, dating from the 9th—13th cent. It is also probable that similar ear-rings with narrowing pendants, dated to the late Avarian period (the 7th—the 9th cent.) influenced the origin of the above discussed ornaments. The name given by us to these ornaments (ear-rings) is in accordance with their function, this being attested by their situation in graves and by the fact that mostly one or two specimens of this kind were found in each grave. Sporadically they were worn, however, with several ear-rings of another type, probably fastened to a band around the head. These cheap ornaments were worn not only by women but also very frequently by children. It was due mostly to the Slavonic peoples that the use of similar ear-rings outlasted from the end of the Avarian period to the appearance of the Bijelo Brdo culture on the Danubian territories (the second half of the 10th century). In the region of the Bijelo Brdo culture the cork-screw shaped ear-rings occur rarely, when compared with ornaments of other types. Fairly many of them were found in the area between the Sava and the Drava rivers. The knowledge of similar forms in early mediaeval Poland may have had its roots in the 9th century i.e. in the last phase of the Slavonic colonization of the Danubian territories. It should not be linked with the influences of the Bijelo Brdo culture, as it is commonly believed. It is evidenced by the number of these finds, almost not smaller than that from Hungary and by the origin of some of these ear-rings from isolated rural centres (Gozdowo, Poddębice).

Summarizing, we must state that the cork-screw shaped ear-rings were not very popular ornaments of archaic character, worn chiefly by poor and middle classes of the Slavonic population, inhabiting the territory upon the Danube and Southern, Central and Western Poland

JERZY PIASKOWSKI

METALOZNAWCZE BADANIA WYROBÓW ŻELAZNYCH Z OSADY W WĄSOSZU GÓRNYM, POW. KŁOBUCK

МЕТАЛЛОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖЕЛЕЗНЫХ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ В М. ВОНСОШ ГУРНЫ ПОВЯТ КЛОБУЦК

METALLOGRAPHICAL EXAMINATIONS OF IRON OBJECTS FROM A SETTLEMENT AT WĄSOSZ GÓRNY, DISTRICT KŁOBUCK

Badania archeologiczne prowadzone przez K. Godłowskiego¹ w osadzie z okresu rzymskiego (III—IV w.n.e.) w Wąsoszu, pow. Kłobuck, dostarczyły m. in. szereg wyrobów żelaznych, głównie narzędzi rolniczych. Do badań metaloznawczych przeznaczono kilof (?), cztery sierpy, dwa noże oraz pięć fragmentów o niezbyt wyraźnym przeznaczeniu. Zbadano także mały ułamek żuźła, który okazał się fragmentem rudy żelaznej.

Badania metaloznawcze części wyrobów żelaznych z osady w Wąsoszu Górnym mają szczególne znaczenie. Pozwoliły one bowiem nie tylko określić, jak się wydaje, pochodzenie tych przedmiotów, wyróżnić część będącą wyrobem miejscowym (lub okolicznym) oraz część sprowadzoną z dalszych okolic, przy czym ta ostatnia wskazała równocześnie na kontakty mieszkańców osady. Znaczenie badań metaloznawczych przedmiotów żelaznych w Wąsoszu Górnym polega także na tym, że są one, poza paroma okazami, pierwszymi zbadanymi materiałami pochodzącymi z osady. Dotychczas poddano badaniom około 200 przedmiotów żelaznych z okresu rzymskiego, lecz prawie wszystkie pochodziły z cmentarzysk ciałopalnych. Ponieważ tego rodzaju przedmioty uległy najprawdopodobniej wyżarzeniu na stosie ciałopalnym, stąd na podstawie ich badań nie można powiedzieć nic na temat obróbki cieplnej, rzeczywistej struktury przedmiotu przed ciałopaleniem itp. Skutkiem tego nie było wiadome dotychczas czy hutnicy starożytni w Górach Świętokrzyskich znali i stosowali obróbkę cieplną. Badania materiałów żelaznych z Wąsosza Górnego rzucają, być może, pewne światło i na to zagadnienie. Wreszcie badania wyrobów żelaznych z Wąsosza Górnego pozwoliły na identyfikację metalu i technologii piątego z kolei ośrodka hutnictwa żelaznego na ziemiach Polski w okresie rzymskim². Z tych względów celowe jest szczegółowe opisanie i omówienie przeprowadzonych badań oraz przedstawienie wyczerpującej dokumentacji.

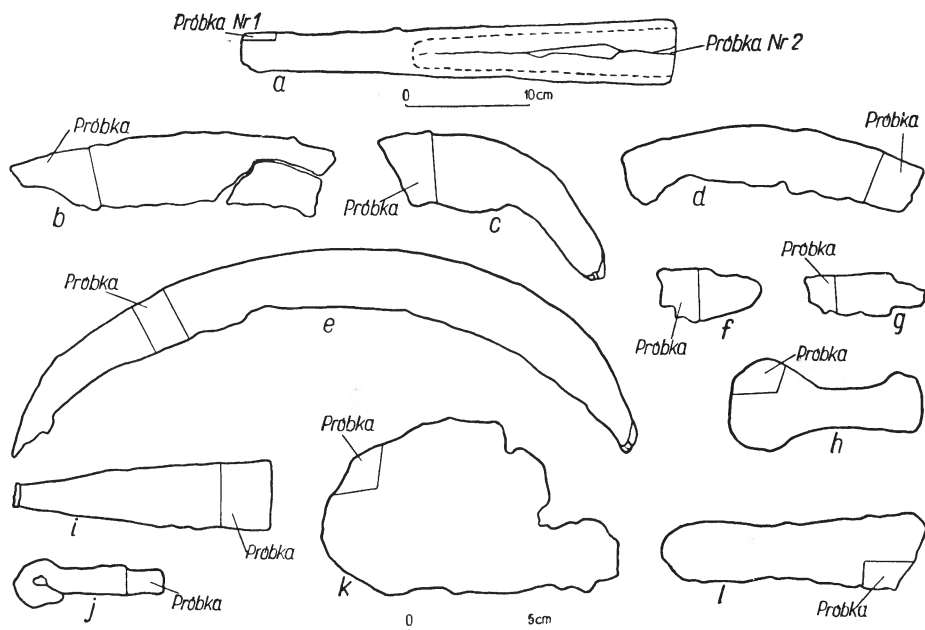
Metody badań i sposób zestawienia wyników

Opisane badania żelaznych wyrobów z Wąsosza, pow. Kłobuck, obejmowały ilościową i jakościową analizę chemiczną, obserwacje metalograficzne oraz pomiary mikrotwardości i twardości. Ilościową analizę chemiczną prze-

¹ Archeologiczne opracowanie stanowiska przygotowuje do druku mgr K. Godłowski.

² Dotychczas zidentyfikowano metal i technologię wyrobów żelaznych z następujących starożytnych ośrodków hutnictwa żelaznego: w Górach Świętokrzyskich i w Wielkopolsce (J. Piaskowski: Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z cmentarzysk Wielkopolski z okresu wpływów rzymskich, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, T. XII, 1961, str. 169), w okolicach Krakowa, tj. w Wyciążach, pow. Kraków, i Igoło mi, pow. Proszowice (J. Piaskowski: Metaloznawcze badanie zabytków archeologicznych z Wyciąża, Igołomii, Jadownik Mokrych i Piekar, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa”, T. II, 1958, str. 7), oraz w rejonie Suwałk (J. Piaskowski: Badania metaloznawcze przedmiotów żelaznych z okresu rzymskiego we wsi Szwajcaria, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXV, 1958, str. 58). Por. także J. Piaskowski: Cechy charakterystyczne wyrobów żelaznych produkowanych przez starożytnych hutników w Górach Świętokrzyskich w okresie wpływów rzymskich (I—IV w.n.e.), „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa” (w druku).

prowadzono metodami klasycznymi zgodnie z normami obowiązującymi dla stopów żelaza. Oprócz zawartości fosforu, podstawowej domieszki żelaza i stali pochodzenia dymarkowego oznaczano zawartość krzemu, manganu, niklu, a w niektórych przypadkach także siarki i miedzi, jeśli próbka metalu, pobrana do badań, była dostatecznie duża. Dla określenia zawartości węgla w metalu oparto się na przybliżonej ocenie na podstawie obserwacji metalograficznych. Poza tym wyroby silniej nawęglane, gdzie oznaczenie zawartości węgla byłoby istotne, odznaczały się nierównomiernym nawęglaniem. Oznaczona analitycznie wartość "średnia" byłaby w tym przypadku wielkością przypadkową. Zbadane przedmioty były uprzednio konserwowane (z wyjątkiem sierpa nr 4) przez parafinowanie, które powoduje tak duży błąd w oznaczeniu zawartości węgla, że analiza ta staje się niecelowa. Jakościową analizę chemiczną przeprowadzano metodą spektrograficzną przy użyciu spektrografu ISP 22 wzbudzając łuk pomiędzy próbkami tego samego materiału.

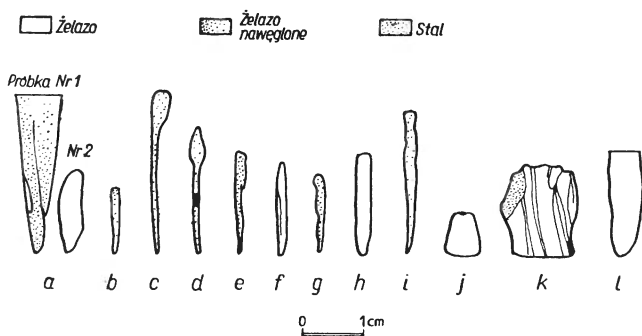


Ryc. 1. Wąsosz, pow. Kłobuck. Osada. Zestawienie zbadanych wyrobów żelaznych. Kilof (a). Sierpy nr 1—4 (b—e). Noże 1—2 (f—g). Fragment nr 1, radliczka ? (h). Fragment nr 2, okucie ? (i). Fragment nr 3, klucz ? (j). Fragment nr 4, sztabka ? (k). Fragment nr 5, krój ? (l).

Analizując fragment nr 4, który wykazał strukturę warstwową, wzbudzano łuk pomiędzy poszczególnymi warstwami a elektrodą węglową. Ze względu na zanieczyszczenia elektrody borem, wapniem, magnezem, tytanem i miedzią stwierdzenie obecności tych zanieczyszczeń w metalu, użytym do wyrobu fragmentu nr 4, nie było możliwe. Strukturę żelaza i stali określano pod mikroskopem metalograficznym przy powiększeniu 100 i 500 razy. Próbki trawiono 4% roztworem kwasu azotowego w alkoholu metylowym (azotal). Wraz z oceną struktury określano wielkość ziarna metalu posługując się polską normą PN-56/H-04507. Na zgładach metalograficznych badano mikrotwardość poszczególnych składników struktury posługując się aparatem Hanemanna i stosując przy tym nacisk 50 G. Każdy wynik jest średnim z 5 pomiarów. Twardość określano sposobem Vickersa (polska norma PN/H-04360) przy nacisku 10 kG trwającym w ciągu 15 sek. Zawartości krzemu i manganu stwierdzone w metalu mogą być wynikiem obecności wtrąceń żużla.

Uzyskane wyniki przedstawiono w dwóch tabelach i zestawieniach rysunkowych. Tabela 1 zawiera dane dotyczące pochodzenia okazu oraz wyniki ilościowej i jakościowej analizy chemicznej. Przy wynikach analizy jakościowej pominięto obecność węgla, krzemu, manganu, fosforu i siarki (a także żelaza), występujących zawsze w żelazie

i stali pochodzenia dymarkowego, oraz aluminium, magnezu i wapnia, których obecność stwierdzono we wszystkich badanych próbkach. W kolumnach zawierających wyniki analizy jakościowej znak + określa wyraźnie stwierdzoną obec-



Ryc. 2. Wąsosz, pow. Kłobuck. Osada. Technologia zbadanych wyrobów żelaznych. Kilof (a). Sierpy nr 1—4 (b—e). Noże nr 1—2 (f—g). Fragmenty nr 1—5 (h—l).

ność domieszki, natomiast znak 0 świadczy o obecności jedynie ostatnich (najtrwalszych) linii widma danego pierwiastka. W tabeli 2 podano wyniki obserwacji metalograficznych: zestawienie składników strukturalnych, klasę wielkości ziarna, wyniki pomiarów mikrotwardości poszczególnych składników strukturalnych oraz wyniki pomiarów twardości Vickersa. Przedstawiając wyniki badań w zestawieniach rysunkowych oparto się na sposobie użytym przez B. A. Kolczina³. Podano więc wykonany w skali szkic badanego okazu wraz z określeniem miejsca wycięcia próbki do badań metalograficznych (Ryc. 1). Następnie przedstawiono "technologię" badanego okazu, to jest umownie oznaczony rodzaj metalu (Ryc. 2), użytego do wyrobu przedmiotu na tle zglądu metalograficznego. Ten szkic zglądu metalograficznego wykonanego zawsze pod kątem 90° do płaszczyzny pierwszego rysunku (szkic okazu) uzupełniają go częściowo pozwalając zorientować się w przestrzennym kształcie badanego okazu. Materiał ilustracyjny uzupełniają liczne mikrofotografie struktury metalu. Zamieszczenie tych mikrofotografii jest nieodzowne wobec podstawowego znaczenia, jakie ma obraz strukturalny metalu dla ustalenia technologii wyrobów i ich pochodzenia. Załączone mikrofotografie stanowią dokumentację badań, a równocześnie są materiałem porównawczym.

Wyniki badań

Jak wykazały badania gammagraficzne, kilof wykuty był z jednego kawałka metalu (Ryc. 1a, 2a). Górną jego część silnie rozpląszczono, a następnie zwinięto formując w ten sposób tuleję. Część zwinięta sięgała niemal ostrza, przy

Tabela 1. Wyniki ilościowej i jakościowej analizy chemicznej

Lp.	Nazwa przedmiotu	Lokalizacja	Ciężar G	Zawartość (w %)					Analiza jakościowa*											
				Si	Mn	P	S	Ni	Ag	As	Ba	Bi	Co	Cu	Ni	Pb	Sb	Sn	Ti	Zn
1	Kilof	ar VII, skupisko 22	1350	0,070	ślady	0,027	0,037	0,00		0	0			+	+	0	0	0	0	0
2	Sierp nr 1	ar VII, ćw. Bc głęb. 40—60 cm	23		ślady	0,034					+	0		+	+	0?	+	0?	0	0
3	Sierp nr 2	ar VII, ćw. Cc głęb. 40—60 cm	37	0,093	ślady	0,024	0,041	0,00		+	0			+	+	0?	0	0?	0?	0?
4	Sierp nr 3	ar. VII, ćw. Ba głęb. 20—40 cm	61,5	0,088	0,020	0,017	0,032			0?	0			0	+	0?		0?	0	0?
5	Sierp nr 4	ar VI, skupisko 10a głęb. 80 cm	73	0,107	0,041	0,014	0,023	0,00		0	0			+	+	0?	+	0?	0	0?
6	Nóż nr 1	ar XIV, ćw. Cd głęb. 60—80 cm	7	0,058	0,018	0,041		0,00		+	+			+	+	0?	+	0?	0	+
7	Nóż nr 2	ar VIII, ćw. Dc głęb. 20 cm	5		0,035	0,029				0	+			0	+	0?		0?	0?	+
8	Fragment nr 1 (radliczka ?)	ar VI, ćw. Ad	78			1,249	0,010			+	+			0	0	0	0?	0	0	+
9	Fragment nr 2 (okucie ?)	ar VII, ćw. Bc głęb. 40—60 cm	25	0,093	ślady	0,082	0,055	0,00		+	0			+	+	0?		0?	0?	0
10	Fragment nr 3 (klucz ?)	ar IV, ćw. Ac	18	0,285	0,00	0,838	0,013	0,00		+	+			0	+	0?		0?	0?	+
11	Fragment nr 4** (sztabka ?) a b c	ar VII, ćw. Ac głęb. 30—40 cm	308							0	0			+	+	0		0	0	0
				0,196		0,589			+	0	0?	+	+	0		0	0	0		
									0?	+	+		+	+	+		0	0	+	
12	Fragment nr 5 (krój ?)	ar VII, ćw. Ac głęb. 40 cm	83	0,094		0,546	0,031	0,00		+	0			0	+	0?		0?	0?	0?

* Oprócz tego Fe, C, Si, Mn, Al, Ca, Mg (oraz P i S), które wystąpiły we wszystkich próbkach. Oznaczenia niepewne (nie wyraźne) podano ze znakiem zapytania.

** a — część stalowa; b — część żelazna gruboziarnista; c — część żelazna drobnoziarnista.

³ B. A. K o l c z i n: Czarna metalurgia i metaloobrobka w driewniej Rusi, „Materiały i Issledowanija po Archeologii SSSR” T. 32, 1953, str. 74. Ten sam sposób oznaczania technologii zbadanych okazów stosowany jest we wszystkich pracach autora.

czym zgrzanie było bardzo słabe, tak że w próbce wyciętej z ostrza nastąpiło rozdzielanie obu części metalu. W ostrzu (próbka nr 1) obserwowano w części silniej nawęglonej strukturę sorbityczną (Tabl. XLII, 1). Nieco dalej od krawędzi tnącej ostrza, w części środkowej, gdzie nawęglenie było słabsze, obok sorbitu (?), łatwo ulegającego przetrawieniu azotalem, wystąpił ferryt (Tabl. XLII, 2). Jeszcze dalej od krawędzi tnącej struktura składała się z gruboziarnistego perlitu i niewielkich ilości ferrytu (Tabl. XLII, 3). W górnej części próbki nr 1 obserwowano miejsca słabo nawęglone o strukturze ferrytycznej z niewielkimi ilościami perlitu na granicach ziarn (Tabl. XLII, 4). Wtrącenia żuźla posiadały jednolite czarne zabarwienie. W próbce nr 2 wyciętej z tulei wystąpiła struktura ferrytyczna oraz jak gdyby ślady drobnej fazy B ($\alpha'' - Fe_{16}N_2$?). Nie jest jednak wykluczone, że są to inne zanieczyszczenia metalu (Tabl. XLII, 5). Struktura kilofa wskazuje, że był on wykuty z żelaza o dość nierównomiernym i miejscami silnym nawęgleniu. Nie jest pewne, czy wykonawca kilofa orientował się w rozkładzie nawęglenia (twardości) metalu wykuwając ostrze z twardszej części łupki, słabsze nawęglenie w próbce wyciętej z tulei może być przypadkowe. Kilof poddany był obróbce cieplnej, która prawdopodobnie polegała na hartowaniu połączonym z odpuszczaniem. Rozgrzane narzędzie (lub przynajmniej jego ostrze) studzono w cieczy chłodzącej (np. w wodzie) zanurzając jedynie ostrze. Zanim jednak narzędzie ostygło całkowicie wyjmowano je i ostrze ponownie nagrzewało się ciepłem, pozostałym w górnej części kilofa (nie zanurzonej w wodzie). Wtedy następował w ostrzu proces odpuszczania, nim jednak dobiegł do końca przerywano go, ponownie zanurzając w cieczy chłodzącej i studząc całkowicie narzędzie. W przypadku kilofa proces odpuszczania posunął się dość daleko, gdyż uzyskano strukturę sorbityczną. Dzięki temu twardość ostrza nie była zbyt wysoka, lecz było ono odporne na wykruszenie. Jest także możliwe, że kilof poddano miejscowemu hartowaniu przy niezbyt szybkim chłodzeniu, wbijając ostrze kilofa, rozgrzane uprzednio do odpowiednio wysokiej temperatury, do wilgotnej ziemi, gliny itp.⁴

Sierp nr 1 wykuto także z żelaza o nierównomiernym nawęgleniu i o bardzo niskiej zawartości fosforu (Ryc. 1b, 2b). W części silniej nawęglonej (grzbiet narzędzia) wystąpiła struktura składająca się z perlitu sorbitycznego i ferrytu (Tabl. XLII, 6). Zawartość węgla w części nawęglonej dochodziła do 0,4% C. W części słabiej nawęglonej (w ostrzu) obserwowano ferryt o dość drobnym ziarnie (Tabl. XLII, 7). Wtrącenia żuźla miały na ogół jednolite czarne zabarwienie, w niektórych miejscach wystąpiły wtrącenia o jaśniejszym zabarwieniu lub o strukturze dwufazowej (Tabl. XLII, 8). Sierp nr 1 wykazał ślady obróbki cieplnej, która polegała prawdopodobnie na opisanym poprzednio hartowaniu połączonym z odpuszczaniem. Inna możliwość, hartowanie zwykle w substancji niezbyt szybko studzącej, wydaje się mniej prawdopodobna.

Podobny rozkład nawęglenia obserwowano także w sierpnie nr 2 (Ryc. 1c, 2c). W bardziej nawęglonej do 0,7% C części grzbietowej obserwowano perlit sorbityczny (Tabl. XLIII, 1). W kierunku ostrza następował wzrost ilości fer-

T a b e l a 2. Wyniki obserwacji metalograficznych oraz pomiarów mikrotwardości i twardości

Lp.	Nazwa przedmiotu	Składniki struktury	Klasa wielkości ziarna	Mikrotwardość kG/mm ²	Twardość Vickersa kG/mm ²
1	Kilof: ostrze	sorbit perlit*	1	323	} 245 206—147,1
		perlit ferryt		258	
	tuleja	ferryt	3	135	
2	Sierp nr 1	perlit*	5	235	} 118,9
		ferryt	6	170	
3	Sierp nr 2	perlit*	6	294	} 221—274
		ferryt	6	222	
4	Sierp nr 3	sorbit (?)	6	254	254
5	Sierp nr 4	martenzyt		687	} 642—418
		troostyt**		418	
		troostyt***		354	
		ferryt		222	
6	Nóż nr 1	ferryt	5	156	125,1
7	Nóż nr 2	troostyt		418	} 254
		sorbit		341	
		ferryt	7	184	
8	Fragment nr 1 (radliczka ?)	ferryt	2	279	228
9	Fragment nr 2 (okucie ?)	ferryt	7	179	} 118
		perlit	8	243	
10	Fragment nr 3 (klucz)	ferryt	3	274	224
11	Fragment nr 4 (sztabka ?): warstwa stali (a)	perlit	1	243	} 151,4
		ferryt	0****		
		warstwa żelaza (b)	ferryt		
	warstwa żelaza (c)	ferryt	6	112	110,3
12	Fragment nr 5 (krój ?)	ferryt	1	293	221

* Sorbityczny.

** Troostyt iglasty (martenzyt?).

*** Troostyt hartowania.

**** Na granicach ziarn.

⁴ J. P i a s k o w s k i: Obróbka cieplna żelaza i stali w dawnych wiekach, „Przegląd Mechaniczny”, 1958, nr 8—9, str. 427.

rytu (Tabl. XLIII, 2), tak że w pobliżu krawędzi tnącej struktura była czysto ferrytyczna (Tabl. XLIII, 3). Wszystkie wtrącenia żuźla, które występowały w metalu, posiadały jednolite czarne zabarwienie. Sierp prawdopodobnie poddany był także obróbce cieplnej, polegała ona raczej na hartowaniu zwykłym w substancji niezbyt szybko studzącej. Nie jest także pewne, czy temperatura nagrzania hartowanego narzędzia była odpowiednia.

Sierp nr 3 wykuto z miękkiej stali o bardzo niskiej zawartości fosforu (Ryc. 1d, 2d). W strukturze sorbitycznej (?) obserwowano wtrącenia żuźla o jednolitym czarnym zabarwieniu (Tabl. XLIII, 4, 5). Sierp nr 3 był również poddany obróbce cieplnej, raczej tego typu jak sierp nr 1, z tym że, jak się wydaje, temperatura hartowania była wyższa. Ogólnie, wszystkie trzy wyżej opisane sierpy wykonane były z metalu nierównomiernie nawęglonego, z tym że na ogół ostrze wykazywało niższy stopień nawęglenia. Były one poddane obróbce cieplnej, jednak uzyskana twardość metalu, nawet w częściach najsilniej nawęglonych, była stosunkowo niska.

Znacznie wyższą jakość reprezentuje sierp nr 4 (Ryc. 1e, 2e) pochodzący ze skarbu, gdzie obok niego znaleziono jeszcze dwa inne sierpy (nie badane). Skarb ten znaleziono na terenie osady w płytkiej jamie. Sierp nr 4 wykonano z dość równomiernie nawęglonej twardej stali. Struktura sierpa była martenzytyczna (Tabl. XLIII, 6), a w niektórych miejscach występowała struktura iglasta, jednak nie tak wyraźna jak martenzyt (i wykazująca niższą twardość). Strukturę tego typu nazywano w pracach autora troostytem iglastym (Tabl. XLIII, 7). Ponadto w części środkowej sierpa zaobserwowano typowe gniazda troostytu hartowania (Tabl. XLIII, 8). W niektórych miejscach wystąpiły nieznaczne ilości ferrytu na granicach ziarn. Sierp poddany był hartowaniu zwykłemu, prawdopodobnie w wodzie, i wykazywał wysoką twardość, znacznie wyższą od poprzednio opisanych narzędzi. Żuźel posiadał jednolite czarne zabarwienie (Tabl. XLIII, 7) natrafiono jednak na pojedyncze wtrącenia o strukturze dwufazowej (Tabl. XLIV, 1).

Nóż nr 1 wykonany został z żelaza o niskiej zawartości fosforu (Ryc. 1f, 2f). W strukturze ferrytycznej widoczne były wtrącenia żuźla o jednolitym czarnym zabarwieniu (Tabl. XLIV, 2). W jednym miejscu niedaleko powierzchni wystąpiły ślady perlitu.

Odmianą strukturę obserwowano w nożu nr 2 wykonanym z twardej stali o niezbyt równomiernym nawęgleniu (Ryc. 1g, 2g). Zawartość fosforu była bardzo niska podobnie jak w poprzednio opisanych okazach. W częściach silniej nawęglonych struktura była sorbityczna (Tabl. XLIV, 3, 4), w częściach słabiej nawęglonych występował ferryt (Tabl. XLIV, 5, 6). Należy podkreślić, że obok wtrąceń żuźla o jednolitym czarnym zabarwieniu (Tabl. XLIV, 4) obserwowano w kilku miejscach wtrącenia o nieco jaśniejszym odcieniu (Tabl. XLIV, 5, 6). Nóż nosił ślady obróbki cieplnej, trudnej do określenia, prawdopodobnie polegała ona na hartowaniu zwykłym w substancji o niezbyt dużym przewodnictwie cieplnym lub na hartowaniu połączonym z odpuszczaniem.

Fragment żelazny nr 1 (radliczka lub inne narzędzie rolnicze) wykazał odmienny typ metalu od poprzednio opisanych okazów (Ryc. 1h, 2h). Wykonano go z żelaza o wyjątkowo wysokiej zawartości fosforu. Tak wysokiej zawartości fosforu nie stwierdzono w dotychczas zbadanych dawnych wyrobach żelaznych. Wskutek dużej domieszki fosforu żelazo było tak kruche, że kruszyło się przy wycinaniu próbki. Struktura metalu była ferrytyczna o dużym ziarnie, zawierająca wtrącenia żuźla o jednolitym czarnym zabarwieniu (Tabl. XLIV, 7).

Fragment nr 2 (okucie ?) wykazał ferrytyczno-perlityczną strukturę miękkiej stali (Ryc. 1i, 2i) zawierającej 0,25% C (Tabl. XLIV, 8). Zawartość fosforu w metalu była dość niska. Wtrącenia żuźla, drobne i niezbyt liczne, posiadały jednolite czarne zabarwienie.

Fragment nr 3 (klucz ?) wykonany został z żelaza o wyjątkowo wysokiej zawartości fosforu (Ryc. 1j, 2j). W czysto ferrytycznej, gruboziarnistej strukturze występowały dość liczne wtrącenia żuźla o jednolitym czarnym zabarwieniu (Tabl. XLV, 1).

We fragmencie nr 4 (Ryc. 1k, 2k) zaobserwowano trudną do wyjaśnienia strukturę wielowarstwową (Tabl. XLV, 2). W prawym górnym rogu widoczna warstwa nawęglona o strukturze stali półtwardej o zawartości 0,5% C (Tabl. XLV, 2). Poniżej (Tabl. XLV, 3) na prawo u dołu (część najjaśniejsza) wystąpiła warstwa żelazna nr 1 o gruboziarnistej strukturze ferrytycznej zawierającej drobne wtrącenia żuźla o jednolitym czarnym zabarwieniu (Tabl. XLV, 4, 5). W pozostałej części próbki widoczne były warstwy żelaza (nr 2 itd) o strukturze ferrytycznej o dość drobnym ziarnie (Tabl. XLV, 6) oraz, na przemian, warstwy żelaza o gruboziarnistej strukturze ferrytycznej porozielane pasami żuźla o strukturze dwufazowej (Tabl. XLV, 7). Przeznaczenie fragmentu nr 4 trudno jest określić. Możliwe, że jest to ułamek silnie skorodowanego narzędzia lub, co jest bardziej prawdopodobne, nieukończony półfabrykat. W tym ostatnim przypadku zbadany fragment wskazywałby na miejscową przeróbkę żelaza w osadzie (kowalstwo). Jeszcze trudniej określić technologię okazu, a ściślej jego wielowarstwową strukturę. Prawdopodobnie powstała ona w wyniku zgrzewania (pakietowania ?) warstw żelaza o dużej zawartości fosforu (gruboziarniste) i żelaza o drobnym ziarnie, jak się wydaje, o niskiej zawartości fosforu (można tak przypuszczać na podstawie niskiej mikrotwar-

dości ferrytu, oddzielenie tych warstw i przeprowadzenie analizy chemicznej nie było możliwe), oraz zastosowania nakładki stalowej. Zgrzewanie było zresztą nieumiejętne, zgrzeiny zanieczyszczone żuzłem (tlenkami żelaza) tak, że przy wycinaniu próbki następowały miejscami pęknięcia wzdłuż zgrzein.

Fragment nr 5 (krój ?) wykonany był podobnie jak fragmenty nr 1 i 3 z żelaza o bardzo wysokiej zawartości fosforu (Ryc. 11, 21). W osnowie ferrytycznej o bardzo dużym ziarnie występowały wtrącenia żużła o jednolitym czarnym zabarwieniu (Tabl. XLV, 8).

Oprócz wyrobów żelaznych zbadano niewielki fragment żużła (?), znaleziony w warstwie kulturowej na terenie osady (ar VII, éw. BC, głębokość 40–60 cm). Analiza chemiczna wykazała zawartość 0,51% FeO, 57,97% Fe₂O₃, 2,45% P₂O₅ i 0,29% MnO. Wysoka zawartość Fe₂O₃ w stosunku do zawartości FeO wskazuje jednak, że jest to raczej fragment rudy o dość niskiej zawartości żelaza (41,03% Fe), wysoka za to była zawartość związków fosforu.

Opracowanie wyników

Zbadane materiały z Wąsosz Górnego można podzielić na dwie zasadnicze grupy. Pierwsza grupa to wyroby wykonane z żelaza o bardzo wysokiej zawartości fosforu (0,5–1,2% P) i o gruboziarnistej strukturze ferrytycznej. Wtrącenia żużła posiadają jednolite czarne zabarwienie. Do grupy tej należą trzy nieokreślone fragmenty: nr 1 (radliczka ?), nr 3 (klucz ?) i nr 5 (krój ?). Metal tego rodzaju mógł być pochodzenia miejscowego i był wytapiany, jeśli nie na miejscu⁵, to w najbliższych okolicach. Wskazuje na to analiza fragmentu rudy żelaznej, znalezionej na terenie osady. Ten sam typ metalu reprezentują także fragmenty lupek znalezionych w Łagiewnikach, pow. Sieradz, które zostały zbadane przez autora⁶. Szczególnie interesujący jest fragment żelazny nr 4 będący, jak się wydaje, wyrobem miejscowych lub okolicznych rzemieślników, jeśli okaz ten nie jest późniejszy i do warstwy kulturowej nie dostał się przypadkowo. Świadczy on o stosowaniu procesu zgrzewaniu żelaza i stali oraz pakietowania. Równocześnie wykonawca jego musiał rozróżniać żelazo od stali, a także, przypuszczalnie, żelazo wysokofosforowe od żelaza o niskiej zawartości fosforu. Oznaczałoby to bardzo wysoki poziom techniczny nawet przy zgrzewaniu niezbyt udanym. Tak wysokich umiejętności nie stwierdzono w dotychczas zbadanych narzędziach żelaznych, które mogły być wyrobem miejscowym, znalezionych na ziemiach Polski z okresu rzymskiego.

Druga grupa to wyroby żelazne o zawartości fosforu⁷ poniżej 0,04% P, odznaczające się niezbyt równomiernym nawęglaniem. Część z nich poddana była obróbce cieplnej, a mianowicie: kilof, wszystkie cztery sierpy oraz nóż nr 2. Fragment nr 2 (okucie ?) wykonany także ze stali o niskiej zawartości fosforu nie wykazał śladów obróbki cieplnej. To jest zresztą zupełnie zrozumiałe, gdyż obróbka cieplna nie była potrzebna dla tego rodzaju wyrobów. We wszystkich okazach zaliczonych do drugiej grupy obserwowano także wtrącenia żużła o jednolitym czarnym zabarwieniu. Te cechy metalu, użytego do wyrobu okazów zaliczonych do grupy drugiej (nierównomierne, niekiedy dość silne nawęglanie, niska zawartość fosforu, wtrącenia żużła o jednolitym czarnym zabarwieniu), są identyczne z charakterystycznymi cechami dla metalu wytapianego w wielkim ośrodku hutnictwa starożytnego w Górach Świętokrzyskich⁸. W szczególności fragment nr 2 (okucie ?) reprezentuje typową strukturę metalu świętokrzyskiego i można przypuszczać, że pochodził on z tego ośrodka produkcyjnego.

Pewne wątpliwości nasuwają się w stosunku do okazów, w których obserwowano wtrącenia żużła o nieco innej strukturze (sierpy nr 1 i 4, nóż nr 2). Podobna struktura żużła jak w sierpnie nr 1 oraz podobny typ metalu występuje w wyrobach żelaznych pochodzących z ośrodka hutniczego na terenie Śląska Opolskiego (Groszowice, pow. Opole, Opole-Gosławice itd), możliwe więc, że sierp ten był dziełem kowali z tego ośrodka.

⁵ Ponieważ na terenie osady nie znaleziono pozostałości procesu hutniczego w postaci żużła, nie ma podstaw do przypuszczeń o miejscowej produkcji. Żelazo mogło być zresztą wytapiane poza terenem osady.

⁶ J. P i a s k o w s k i: Technologia i pochodzenie wyrobów żelaznych z cmentarzysk kultury lużyckiej w Chodakach, pow. Poddębice, oraz w Grójcu Wielkim i Łagiewnikach, pow. Sieradz, w świetle badań rud i fragmentów żużła, „Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, 1961, Seria Archeologiczna, nr 6, str. 101. Materiały pochodzą z prac wykopaliskowych mgr H. Ząbkiewicz-Koszańskiej z Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi.

⁷ Należy dodać, że ze względu na zbyt małą ilość metalu wyniku analizy nie potwierdzono. Inne badania (mikrotwardość, wielkość ziarn itp) wskazują jednak, że jeśli nawet analiza nie była dość dokładna, to rzeczywista zawartość fosforu niewiele różniła się od stwierdzonej.

⁸ J. P i a s k o w s k i, T. R ó ż y c k a: Badania technologii wyrobów żelaznych na ziemiach Polski w okresie halsztackim i wczesnolateńskim, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, T. 7, 1959, str. 395.

Dotychczas zbadane przedmioty żelazne, znalezione w najbliższym sąsiedztwie Gór Świętokrzyskich pochodziły z cmentarzysk ciałopalnych⁹ i dlatego nie można było stwierdzić, czy przy ich wyrobie stosowano obróbkę cieplną. Stąd też nie było wiadome, czy hutnicy świętokrzyscy w okresie rzymskim znali i stosowali obróbkę cieplną. W konsekwencji zachodzi pytanie, czy zbadane narzędzia (kilof, sierpy i noże) z Wąsosza Górnego mogły pochodzić z ośrodka produkcyjnego w Górach Świętokrzyskich. Wydaje się jednak, że na to pytanie można odpowiedzieć twierdząco. Przemawia za tym zarówno fakt wystąpienia okazu pochodzącego, jak się wydaje, z tego ośrodka (fragment nr 2), jak również i to, że na pobliskich terenach wyroby świętokrzyskie występują już w okresie halsztackim (szpile z Zygier, pow. Sieradz, i Bilewa, pow. Łask, nóż z Kwiatkowic, pow. Łask, oraz nóż, szpila i kółko z Grójca Wielkiego, pow. Sieradz, oraz fragment ozdoby z Łagiewnik, pow. Sieradz¹⁰), a w okresie rzymskim znajdujemy je masowo nie tylko w Małopolsce, lecz także w Wielkopolsce i na Śląsku. Wreszcie i inne cechy, nie ulegające zmianie w wyniku obróbki cieplnej, a mianowicie skład chemiczny metalu oraz struktura wtrąceń żużla pozwalają przypuszczać, że zbadane narzędzia z Wąsosza Górnego, poddane obróbce cieplnej, mogą także pochodzić z ośrodka hutniczego w Górach Świętokrzyskich. Przemawia za tym także technologia tych narzędzi. Wykonano je w całości ze stali o niezbyt równomiernym nawęgleniu nie stosując procesu zgrzewania stali z żelazem ani klasyfikacji metalu. Obok narzędzi ze stali twardej, to jest z metalu silnie nawęglonego, niektóre narzędzia z Wąsosza Górnego wykonano ze stali miękkiej (sierpy nr 1 i 3). Trzeba tu jednak dodać, że ten ostatni argument nie jest dostatecznie przekonujący, gdyż ten rodzaj technologii jest bardzo często spotykany w starożytności.

Przyjęcie hipotezy, że stalowe narzędzia z Wąsosza Górnego poddane obróbce cieplnej pochodziły z ośrodka hutniczego w Górach Świętokrzyskich, posiada bardzo poważne konsekwencje. Wynika z tego równocześnie, że hutnicy tego ośrodka znali i stosowali obróbkę cieplną. Jak często stosowali ją przy wyrobie narzędzi, trudno jeszcze w tej chwili stwierdzić, wymaga to bowiem zbadania większej ilości okazów pochodzących z osad. Wynika z tego dalej, że z ośrodka produkcyjnego w Górach Świętokrzyskich mogły pochodzić niektóre inne zbadane okazy, których pochodzenia nie udało się dotychczas ustalić. Są to obrabiany cieplnie sierp ze stali o bardzo niskiej zawartości fosforu, pochodzący z osady w Szczonowie, pow. Jarocin, z okresu rzymskiego¹¹, oraz krój i radlica z Igołomi-Zofipola, pow. Proszowice¹². Te ostatnie narzędzia wykute były z metalu o nierównomiernym nawęgleniu o bardzo niskiej zawartości fosforu. Należy dodać, że we wszystkich tych okazach obserwowano typowe dla metalu świętokrzyskiego wtrącenia żużla o jednolitym czarnym zabarwieniu, a w kroju, tam gdzie nie sięgał wpływ obróbki cieplnej, wystąpiła struktura perlityczno-ferrytyczna o obrazie charakterystycznym dla metalu z Gór Świętokrzyskich.

Dalszą konsekwencją omawianego przypuszczenia będzie stwierdzenie, że przedmioty żelazne z cmentarzysk ciałopalnych Małopolski, Wielkopolski, Mazowsza i Dolnego Śląska były umieszczone wraz z ciałem na stosach. Jeśli bowiem w ośrodku produkcyjnym w Górach Świętokrzyskich stosowano obróbkę cieplną, a zbadane okazy z tego ośrodka, pochodzące z cmentarzysk ciałopalnych, nie wykazują śladów tej obróbki, stąd wynika, że uległy one wyżarzeniu, niewątpliwie na stosie ciałopalnym podczas obrządku grzebalnego. Omawiane zagadnienie nie jest tak proste, jak można byłoby przypuszczać. Już A. Rieth¹³ zwrócił uwagę, że niektóre przedmioty żelazne z grobów ciałopalnych wykazują ślady obróbki cieplnej i dlatego nie mogły być umieszczone na stosie. Podobne zjawisko stwierdzono podczas metaloznawczych badań wyrobów żelaznych z grobów ciałopalnych wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Lutomierniku, pow. Łask¹⁴. Jeśli natomiast narzędzia stalowe nie były dziełem hutników świętokrzyskich, wtedy wytwórców ich należałoby poszukiwać poza granicami naszego kraju. Dotychczasowe badania wskazują, że na ziemiach Polski tylko w Górach Świętokrzyskich i na Śląsku Opolskim eksploatowano rudy nisko-fosforowe pozwalające na uzyskanie metalu o niskiej zawartości fosforu.

⁹ Były to materiały pochodzące z cmentarzysk w Wąchocku (8 okazów) i Starachowicach, pow. Hża (7 okazów), oraz Chmielowie Piaskowym, pow. Opatów (7 okazów), i Błoniu, pow. Sandomierz (4 okazy), a ponadto z Jadownik Mokrych, pow. Dąbrowa Tarnowska (12 okazów), i z Dratowa, pow. Puławy (5 okazów).

¹⁰ J. Piaskowski: Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z okresu halsztackiego, pochodzących z Małopolski „Materiały Archeologiczne”, T. 2, 1960, str. 197. J. Piaskowski: Technologia i pochodzenie wyrobów żelaznych z cmentarzysk kultury łużyckiej w Chodakach, pow. Poddebice, oraz Grójcu Wielkim i Łagiewnikach, pow. Sieradz, w świetle badań rud i fragmentów żużla „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, 1961, Seria Archeologiczna, nr 6, str. 103.

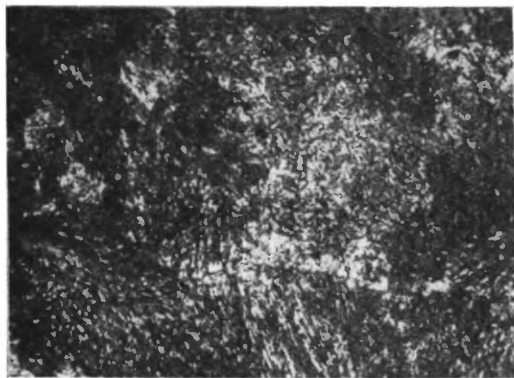
¹¹ J. Piaskowski: Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z cmentarzysk Wielkopolski z okresu wpływów rzymskich, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, T. XII, 1961, str. 177.

¹² J. Piaskowski: Metaloznawcze badania zabytków archeologicznych z Wyciąża, Igołomii, Jadownik Mokrych i Piekar, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa”, T. II, 1958, str. 19.

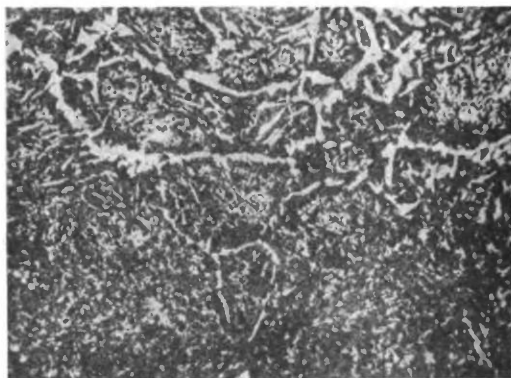
¹³ A. Rieth: Die Eisentechnik der Hallstattzeit, Leipzig 1942, str. 155.

¹⁴ J. Piaskowski: Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z cmentarzyska z XI wieku w Lutomierniku pod Łodzią, Łódź 1959, str. 129.

TABLICA XLII



1



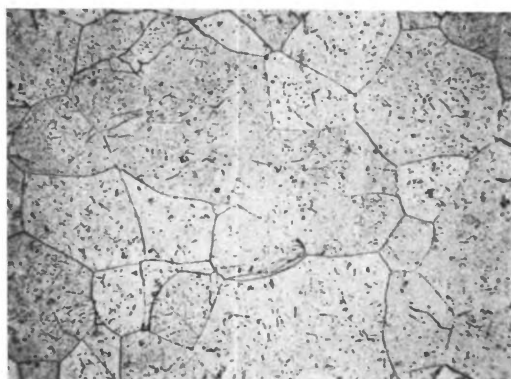
2



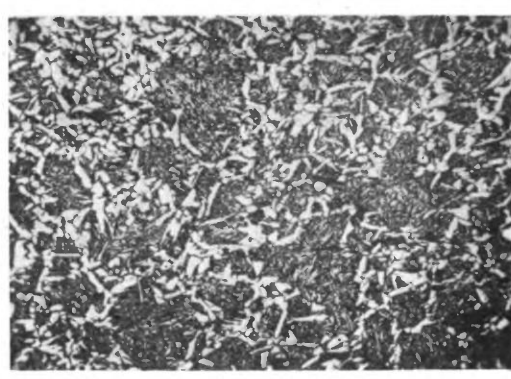
3



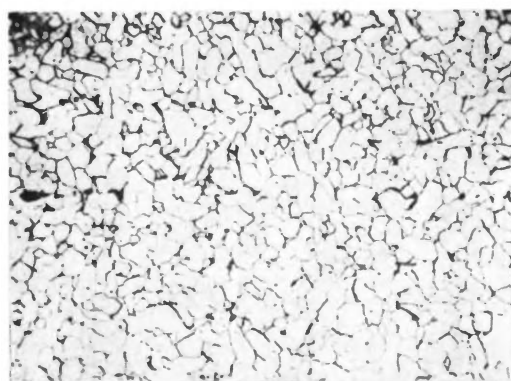
4



5



6



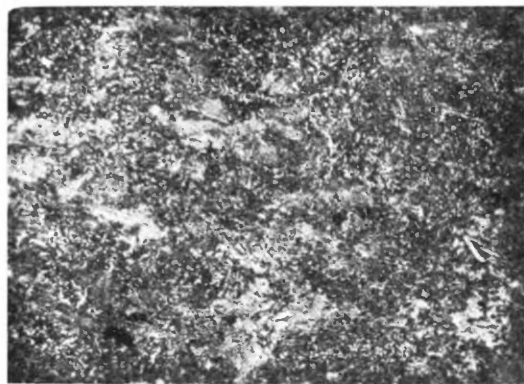
7



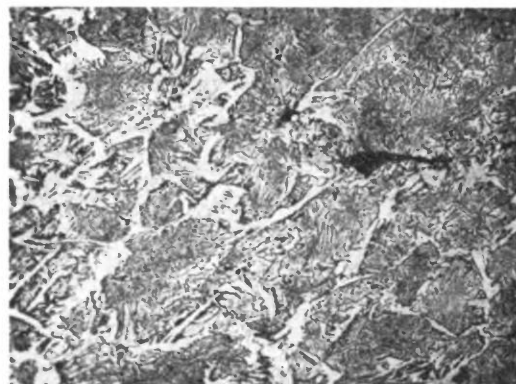
8

Wąsosz, pow. Kłobuck. Osada. Kilof. Struktura tuż przy krawędzi tnącej: sorbit (1). Struktura nieco dalej od krawędzi (w części słabiej nawęglonej): sorbit (?) i ferryt (2). Struktura dalej od krawędzi: perlit i ferryt na granicach ziarn (3). Struktura jeszcze dalej od krawędzi: ferryt i ślady perlitu na granicach ziarn (4). Struktura w górnej części tulei: ślady azotków (?) i ferryt (5). Sierp nr 1. Struktura w części silniej nawęglonej: perlit sorbityczny i ferryt na granicach ziarn (6). Struktura w części słabiej nawęglonej (ostrze): ferryt i bardzo drobne wtrącenia żużla (7). Wtrącenia żużla (8). Nr 8 nietrawiony, pozostałe trawione azotalem. Nr 1, 8 powiększenie 500 × pozostałe 100 ×.

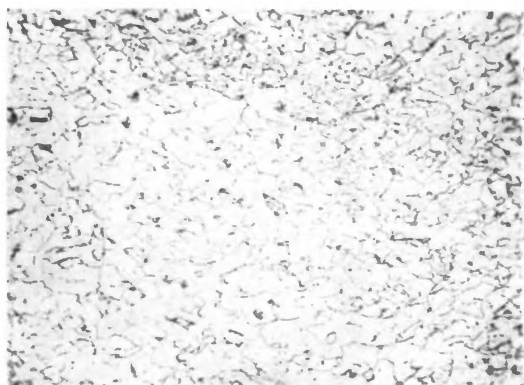
TABLICA XLIII



1



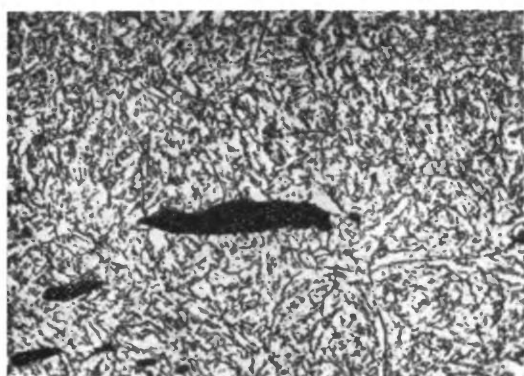
2



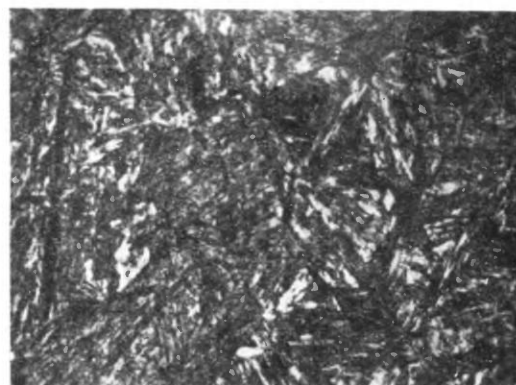
3



4



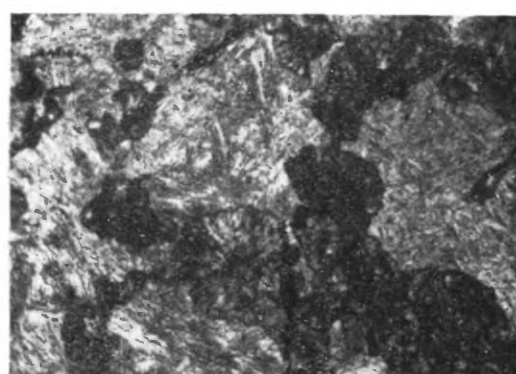
5



6



7



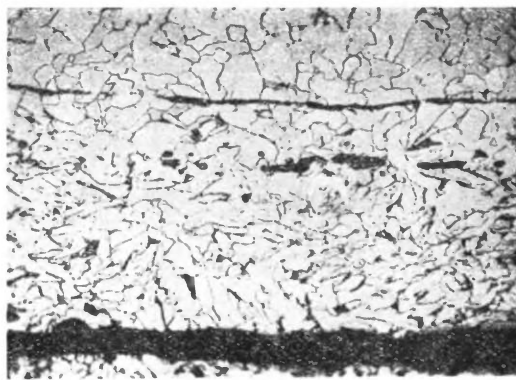
8

Wąsosz, pow. Kłobuck. Osada. Sierp nr 2. Struktura w części grzbietowej: sorbit (1). Struktura w części środkowej: perlit sorbityczny, ferryt oraz wtrącenia żużla (2). Struktura w pobliżu krawędzi tnącej: ferryt (3). Sierp nr 3. Struktura: sorbit (?) i drobne wtrącenia żużla (4—5). Sierp nr 4. Struktura: martenzyt (6), troostyt (?) iglasty (7), troostyt iglasty (?) i gniazda troostytu hartowania — ciemniejsze (8). Wszystkie trawione azotalem. Nr 5—8 powiększenie 500 ×, pozostałe 100 ×.

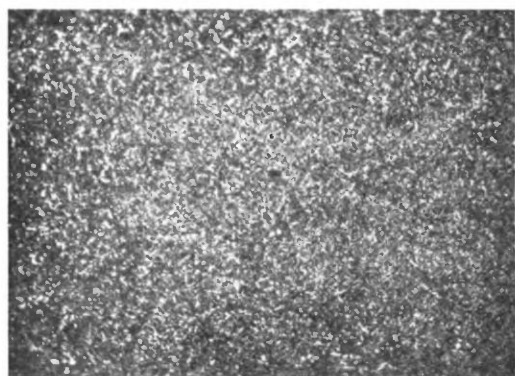
TABLICA XLIV



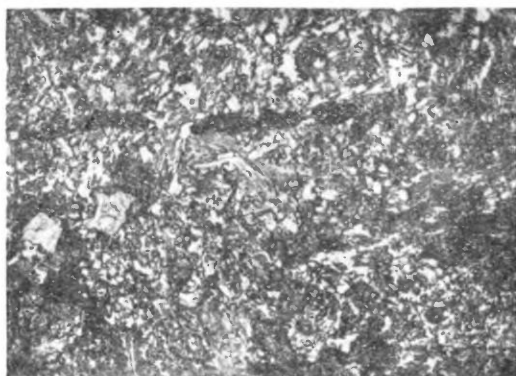
1



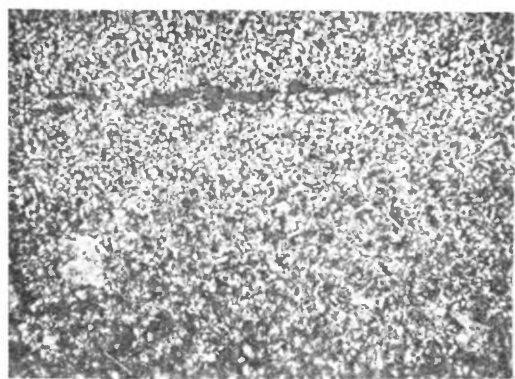
2



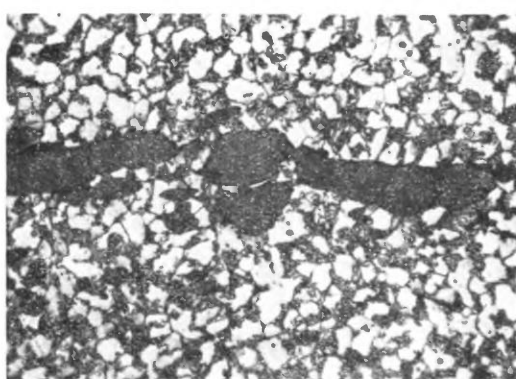
3



4



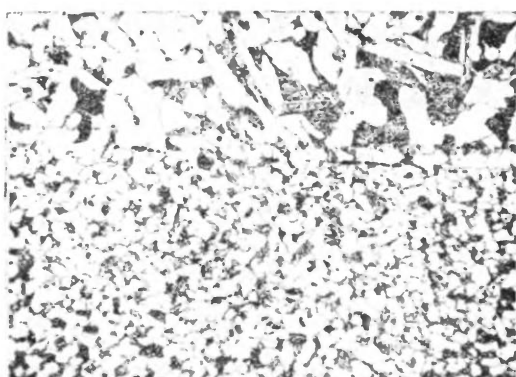
5



6



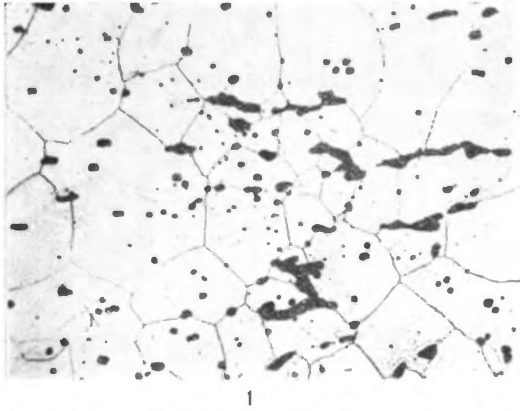
7



8

Wąsosz, pow. Kłobuck. Osada. Sierp nr 4. Wtrącenia żużla (1). Nóż nr 1. Struktura: ferryt i wtrącenia żużla (2). Nóż nr 2. Struktura w części silniej nawęglonej: sorbit (3) oraz sorbit, ślady ferrytu i wtrącenia żużla (4). Struktura w części słabiej nawęglonej: sorbit, ferryt i wtrącenia żużla (5—6). Fragment nr 1 (radliczka ?). Struktura: gruboziarnisty ferryt oraz wtrącenia żużla (7). Fragment nr 2 (okucie ?). Struktura: drobnoziarnisty ferryt, perlit oraz drobne wtrącenia żużla (8). Nr 1 nietrawiony, pozostałe trawione azotalem. Nr 4, 6 powiększenie 500 ×, pozostałe 100 ×.

TABLICA XLV



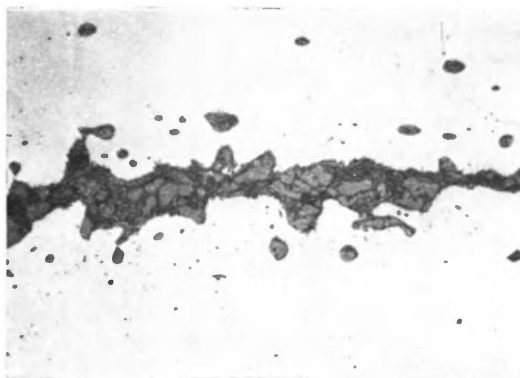
1



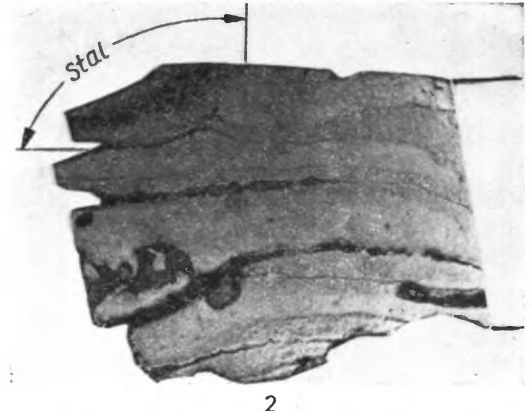
3



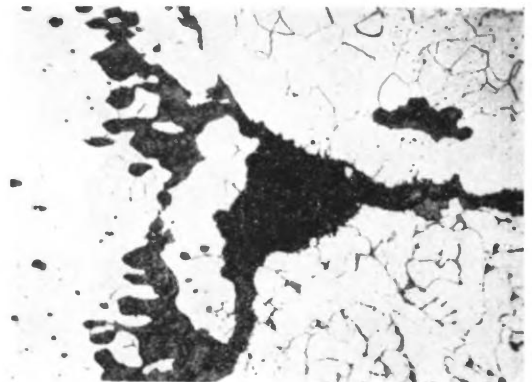
5



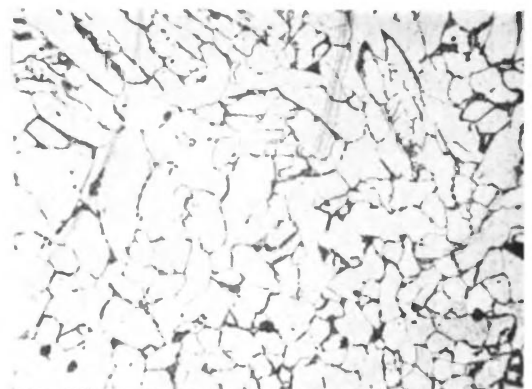
7



2



4



6



8

W ą s o s z, pow. Kłobuck. Osada. Fragment nr 3 (klucz ?). Struktura: ferryt i wtrącenia żużla (1). Fragment nr 4 (sztabka ?). Makrostruktura (2). Widoczne pasma żużla wskazujące na zgrzewanie (?). W lewym górnym rogu widoczna warstwa nawęglona (zaciemniona). Struktura warstwy nawęglonej (stal): perlit i ferryt (3). Struktura na złączu części stalowej (na lewo u góry), żelaznej warstwy drobnoziarnistej (na lewo u dołu) i żelaznej warstwy gruboziarnistej (na prawo): ferryt, ślady perlitu (w części stalowej) oraz wtrącenia żużla (4). Struktura warstwy żelaza nr 1: ferryt i wtrącenia żużla (5). Struktura warstwy żelaza nr 2: ferryt i ślady perlitu na granicach ziarn ? (6). Wtrącenia żużla w zgrzeinach ? (7). Fragment nr 5 (krój ?). Struktura: gruboziarnisty ferryt i wtrącenia żużla (8). Nr 7 nie trawiony, pozostałe trawione azotalem. Nr 2 powiększenie 3 ×, pozostałe 100 ×.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Металлографическому исследованию железных изделий, найденных в поселении римского периода в м. Вонсош Гурны повят Клобуцк (III—IV вв. н. э.), подвергнуты были: кирка, четыре серпа, два ножа и пять неопределенных ближе железных фрагментов. Произвели количественный и качественный (спектрографический) химические анализы, металлографические наблюдения, измерения микротвёрдости отдельных структурных элементов, а также измерения твёрдости металла.

Три, неопределённых точнее, железных фрагмента были изготовлены из сыродутого железа с высокой примесью фосфора (0,5—1,2%P) без применения процедуры, позволявшей сделать металлы более твёрдым. Это были вероятно местные изделия или изготовленные вблизи поселения. На это указывает анализ образца железной (?) руды, найденной на территории поселения где констатировали наличие 2,45% P_2O_5 .

При изготовлении четвёртого неопределённого фрагмента применили пакетирование, при этом сваривали сталь с железом с высокой примесью фосфора (0,589%), а также — как кажется — с железом с низкой примесью фосфора.

Пятый неопределённый фрагмент был изготовлен из мягкой стали с низкой примесью фосфора (0,082% P). Он представляет типичные черты металла, выплавляемого в древности в крупном металлургическом центре в Горах Святого Креста (Свентокшские Горы) и по всей вероятности оттуда и происходил. Можно также полагать, что из этого центра происходили исследуемые орудия, изготовленные из железа с различным науглероживанием (часто неравномерным) и с низкой примесью фосфора, а именно: кирка, три серпа (а быть может, и четвёртый серп) и один нож (а быть может, тоже и второй железный нож). Содержание фосфора в металле было весьма незначительное (ниже 0,08% P). Эти орудия подвергали термической обработке, по всей вероятности обыкновенной закалке или закалке, соединенной с отпуском. Если действительно эти орудия происходили из крупного металлургического центра в Свентокшских Горах, это означало бы, что плавильщики названного центра знали и применяли термическую обработку.

SUMMARY

The following objects found in a settlement at Wąsosz Górny, district Kłobuck, were submitted to metallographical examinations: a pick, four sickles, two knives and five unidentified fragments of iron objects. The settlement is dating from the Roman period (the 3rd—4th cent.). The examinations comprised a quantitative and qualitative (spectrographic) chemical analysis, metallographical notes, a micro-hardness test of particular structural elements and a metal hardness test.

Three unidentified fragments of iron objects were made of iron with a high content of phosphorus (0.5—1.2 per cent). without any hardening treatment. They were probably of local make or manufactured not far from the Wąsosz settlement, this was shown by an analysis of a sample probable of iron ore, with the content of 2.45 per cent. P_2O_5 , found in the settlement.

While making the fourth unidentified fragment, use was made of packeting, steel was welded with iron with a high content of phosphorus (0.589 per cent.) and, as it seems, with iron with a low content of this admixture.

The fifth unidentified fragment was made of wrought iron with a small content of phosphorus (0.082 per cent. P). It bears typical features of the metal which was being smelted in the great producing centre in the Świętokrzyskie Mountains in the Antiquity and probably originated from that centre. We may suppose that the examined implements i.e. the pick, three sickles (perhaps also the fourth sickle) and one of the knives (perhaps both) made of iron of different (often irregular) carburization and with a low content of phosphorus also originated from that centre. The content of phosphorus in that metal was very low (below 0.08 per cent. P). The implements must have been submitted to heat treatment, perhaps to hardening.

In case they really originated from the smelting centre in the Świętokrzyskie Mountains, it would serve as a proof that smelters working there knew heat treatment and made use of it.

RÓŻA MIKŁASZEWSKA

MATERIAŁY Z OKRESU HALSZTACKIEGO ORAZ Z WCZESNEGO OKRESU
LATEŃSKIEGO W DORZECZU GÓRNEJ WARTY I ŚRODKOWEJ PILICY
ZE ZBIORÓW PAŃSTWOWEGO MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGOМАТЕРИАЛЫ ГАЛЬШТАТСКОГО И РАННЕЛАТЕНСКОГО ПЕРИОДОВ В БАССЕЙНЕ РЕК ВЕРХНЕЙ ВАРТЫ
И СРЕДНЕЙ ПИЛИЦЫ ИЗ КОЛЛЕКЦИЙ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯHALLSTATT AND EARLY LA TÈNE FINDS FROM THE UPPER WARTA AND THE MIDDLE PILICA
BASINS IN THE COLLECTION OF THE STATE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

W niniejszym opracowaniu podane zostaną niepublikowane dotychczas materiały znajdujące się w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie z terenów leżących w dorzeczu górnej Warty i środkowej Pilicy, jak również z miejscowości położonych na zachód od rzeki Warty. Zebrano tu materiały z okresu halsztackiego i wczesnego okresu lateńskiego z powiatów: Łask, Łęczyca, Łódź, Piotrków, Poddębice, Sieradz, Wieluń i Wieruszów¹. Stanowiska z powiatu Turek zostaną opracowane osobno przez J. Jaśkiewicz w ramach pracy magisterskiej. Celowo w tym artykule pominięto mapę osadnictwa omawianego terenu. Mapa ta bowiem uwzględniając jedynie materiały z PMA dawałaby niepełny obraz osadniczy, jak również niezgodną ze stanem faktycznym ilustrację skupisk osadniczych. Teren, objęty niniejszą pracą poza stanowiskami z powiatów: Łęczyca, Poddębice, Sieradz i Wieluń, należy do naturalnej jednostki geograficznej, którą stanowi Wyżyna Łódzka.

Materiały publikowane w niniejszej pracy pochodzą najczęściej z badań przypadkowych, jak również z odkryć amatorskich, stąd niejednokrotnie brak dokładnej lokalizacji stanowisk, bliższych danych dotyczących warunków odkrycia, a często również jakiegokolwiek dokumentacji. Przy opisywaniu materiału wzięto pod uwagę zarówno dane z archiwum PMA, jak i notatki na metryczkach zabytków. Zebrano również literaturę, którą udało się znaleźć dla poszczególnych stanowisk. Są to jednak najczęściej komunikaty o odkryciu stanowiska, a tylko niekiedy publikacje dotyczące badań na tym stanowisku.

W części materiałowej użyto następujących skrótów: CHAR. STAN. — charakterystyka stanowiska, BAD. — badania, LOK. — lokalizacja, INW. — inwentarz, LIT. — literatura.

MATERIAŁY

BILEW, pow Łask. CHAR. STAN. Cmentarzysko kultury łużyckiej albo grobów kloszowych. BAD.: Ratownicze. Przy pracach ziemnych we wsi Bilew w 1933 r. znaleziono dwa groby, z których jeden został całkowicie zniszczony. Materiał z drugiego grobu został przywieziony w 1933 r. do PMA przez K. Salewicza, który był w tym celu delegowany na stanowisko w Bilewie. Na metryczce stanowisko zostało oznaczone jako cmentarzysko grobów skrzynkowych. Jednak krótki opis grobu, jak również materiał nie potwierdzają tego przypuszczenia INW.: 1. Naczynie z ornamentem plastycznym w miejscu przejścia brzuśca w szyjkę. Powierzchnia gładka, żółtobrunatna

¹ Granice tych powiatów ulegały wielokrotnie zmianie od chwili badań podanych tu stanowisk archeologicznych. W pracy tej zmiany te zostały uwzględnione w postaci przyjęcia podziału administracyjnego z 1957 r., a dla powiatu łódzkiego z 1960 r., ponieważ w roku tym tylko w tym powiecie granice uległy zmianie. Miejscowości, które przeszły do innego powiatu, włączyłam do wykazu stanowisk podając nowy ich powiat, do którego należały w chwili odkrycia.

od wewnątrz ciemnoszara, szyjka gładka, domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 17,5 cm, brzuśca 26,5 cm, dna 11,8 cm; wysokość 22 cm (Tabl. XLVI, 1). 2. Miska. Powierzchnia gładka, żółtoszara. Domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 11,5 cm, dna 4,5 cm; wysokość 6,5 cm (Tabl. XLVI, 3). 3. Kubek. Powierzchnia gładka, żółtoszara. Domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 6 cm, brzuśca 6,8 cm, dna 3,8 cm; wysokość 5,5 cm (Tabl. XLVI, 2). 4. Szpila żelazna z rozklepaną główką zwiniętą w uszko. Długość 9,6 cm, średnica drutu 0,2 cm (Tabl. XLVI, 5). 5. Część kółka wykonanego z brązowego druciku o przekroju czworokątnym 1,5 mm (Tabl. XLVI, 4). 6. Kilkadziesiąt fragmentów oraz ucho taśmowe naczynia o powierzchni gładkiej, ceglastej. Domieszka drobnoziarnista. Grubość 0,6 cm. 7. Fragment brzuśca o powierzchni jasnobrunatnej, lekko chropowatej, powierzchnia wewnętrzna szara, spękana od ziarn domieszki średnioziarnistej. Grubość 1,2 cm. LIT.: Nowe wykopaliska. Polska Środkowa. „Z otchłani wieków”, R. IX, 1934, str. 15; Badania na terenie Polski Środkowej, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 343 z 11.XII.1933.

B O G U C I C E, pow. Sieradz. CHAR. STAN.: Cmentarzysko. Według opinii znalazcy był to grób skrzynkowy. BAD.: Przypadkowe w 1897 roku. Materiał ofiarował PMA Stefan Kotaniec w 1932 r. INW.: Baniasty kubek z odbitym uchem. Powierzchnia gładka, czarna. Domieszka drobnoziarnista. Między szyjką a brzuścem bardzo płytka bruzda. Średnica: wylewu 9,8 cm, brzuśca 14 cm, dna 6 cm; wysokość 12 cm (Tabl. XLVI, 6).

B R Z Y K Ó W, pow. Łask. CHAR. STAN.: Cmentarzysko. Według J. Dylika jest to cmentarzysko grobów skrzynkowych. BAD.: Ratownicze J. Dylika w 1930 r. INW.: Miseczka z lekko podciętą krawędzią. Powierzchnia gładka, miejscami lśniąca, ciemnoszara. Domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 12 cm, dna 3,6 cm; wysokość 6,5 cm (Tabl. XLVI, 9).

C I E S Z Ę C I N, pow. Wieruszów (dawn. pow. Wieluń), CHAR. STAN.: Cmentarzysko, przypuszczalnie kultury łużyckiej. BAD.: Przypadkowe. W PMA znajdują się materiały z cmentarzyska w Cieszęcinie, które były niegdyś w zbiorach Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, dokąd dostały się z daru Andrzeja Chęcia. W 1927 r. na tym samym stanowisku przeprowadziła badania terenowe wycieczka studentów Uniwersytetu Poznańskiego pod kierownictwem prof. dra J. Kostrzewskiego. Znalezione wówczas materiały należące do kultury łużyckiej na polu Leona Okonia w Cieszęcinie. Znajdują się one obecnie w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu. INW.: 1. Fragment misy z karbowanym brzegiem. Powierzchnia czarna, bardzo gładka, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 28 cm (Tabl. XLVI, 8). 2. Małe naczynie ornamentowane z dwoma uchami. Powierzchnia żółtoszara, gładka. Żłobki w górnej części brzuśca, między rzędami żłobków niewielkie dołeczki. Średnica: wylewu 8 cm, brzuśca 9 cm (Tabl. XLVI, 7). LIT.: Nowe odkrycia przedhistoryczne, „Z otchłani wieków”, R. II, 1927, str. 46. Z. R a j e w s k i: Zestawienie zabytków przedhistorycznych z powiatu wieluńskiego (woj. łódzkie), „Z otchłani wieków” R. IV, 1929, str. 99. Z. R a j e w s k i: Nowe zabytki Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu w roku 1928, „Przegląd Archeologiczny”, t. V, 1933—1936, str. 211. K. S a l e w i c z: Cmentarzysko łużyckie w Małusach Wielkich i zagadnienie związków kultury łużyckiej z tzw. kulturą grobów kloszowych, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XVI, 1939, str. 54. Z. D u r c z e w s k i: Grupa górnośląsko-malopolska kultury łużyckiej w Polsce, Kraków 1948, cz. II, str. 214—216. J. W a l e w s k a: Cmentarzysko łużyckie w Łubnicach, pow. Wieruszów, „Materiały Starożytne”, T. IV, 1958, str. 200.

C H O C I W, pow. Łask. BAD.: Przypadkowe. W 1938 r. materiał został dostarczony do PMA przez nauczyciela w Chociwiu. INW.: Około dwudziestu ułamków trzech naczyń. Ułamki naczynia o bardzo grubych ściankach i powierzchni szorstkiej należą przypuszczalnie do klosza. Grubość ścianek wynosi 1—1,1 cm.

E M I L I A, pow. Łódź. CHAR. STAN.: Cmentarzysko grobów kloszowych. BAD.: Ratownicze badania W. Kasińskiego w kwietniu 1933 r. LOK.: Na wydmy słabo rozwianej, około 1 km na zachód od miejscowości Ciosny—Kania Góra. INW.: Dwadzieścia ułamków naczynia kloszowego. Powierzchnia chropowata, barwy brunatnej i ciemnobrunatnej, domieszka średnioziarnista. Ułamki naczynia są zbyt małe, by można było rekonstruować naczynie.

G O D Y N I C E, pow. Sieradz. CHAR. STAN.: Cmentarzysko kultury łużyckiej. BAD.: Przypadkowe. W 1931 r. J. Dylik otrzymał materiały z Godynic od J. Majewskiego, nauczyciela z Robaszewa, pow. Sieradz, i przekazał je do PMA. W 1932 r. w Godynicach prowadził prace J. Fitzke. Wysłany tam był z ramienia Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie. Odkrył on 4 groby kultury łużyckiej z okresu halsztackiego na polach zwanych „Mesówki”, na działce L. Gołąbka i A. Gwiazdy. INW.: Według wzmianek archiwalnych w Godynicach znaleziono „urnę z kośćmi, przystawkę i przedmiot żelazny w kształcie bransoletki”. W PMA obecnie znajdują się jedynie żelazne fragmenty prawdopodobnie bransoletki o średnicy 11 cm i średnicy drutu 0,4—0,5 cm. LIT.: M. R. W i t a n o w s k i: Archeologia przeddziejowa w „Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”, „Światowit”, T. II, 1900, str. 145. J. D y l i k: Przegląd ostatnich odkryć i wykopalisk dokonanych z ramienia Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, „Z otchłani wieków”, R. VI, 1931, str. 6. Nowe wykopaliska, „Z otchłani wieków”, R. VII, 1932, str. 72. J. F i t z k e: Cmentarzysko kultury łużyckiej w powiecie sieradzkim w woj. łódzkim, „Przegląd Archeologiczny”, T. VI, 1937—1939, str. 245—248.

G O S Z C Z Y N O, pow. Łęczyca. CHAR. STAN.: Cmentarzysko grobów skrzynkowych. BAD.: Zostało przypadkowo odkryte przez J. Ruszkowskiego w listopadzie 1921 r. INW.: Pokrywa o powierzchni żółtoszarej, domieszka średnioziarnista. Średnica 13 cm; wysokość 4 cm (Tabl. XLVI, 10).

G R A B I C A, pow. Piotrków (dawn. pow. Łask). BAD.: Powierzchniowe J. Dylika w 1928 r. LOK.: Pole Wacława Bednarka. INW.: 1. Fragment szyjki i górnej części brzuśca naczynia. Powierzchnia chropowata, żółtobrnatna. Ornament plastyczny (Tabl. XLVI, 12). 2. Fragment brzuśca naczynia o powierzchni gładkiej, żółtoszarej, górna część brzuśca ornamentowana bruzdami. Średnica brzuśca 18,5 cm (Tabl. XLVI, 11). 3. Ucho dosyć grube, powierzchnia spękana, brunatna (Tabl. XLVI, 14). 4. Dwadzieścia dwa ułamki głównie chropowatych naczyń. 5. Kilka odtupków krzemienych.

J E Ź E W, pow. Poddębice (dawn. pow. Sieradz). CHAR. STAN.: Cmentarzysko grobów kloszowych a także skrzynkowych. INW.: 1. Naczynie o powierzchni gładkiej, szarej, domieszka drobnoziarnista. Ornament dołeczkowy oraz bruzda. Średnica: wylewu

16 cm, brzuśca 22 cm, dna 10 cm; wysokość 15,5 cm (Tabl. XLVII, 14). 2. Naczynie o powierzchni gładkiej, czarnej, domieszka średnioziarnista. Ornament tworzą delikatne nacięcia ułożone w trójkąty. Średnica: wylewu 13,3 cm, brzuśca 17 cm, dna 7 cm; wysokość 17,8 cm (Tabl. XLVII, 4). 3. Dzbaneł o powierzchni gładkiej, czarnej, domieszka średnioziarnista. Ornament tworzą rzędy nakłuc oraz wi-szące trójkąty. Średnica: wylewu 11 cm, brzuśca 18 cm, dna 5,5 cm; wysokość 16,4 cm (Tabl. XLVII, 12). 4. Misa o powierzchni gładkiej, żółtobrunatnej, domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 22 cm, dna 9 cm; wysokość 9 cm (Tabl. XLVII, 8). 5. Naczynie o powierzchni gładkiej, szarej, domieszka drobnoziarnista. Na największej wydełtości brzuśca umieszczone są trzy pary guzków. Średnica: wylewu 6 cm, brzuśca 7,3 cm, dna 4 cm; wysokość 8 cm (Tabl. XLVII, 5). 6. Kubek o powierzchni gładkiej, żółtobrunatnej, domieszka drobnoziarnista. Ornament jest asymetryczny, tworzy go pas pionowych oraz poziomych kresek umieszczonej między dwoma brzdami. Średnica: wylewu 8 cm, brzuśca 9 cm, dna 5 cm; wysokość 6,5 cm (Tabl. XLVII, 9). 7. Naczynie z dwoma uchami o powierzchni gładkiej, żółtobrunatnej, domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 8 cm, brzuśca 9 cm, dna 3,6 cm; wysokość 7,8 cm (Tabl. XLVII, 6). 8. Naczynie o powierzchni gładkiej, szarej, domieszka drobnoziarnista. Przy krawędzi oraz w górnej części brzuśca umieszczone są nieregularne małe guzki, poza tym ornament składa się z dołczków oraz brzd. Średnica: wylewu 11 cm, brzuśca 12,5 cm, dna 3,7 cm; wysokość 6,5 cm (Tabl. XLVII, 11). 9. Fragmenty naczynia z uchem. Powierzchnia gładka, czarna, w dolnej części żółtobrunatna. Domieszka średnioziarnista. Średnica brzuśca 9,8 cm, dna 5,2 cm (Tabl. XLVII, 10). 10. Kubek o powierzchni gładkiej, czerniony, domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 6 cm, brzuśca 7,8 cm, dna 3,6 cm; wysokość 8 cm (Tabl. XLVII, 15). 11. Kubek o powierzchni szorstkiej, szarej, domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 5,5 cm, brzuśca 6 cm, dna 3 cm; wysokość 6,5 cm (Tabl. XLVII, 13).

K A Ł E K, pow. Piotrków. CHAR. STAN.: Cmentarzisko kultury łuzyckiej lub kultury grobów kłozowych. LOK.: Wydma zwana „Suchydół” między Przygłowem a Kalkiem. INW.: Pięć fragmentów ceramiki, w tym trzy o powierzchni chropowacanej oraz dwa o gładkich, czarnych ściankach.

K A R S Z N I C E, pow. Sieradz (dawn. pow. Łęczyca). CHAR. STAN.: Cmentarzisko kultury łuzyckiej. BAD.: Ratownicze W. Kasińskiego z 1934 r. LOK.: Wydma położona na północ od szosy Ozorków—Łęczyca. INW.: 1. Górna część chropowacanego naczynia. Kształt beczułkowaty, powierzchnia żółtoszara. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 17 cm (Tabl. XLVI, 19). 2. Górna część chropowacanego naczynia, powierzchnia brunatna, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 27 cm (Tabl. XLVI, 21). 3. Górna część chropowacanego naczynia. Powierzchnia żółtobrunatna, domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 18 cm (Tabl. XLVI, 18). 4. Dwa fragmenty beczułkowatego naczynia, silnie chropowacanego, średniościennego. Powierzchnia brunatna, domieszka średnioziarnista. 5. Górna część naczynia. Powierzchnia gładka, żółtoszara (Tabl. XLVI, 17). 6. Fragment wylewu miski. Powierzchnia gładka, szara. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 14 cm (Tabl. XLVI, 13). 7. Górna część miski. Powierzchnia gładka, żółtoszara. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 13 cm (Tabl. XLVI, 15). 8. Siedem ułamków gładkiego, cienkościennego naczynia, powierzchnia żółtobrunatna. Domieszka średnioziarnista. 9. Około czterdziestu fragmentów naczyń o powierzchni chropowacanej, brunatnej i jasnobrunatnej, domieszka średnioziarnista, w tym dwa fragmenty wylewów (Tabl. XLVI, 16, 20). LIT.: Nowe wykopaliska, „Z otchłani wieków”, R. X, 1935, str. 11. „Warschauer Zeitung”, nr 8, z 10.I.1943. J. G ł o s i k: Stanowisko kultury ceramiki sznurowej w miejscowości Karsznice, pow. Łęczyca, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXVI, 1959—1960, str. 331.

K W I A T K O W I C E, pow. Łask. CHAR. STAN.: Cmentarzisko kultury łuzyckiej. BAD.: Ratownicze J. Dylika w 1928 r. Zabytki ofiarował J. Dylikowi kierownik szkoły w Kwiatkowicach, K. Kurnatowski. LOK.: Pole Antoniego Adamczyka, we wsi Kwiatkowie. INW.: 1. Dolna część popielnicy o powierzchni lśniacej, czarnej. Górna część brzuśca zdobiona ornamentem składającym się z trzech pionowych brzd. Średnica: brzuśca 25 cm, dna 9,8 cm (Tabl. XLVII, 2). 2. Czerpak o powierzchni gładkiej, czarnej, ornament tworzą dołczki ułożone w rzędach. Średnica: wylewu 12,5 cm, dna 6 cm; wysokość 6,8 cm (Tabl. XLVII, 7ab). 3. Nóż żelazny, łukowato zagięty, mocno zniszczony, przerdzewiały, z trzema nitami. Długość 18 cm, szerokość 2,3 cm (Tabl. XLVII, 1). 4. Szpila żelazna z łabędzią szyjką, poprzecznie karbowaną, ornamentowaną prawie na całej długości żłobkami. Długość 17,5 cm, szerokość 0,2 cm (Tabl. XLVII, 3). 5. Kilka ułamków przepalonych kości. LIT.: Nowe wykopaliska, „Z otchłani wieków”, R. III, 1928, str. 49.

L E S Z N O, pow. Kutno (dawn. pow. Łęczyca). CHAR. STAN.: Cmentarzisko o nieokreślonej przynależności kuturowej. BAD.: Dar J. Troetzerowej z Warszawy. Naczynie znalezione w 1914 r., a zostało ofiarowane do PMA dopiero w 1938 r. LOK.: Małatek Leszno, pow. Łęczyca. INW.: Dzbaneł o gładkiej, czarnej powierzchni, domieszka drobnoziarnista. Widoczny ślad przyczepu ucha. Średnica: wylewu 10 cm, brzuśca 17,8 cm, dna 3 cm; wysokość 14,4 cm (Tabl. XLVII, 16). LIT.: Nowe wykopaliska, „Z otchłani wieków”, R. XIV, 1939, str. 72.

L U T O M I E R S K, pow. Łask. CHAR. STAN.: Cmentarzisko grobów kłozowych. BAD.: Złożone jako dar przez klasztor Reformatorów w Lutomiarsku dla Muzeum Starożytności Przedhistorycznych im. Erazma Majewskiego w Warszawie w latach 1892—1912. W 1946 r. K. Jażdżewski badał na tym stanowisku osadę i datował ją na wczesny okres lateński. Przypuszczać można, że jest to osada związana chronologicznie z cmentarzyskiem, niestety jednak nie znamy położenia cmentarzyska, z którego pochodzi ofiarowane Muzeum naczynie. Osada badana przez K. Jażdżewskiego leżała na wschód od Lutomiarska i folwarku Wrząca, a otoczona była dopływami Neru. Poza tą osadą stosunkowo blisko leży cmentarzisko kultury łuzyckiej w Lutomiarsku-Wrzącej badane w latach 1940, 1946 i 1951, datowane przez A. Ząbkiewicz-Koszańską na IV okres epoki brązu. INW.: Naczynie o gładkiej, szarej szyjce i chropowacanym, ornamentowanym brzuścu. Średnica: wylewu 18 cm, brzuśca 31,6 cm, dna 13 cm; wysokość 23 cm (Tabl. XLVIII, 1). LIT.: Katalog treściwy zbioru przedhistorycznego, „Światowit”, T. IX, 1911, str. 138, 152. Dwudziestolecie Muzeum Starożytności Przedhistorycznych Erazma Majewskiego, „Światowit”, T. X, 1912, str. 93. Badania wykopaliskowe w Lutomiarsku, pow. Łask, „Dziennik Łódzki”, nr 214, z 6.VIII.1946, str. 4.

Ł A G I E W N I K I, pow. Sieradz. CHAR. STAN.: Cmentarzisko, przypuszczalnie kultury łuzyckiej. BAD.: Ratownicze J. Dylika w 1930 r. znalezione grób z owalną obstawą kamienną. Przepalone kości zostały luźno zsypane do grobu, obok stały naczynia.

J. Dylik zaliczył ten grób do kultury łużyckiej. Cmentarzysko w Łagiewnikach, pow. Sieradz, było również badane w 1932 r. przez J. Fitzkego i w 1952 r. przez J. Kmiecińskiego. INW.: 1. Naczynie o powierzchni gładkiej, żółtobrunatnej. Domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 18 cm, brzuśca 25,4 cm, dna 10 cm; wysokość 29 cm (Tabl. XLVIII, 5). 2. Naczynie o powierzchni gładkiej, czarnej. Domieszka średnioziarnista. Ucho waleczkowe. Średnica: wylewu 10,5 cm, brzuśca 14,8 cm, dna 7 cm; wysokość 16,6 cm (Tabl. XLVIII, 13). 3. Górny fragment naczynia z dziurkami pod krawędzią. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. Domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 14,4 cm (Tabl. XLVIII, 6). 4. Misa zdobiona do połowy wysokości ornamentem palcowym. Powierzchnia gładka, żółtobrunatna. Domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 16 cm (Tabl. XLVIII, 11). 5. Naczynie o powierzchni jasnobrunatnej. Domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 7,5 cm, brzuśca 8,8 cm, dna 4 cm; wysokość 9,6 cm (Tabl. XLVIII, 12). 6. Naczynie o powierzchni chropowatej, jasnobrunatnej. Domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 10,5 cm, brzuśca 11,4 cm, dna 7,5 cm; wysokość 8,6 cm (Tabl. XLVIII, 4). 7. Fragment brzuśca naczynia. Powierzchnia gładka, czarna, domieszka drobnoziarnista. Brzusiec ornamentowany ukośnymi bruzdami. Średnica brzuśca 18,5 cm (Tabl. XLVIII, 8). 8. Górny fragment naczynia, powierzchnia szorstka, szara. Średnica wylewu 14 cm (Tabl. XLVIII, 9). 9. Kilkadziesiąt bardzo drobnych ułamków różnych naczyń. 10. Szpila żelazna. Długość 12,6 cm, szerokość drutu 0,4 cm (Tabl. XLVIII, 7). 11. Szpila żelazna ze zniszczonym kołcem. Długość 6,3 cm, szerokość drutu 0,3 cm (Tabl. XLVIII, 3). 12. Szpila żelazna tzw. łopatkowata. Długość 11 cm, średnica drutu 0,4 cm, szerokość główki 2,5 cm (Tabl. XLVIII, 10). 13. Fragment żelaznego, łukowato wygiętego noża. Długość 9 cm, szerokość 1,4 cm. Przekrój trójkątny (Tabl. XLVIII, 2). 14. Przepalone kości. LIT.: J. Dylik: Przegląd odkryć i wykopalisk dokonanych z ramienia PMA w Warszawie, „Z otchłani wieków”, R. VI, 1931, str. 6. Nowe wykopaliska, „Z otchłani wieków”, R. VII, 1932, str. 69, 72. Nowe wykopaliska, „Z otchłani wieków”, R. X, 1935, str. 15. J. Fitzke: Cmentarzyska kultury łużyckiej w powiecie sieradzkim w województwie łódzkim, „Przegląd Archeologiczny”, T. VI, 1937—1939, str. 247—249. A. Żukowska: Cmentarzysko łużyckie w Jankowie, pow. Kalisz, „Materiały Starożytne”, T. IV, 1957, str. 247.

MAGNUSY, pow. Łask. CHAR. STAN.: Cmentarzysko. BAD.: Powierzchniowe w 1928 r. INW.: 1. Kilkanaście ułamków naczynia. Powierzchnia brzuśca chropowata, żółtoszara, szyjka gładka, brunatna, domieszka średnioziarnista. Między szyjką a brzuścem biegnie listwa plastyczna. Średnica wylewu 29 cm (Tabl. XLVIII, 17). 2. Górny fragment i dno naczynia o chropowatej powierzchni. Barwa żółtobrunatna, domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 24 cm, brzuśca 26 cm, dna 14 cm; wysokość 27 cm (Tabl. XLVIII, 14). 3. Górna część naczynia. Powierzchnia gładka, żółtoszara, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 12 cm (Tabl. XLVIII, 15). 4. Fragment przejścia szyjki w brzusiec. Powierzchnia gładka, żółtobrunatna. Domieszka drobnoziarnista. Średnica brzuśca 25,5 cm (Tabl. XLVIII, 16). 5. Trzy dna chropowatych naczyń o średnicach 9, 14 i 17 cm. 6. Około czterdziestu bardzo drobnych fragmentów przypuszczalnie jednego naczynia o powierzchni gładkiej żółtobrunatnej. Domieszka drobnoziarnista. LIT.: Nowe odkrycia przedhistoryczne, „Z otchłani wieków”, R. III, 1928, str. 49.

MĘCKA WOLA, pow. Sieradz. BAD.: Dar S. Kuźniewskiej z Pabianic. INW.: 1. Kilka ułamków środkowej części naczynia barwy żółtobrunatnej. Powierzchnia brzuśca chropowata, szyjka gładka. Domieszka gruboziarnista. Brzusiec ornamentowany guzkami. Średnica brzuśca 32 cm (Tabl. XLIX, 2). 2. Przydenny fragment naczynia o chropowatej powierzchni, żółtobrunatnej i domieszce gruboziarnistej. Średnica: brzuśca 35 cm, dna 13 cm (Tabl. XLIX, 1).

MIEROSŁAWICE, pow. Łódź. CHAR. STAN.: Znalezisko luźne. INW.: Naczynie z gładką szyjką i chropowatym brzuścem. Powierzchnia szarobrunatna i ciemnoszara, domieszka średnioziarnista. Ornament w postaci nacięć w miejscu przejścia szyjki w brzusiec. Średnica: wylewu 12 cm, brzuśca 23,8 cm, dna 11,8 cm; wysokość 22,3 cm (Tabl. XLIX, 4).

OCHLE, pow. Łask. LOK.: Brzeg rzeki na polach Hammerlinka i Liusa. INW.: Pięć fragmentów naczynia, w tym fragment brzuśca. Powierzchnia lekko chropowata, żółtobrunatna, domieszka średnioziarnista. Średnica brzuśca 34,8 cm (Tabl. XLIX, 7).

OKRĄGLIK, pow. Łódź. BAD.: Powierzchniowe A. Koszańskiej. LOK.: W odległości 200 m od rzeki, na piaszczystej górze przy drodze przecinającej las. INW.: Kilkanaście ułamków naczyń chropowatych.

PIASKI, pow. Łęczyca. CHAR. STAN.: Cmentarzysko grobów skrzynkowych. BAD.: Ratownicze badania R. Jakimowicza w 1923 r. LOK.: Na piaszczystym wzgórzu leżącym na polach J. Okupskiej, na północ od wsi Piaski, w odległości 50 m od drogi wodącej do wsi znaleziono trzy groby skrzynkowe. Jeden z grobów ułożony był z okrągłych kamieni, dwa groby z płyt kamiennych. INW.: Około czterdziestu drobnych ułamków naczynia nie dających się wykleić ani zrekonstruować. Powierzchnia gładka, szara, domieszka drobnoziarnista. LIT.: Katalog treściwy zbioru przedhistorycznego, „Światowit”, T. IX, 1911, str. 128. Wykopaliska w Piaskach, pow. Łęczyca, „Tygodnik Kutnowski”, z 10.IX.1924. R. Jakimowicz: Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych okręgu warszawskiego za rok 1923, „Wiadomości Archeologiczne”, T. IX, 1924—1925, str. 324—325.

PIASKI KAMYCKIE, pow. Łask. CHAR. STAN.: Cmentarzysko. BAD.: Powierzchniowe J. Dylika w 1930 r. INW.: 1. Fragment brzuśca naczynia. Powierzchnia szorstka, ciemnoszara, domieszka średnioziarnista. Ornament w postaci bardzo płytkich, ukośnych żłobków oraz poziomej bruzdy. Średnica brzuśca 33,5 cm (Tabl. XLIX, 5). 2. Około sześćdziesięciu ułamków ceramiki, większość o powierzchni chropowatej, w tym kilka ułamków gładkiej misy. LIT.: J. Dylik: Przegląd ostatnich odkryć i wykopalisk dokonanych z ramienia PMA w Warszawie, „Z otchłani wieków”, R. VI, 1931, str. 6.

RAWKA, pow. Skierniewice (dawn. pow. Łódź). BAD.: Powierzchniowe W. Kasińskiego w 1931 r. LOK.: Brzeg pradoliny Rawki. INW.: Cztery ułamki ceramiki o powierzchni chropowatej oraz kilka węgli drzewnych. Barwa ceramiki brunatna, domieszka średnioziarnista. LIT.: Na tym samym stanowisku odkryto ślady osadnictwa kultury trzcinieckiej. A. Gardaski: Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce, „Materiały Starożytne”, T. V, 1959, str. 73.

RZECHTA, pow. Sieradz. CHAR. STAN.: Cmentarzysko. Grób odkryty w piasku, 20 cm pod powierzchnią „pod kopulastą obstawą z kamieni”. Naczynia zostały zniszczone. BAD.: Znalezione przez J. Wasutyńskiego w Rzechcie. LOK.: Na polu S. Leszczyńskiego, nauczyciela w Rzechcie. INW.: Górna część naczynia o esowatym profilu. Powierzchnia gładka, czarna, grafitowana. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 15,6 cm (Tabl. L, 1). 2. Ucho taśmowe, powierzchnia gładka, czarna, domieszka drobnoziarnista (Tabl. L, 5). 3. Fragmenty paciorka szklanego barwy żółtobiałej. 4. Guz brązowy z czterema nóżkami. Średnica 2,8 cm, wysokość 1,3 cm (Tabl. L, 9). LIT.: E. Stawiski: Przyczynki do archeologii przedhistorycznej zebrane w okolicach Sieradza i Radomska, „Wiadomości Archeologiczne”, T. I, 1873, str. 134—135.

SIKUCIN, pow. Sieradz. CHAR. STAN.: Cmentarzysko kultury łużyckiej. BAD.: Prowadzone były na tym stanowisku przez L. Dubrewicza w 1898 r. Materiały znajdujące się obecnie w PMA pochodzą przypuszczalnie z późniejszych poszukiwań. INW.: 1. Popielnica chropowata z gładką, wysoką szyjką, brunatna. Średnica: wylewu 22,6 cm, brzuśca 31 cm, dna 12,6 cm; wysokość 29 cm (Tabl. XLIX, 11). 2. Miseczka gładka, brunatna. Średnica: wylewu 12 cm, dna 5,3 cm; wysokość 6,4 cm (Tabl. XLIX, 9). 3. Małe naczynko o gładkiej szyjce i chropowatym brzuścu, żółtoszare. Średnica: wylewu 4 cm, brzuśca 4,5 cm, dna 2,5 cm; wysokość 4,5 cm (Tabl. XLIX, 8). 4. Szpila żelazna z łabędzią szyjką. Długość 10,5 cm, średnica drutu 0,3 cm (Tabl. XLIX, 3). LIT.: L. Dubrewicz: Cmentarzysko ciałopalne w Sikucinie, „Wiadomości Archeologiczne”, T. V, 1920, str. 75—79. W. Antoniewicz: Zbiór wykopalisk w Muzeum Starożytności im. Władysława Tarczyńskiego w Łowiczu, „Wiadomości Archeologiczne”, T. VII, 1922, str. 128. T. Wieczorowski: Ceramika inkrustowana typu „łużyckiego” z wczesnej epoki żelaza w Polsce, „Przegląd Archeologiczny”, T. VI, 1937—1939, str. 163.

SOBIEPANY, pow. Łask. CHAR. STAN.: Cmentarzysko. BAD.: J. Dylík i R. Jakimowicz w 1929 r. LOK.: Na gruntach wsi Sobiepany. INW.: 1. Kilka fragmentów naczynia o gładkiej szyjce i chropowatym brzuścu. Dno wyodrębnione. Barwa żółto-brunatna. Średnica: brzuśca 27 cm, dna 10 cm; wysokość 17,6 cm (Tabl. XLIX, 6). 2. Górny fragment beczułkowatego naczynia o powierzchni chropowatej, żółto-brunatnej. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 25 cm. 3. Fragment przejścia brzuśca w szyjkę naczynia. Powierzchnia gładka, żółto-brunatna. Domieszka średnioziarnista. Ornament w postaci pionowych nacięć. 4. Około sto osiemdziesiąt ułamków różnych naczyń głównie o powierzchni chropowatej, w tym większość fragmentów pochodzi z jednego dużego, grubościennego naczynia (klosza?). LIT.: J. Dylík: Przegląd ostatnich odkryć i wykopalisk, dokonanych z ramienia PMA w Warszawie, „Z otchłani wieków”, R. VI, 1931, str. 6.

SOKOŁÓW, pow. Sieradz (dawn. pow. Łódź). CHAR. STAN.: Cmentarzysko. BAD.: Powierzchniowe W. Kasińskiego w 1933 r. LOK.: Na polach wsi Sokołów. INW.: 1. Ułamki misy. Powierzchnia szorstka, żółtoszara i ciemnoszara. Domieszka średnioziarnista. Ornament palcowy. Średnica: brzuśca 18 cm, dna 7,4 cm; wysokość 7,5 cm (Tabl. L, 4). 2. Górna część misy. Powierzchnia szorstka, szara. Domieszka średnioziarnista. Ornament palcowy. Średnica wylewu 14,8 cm (Tabl. L, 3). 3. Czerpak. Powierzchnia gładka, czarna. Średnica: wylewu 8 cm, brzuśca 7 cm, dna 2 cm; wysokość 4,2 cm (Tabl. L, 2).

STRUMIANY, pow. Łask. CHAR. STAN.: Cmentarzysko kultury łużyckiej. BAD.: Powierzchniowe. Dar Witolda Kowalskiego w lipcu 1948 r. LOK.: Wysoki brzeg podmywany przez Wartę około 1 km na południe od wsi Strumiany. INW.: Dolna część dwusłojkowatego naczynia. Powierzchnia gładka, brunatna. Średnica: brzuśca 29 cm, dna 10 cm (Tabl. L, 7). LIT.: T. Malinowski: Zabytki archeologiczne z cmentarzyska w Strumianach, pow. Łask, „Z otchłani wieków”, R. XXII, 1953, str. 172—177. Autor publikuje tu materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej w Strumianach, pow. Łask, przekazane w 1953 r. przez kierownictwo szkoły Podstawowej w Burzeninie, pow. Sieradz, Muzeum Archeologicznemu w Poznaniu. Naczynie będące w zbiorach PMA pochodzi przypuszczalnie z tego samego cmentarzyska. B. Kostrzewski: Działalność Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1953, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XX, 1954, str. 429.

WIELUŃ, m. pow. CHAR. STAN.: Cmentarzysko. Groby odkryto w piasku, na głębokości 1/2 m. Nad grobami występowały kamienie. BAD.: Roboty ziemno-niwelacyjne prowadzone przez Zarząd Miejski w Wieluniu w kwietniu 1950 r. Znalezione wówczas kilka naczyń, z których w zbiorach PMA nie wszystkie się zachowały. W archiwum PMA są również wzmianki o odkryciu przez J. Dylíka w 1930 r. w Wieluniu grobu datowanego na okres lateński. Lokalizacji tego grobu, jak również materiału brak w PMA. Wiemy tylko, że grób był obwarowany i zawierał 6 naczyń, dwie szpile z łabędzią szyjką, szpilę z trójkątną główką i nóż. W 1917 r. natrafiono na ślady cmentarzyska kultury łużyckiej przy ulicy Pocztowej nr 3 w Wieluniu, przy kopaniu fundamentów pod budowę domu J. Nowickiego. Naczynia znajdowały się na głębokości 1 metra i ustawione były na kamieniach. Również w Wieluniu, przy targowisku na tzw. „Gliniankach Szpitalnych” na ziemi K. Pawłowskiego znaleziono w 1893 r. kilka grobów przypuszczalnie należących do kultury łużyckiej. Naczynia ustawione były w piasku, na kamieniach granitowych, na głębokości 1 m od powierzchni. Naczynia były przykryte miskami. Niestety materiału tego brak w zbiorach PMA. LOK.: Przy ulicy Kilińskiego w Wieluniu. INW.: Naczynie o gładkiej szyjce i chropowatym brzuścu, szare. Domieszka drobnoziarnista. Średnica: brzuśca 16,5 cm, dna 8 cm; wysokość 14 cm (Tabl. L, 8). LIT.: S. Rumaszewicz: Cmentarzysko przedhistoryczne w Wieluniu, „Wiadomości Archeologiczne”, T. X, 1929, str. 165. Nowe wykopaliska, „Z otchłani wieków”, R. XIV, 1939, str. 104.

ZALEW, pow. Łask. CHAR. STAN.: Cmentarzysko kultury łużyckiej. BAD.: Dar H. Adamiaka z Zalewa w 1934 r. Na stanowisku tym już po przekazaniu powyższego materiału do PMA przeprowadził badania J. Fitzke. Nieliczne materiały znajdujące się w PMA z tego stanowiska pochodzą z badań wcześniejszych i nie były dotychczas publikowane. LOK.: Pole Jana Nowackiego w kolonii Zalew II, pow. Łask. INW.: 1. Naczynie o powierzchni lśniącej, czarnej, z głęboko rytym ornamentem. Średnica: brzuśca 20,5 cm, dna 6,6 cm; wysokość 12,5 cm (Tabl. L, 6). 2. Talerz gliniany z dziurkami. Powierzchnia szorstka, brunatna. Ornament palcowy. Średnica 22 cm (Tabl. L, 10). LIT.: Odkrycie, „Z otchłani wieków”, R. IX, 1934, str. 73. J. Fitzke: Prace archeologiczne na terenie województwa łódzkiego, „Z otchłani wieków”, R. XI, 1936, str. 111. J. Fitzke: Grób ciałopalny nr 86 z Zalewa, „Przegląd Archeologiczny”, T. V, 1933—1936, str. 100—101. T. Wieczorowski: Ceramika inkrustowana typu łużyckiego z wczesnej epoki żelaznej w Polsce, „Przegląd Archeologiczny”, T. VI, 1937—1939, str. 162. H. A. Ząbkiewicz-Kosańska: Cmentarzysko kultury łużyckiej w Łodzi-Rudzie Pabianickiej, „Przegląd Archeologiczny”, T. X, 1958, str. 273.

ZGIERZ, m. pow. CHAR. STAN.: Cmentarzysko. BAD.: Powierzchniowe prowadzone przez W. Kasińskiego w 1934 r. LOK.: Taras wydymowy. INW.: 1. Kilkadziesiąt ułamków chropowaconych naczyń średniościennych, kilka ułamków naczyń gładkich oraz kilka odłupków krzemienych. 2. Przepalone kości.

ZYGRY, pow. Poddębice (dawn. pow. Sieradz). CHAR. STAN.: Było to przypuszczalnie cmentarzysko grobów kloszowych. BAD.: Odkryte w r. 1897 na cmentarzu. Dar Stefana Kotańca w 1932 r. dla PMA. LOK.: Cmentarz we wsi Zyгры. pow. Sieradz. INW.: 1. Naczynie o chropowaconym brzuścu i gładkiej szyjce, barwy szarej. Domieszka gruboziarnista. Między szyjką a brzuścem mieści się listwa plastyczna. Średnica: wylewu 16 cm, brzuśca 29 cm, dna 14,5 cm; wysokość 31,5 cm (Tabl. XLIX, 12). 2. Naczynie o gładkiej, szarej powierzchni, domieszka średnioziarnista, ornament palcowy. Między brzuścem a szyjką równoległe nacięcia. Średnica: wylewu 15 cm, brzuśca 19,8 cm, dna 9,5 cm; wysokość 18,3 cm (Tabl. XLIX, 10). LIT.: H. A. Ząbkiewicz-Koszańska: Halszackie cmentarzysko kultury łużyckiej w Chodakach, pow. Poddębice (dawniej pow. Sieradz), „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXVI, 1959—1960, str. 306.

ANALIZA MATERIAŁU

W związku z tym, że opracowaniem objęto materiały należące do kultury: łużyckiej, grobów kloszowych oraz grobów skrzynkowych, analizę materiału ceramicznego przeprowadzono przez wydzielenie odrębnych form naczyń dla poszczególnych „kultur”. Naturalnie dotyczy to tylko niewielkiej ilości naczyń, większą część bowiem stanowią naczynia, które należeć mogą do każdej z „kultur”, w związku z powszechnie znanym podobieństwem form tych naczyń w ich obrębie.

Materiał ceramiczny należący do kultury łużyckiej w większości wypadków stanowią naczynia raczej typowe dla tej kultury. Najczęściej są to fragmenty naczyń o chropowaconej powierzchni, niekiedy zaś gładkie popielnice i miski (Tabl. XLVI, 8, 13, 15, 17—21; XLVIII, 4, 6, 8, 9, 11, 12; XLIX, 8, 9, 11). Z form ceramiki, które możemy bezsprzecznie zapewne zaliczyć do grobów skrzynkowych, należy wymienić jedynie pokrywę z Goszczynna, pow. Łęczyca (Tabl. XLVI, 4). Liczną grupę również stanowią naczynia należące przypuszczalnie do grobów kloszowych. Spośród często występujących naczyń o powierzchni chropowaconej należących do tej grupy wyróżnić można naczynia z gładką szyjką i chropowaconym brzuścem z listwą plastyczną lub ornamentem między szyjką a brzuścem (Tabl. XLIX, 4, 12) oraz naczynia o silnie wydętym chropowaconym brzuścu i gładkiej szyjce, niekiedy również ornamentowane (Tabl. XLVIII, 1; XLIX, 6).

Obok ceramiki zachowała się stosunkowo spora ilość metali. Przypisać to zapewne należy ich „atrakcyjności” dla poszukiwaczy-amatorów, którym zawdzięczamy poważną część omawianych zabytków. Przedmioty metalowe pochodzą w większości wypadków z cmentarzysk kultury łużyckiej. Brak metali natomiast na cmentarzyskach grobów kloszowych jest już faktem powszechnie znanym. W opracowywanym materiale znaleziono dwa żelazne noże pochodzące z cmentarzysk kultury łużyckiej: jeden w Kwiatkowicach, pow. Łask, drugi w Łagiewnikach, pow. Sieradz (Tabl. XLVII, 1; XLVIII, 2). Oba noże są łukowato wygięte i mocno przerdzewiałe.

Szpile żelazne reprezentuje sześć okazów (Tabl. XLVI, 5; XLVII, 3; XLVIII, 3, 7, 10; XLIX, 3). Znalezione zostały w Bilewie i Kwiatkowicach, pow. Łask, oraz w Łagiewnikach i Sikucinie, pow. Sieradz. Stanowiska, na których wystąpiły szpile, są to, jak przypuszczamy, cmentarzyska kultury łużyckiej. Kształt szpil jest różny. Poza szpilami z łabędzią szyjką (Tabl. XLVI, 5; XLVIII, 3, 7; XLIX, 3) występują na omawianym terenie również rzadsze okazy szpil, takie jak szpila z łabędzią szyjką i profilowaną główką z Kwiatkowic, pow. Łask (Tabl. XLVII, 3), oraz szpila „łopatkowata” z Łagiewnik, pow. Sieradz (Tabl. XLVIII, 10). Szpila żelazna z łabędzią szyjką i profilowaną główką z Kwiatkowic posiada szereg dosyć bliskich analogii w materiałach z Wielkopolski, na przykład z Nadziejewa, pow. Środa², i z Gorszewic, pow. Szamotuły³. Również kilka zbliżonych okazów wymienić możemy z terenów Śląska, jak z Tomaszowa Górnego, pow. Bolesławiec⁴, i z Bystrzycy, pow. Oława⁵, a także środkowej Polski z Bogumiłowa, pow. Sieradz⁶. Należy jednak zwrócić uwagę, że wszystkie wymienione tu analogie dotyczą jedynie kształtu szpili, gdyż wykonane są wszystkie z brązu, natomiast szpila z cmentarzyska w Kwiatkowicach, pow. Łask, zrobiona jest z żelaza, a posiada tylko formę szpil brązowych. Bardzo zbliżona do żelaznej szpili z rozklepaną główką zwiniętą w uszko z Bilewa, pow. Łask (Tabl. XLVI, 5), jest szpila z cmentarzyska w Kwaczale-Jankowicach,

² J. Filip: Pradzieje Czechosłowacji, Poznań 1951, tabl. 19, 48.

³ Z. Pieczyński: Cmentarzysko z wczesnego okresu żelaznego (700—400 p. n. e.) w Gorszewicach, w powiecie szamotulskim, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, T. IV, 1953, str. 120, ryc. 30.

⁴ A. Gałuszka: Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza w Tomaszowie Górnym, pow. Bolesławiec, „Materiały Starożytne”, T. II, 1956, tabl. CXI, 7.

⁵ H. Seger: Beiträge zur Urgeschichte Schlesiens, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, T. II, 1902, str. 27, ryc. 14.

⁶ J. Antoniewicz: Zabytki halszackie z Bogumiłowa i Pyszkowa, „Światowit”, T. XVIII, 1939—1945, tabl. I, 3, str. 17.

pow. Chrzanów⁷, która zalicza się zresztą do dosyć często spotykanych form. Tego typu szpile, zarówno żelazne, jak i brązowe, znamy z terenów całej Polski. Szpila z łabędzią szyjką z Sikucina, pow. Sieradz, dosyć bliską analogię znajduje na cmentarzysku w Kacicach, pow. Pułtusk⁸. Do dosyć rzadko spotykanych należy szpila żelazna zwana „łopatkowatą”, znaleziona na cmentarzysku w Łagiewnikach. J. Filip datuje brązowe szpile „łopatkowate” na wczesną epokę brązu⁹. Na zakończenie podkreślić należy, że poza szeroko znanymi typami szpil żelaznych w omawianym materiale mamy do czynienia z formami charakterystycznymi dla szpil brązowych, mimo że wykonane są z żelaza. Świadczy to o długotrwałym istnieniu tych samych typów szpil mimo zmiany surowca, z jakiego były zrobione.

W zespole przedmiotów metalowych warto zwrócić uwagę na guz brązowy pochodzący z grobu w Rzechcie, pow. Sieradz (Tabl. L, 9). Niezbyt ścisłą analogię stanowi guz znaleziony w Piwonicach, pow. Kalisz¹⁰. Na terenie środkowych Czech zbliżone guzy występują w kulturze bylańskiej w VI i V w. przed n. e. w grobach ciałopalnych i szkieletowych¹¹. Ozdoby tego rodzaju występują również w okresie halsztackim na Węgrzech, znamy je także z dorzeczy Dunaju i Kubania¹². Nieco inny typ guzów brązowych w kształcie koszyczka uważany jest za typ scytyjski¹³. W Polsce znaleziono taki guz-zawieszkę w Kamieńcu, pow. Toruń. Z. Bukowski¹⁴ jest zdania, że są to ozdoby uprząży końskiej. Najbardziej zbliżony do okazu z Rzechty, w materiałach polskich, jest guz brązowy z miejscowości Rosko, pow. Czarnków¹⁵.

Olbrzymią większość materiału ceramicznego badanych stanowisk obejmują formy naczyń występujące zarówno w okresie halsztackim, jak i we wczesnym okresie lateńskim. Ornamentyka naczyń poza typowo halsztacką nawiązuje również do ornamentyki okresu lateńskiego, np. kubek ze stanowiska w Jeżewiu, pow. Poddębice (Tabl. XLVII, 9), posiada ornament pospolity w okresie lateńskim, guzki występujące na innym naczyniu z tego samego stanowiska (Tabl. XLVII, 5) są również dosyć częste we wczesnym i środkowym okresie lateńskim, Natomiast przedmioty metalowe w większości wypadków stanowią formy długotrwałe i nie uściślają datowania poszczególnych stanowisk. Potwierdzają jedynie datowanie zamieszczonego tu materiału na okres halsztacki i wczesny okres lateński.

W niniejszym opracowaniu wszystkie stanowiska, w których występują formy bardziej charakterystyczne, starałam się zaklasyfikować do jednej z „kultur“, z którymi mamy do czynienia na omawianym terenie w okresie halsztackim i we wczesnym okresie lateńskim. Możliwe to było jedynie w tych wypadkach, gdy materiał, którym dysponujemy, był liczny i bardziej charakterystyczny oraz gdy występowały nieco obszerniejsze wzmianki w literaturze. Stanowiska usiłowałam zaklasyfikować i przydzielić do następujących kultur: łużyckiej, grobów kłozowych lub grobów skrzynkowych. Dotyczy to naturalnie tylko części stanowisk, a nawet wśród nich podział ten w dalszym ciągu uważam za bardzo problematyczny, wiemy bowiem, jak dalece zróżnicowane są groby na cmentarzyskach kultury łużyckiej oraz grobów kłozowych i jak przy tym trudno po zbadaniu tylko kilku grobów stwierdzić, z jakiego typu cmentarzyskiem mamy do czynienia. Na zakończenie chciałam jeszcze podać, że po naniesieniu stanowisk kultury łużyckiej oraz grobów kłozowych na mapę stwierdzono, że stanowiska obu tych kultur są przemieszane na całym badanym terenie i nie tworzą żadnych określonych skupisk. Rozstrzygnięcie jednak tego zagadnienia wymaga pełniejszego przebadania tych terenów. W sposób bardzo widoczny natomiast rysują się skupiska stanowisk w powiatach Łask i Sieradz. Wydaje się jednak, że wniosek co do wyjątkowej przydatności tych terenów dla osadnictwa jest nieuzasadniony w pełni, ze względu na stosunkowo najdokładniejsze przebadanie tych powiatów. Są to rzeczywiście dogodne tereny dla osadnictwa w związku z bardzo korzystnym układem rzek, nie wiemy jednak, jak przedstawiałyby się omawiane zagadnienie po szczegółowych poszukiwaniach terenowych w pozostałych powiatach.

⁷ Z. Durczewski: Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce, Kraków 1948, cz. II, tabl. LXXXV, 15.

⁸ K. Musianowicz: Halsztacko-lateńskie cmentarzysko w Kacicach, pow. Pułtusk, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XVII, 1950, tabl. VII, 1.

⁹ J. Filip: op. cit., tabl. 18, 9.

¹⁰ K. Dąbrowski: Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku 1 w Piwonicach, pow. Kalisz, „Materiały Starożytne”, T. IV, 1958, tabl. XLII, 24.

¹¹ J. Filip: op. cit., tabl. 25, 31.

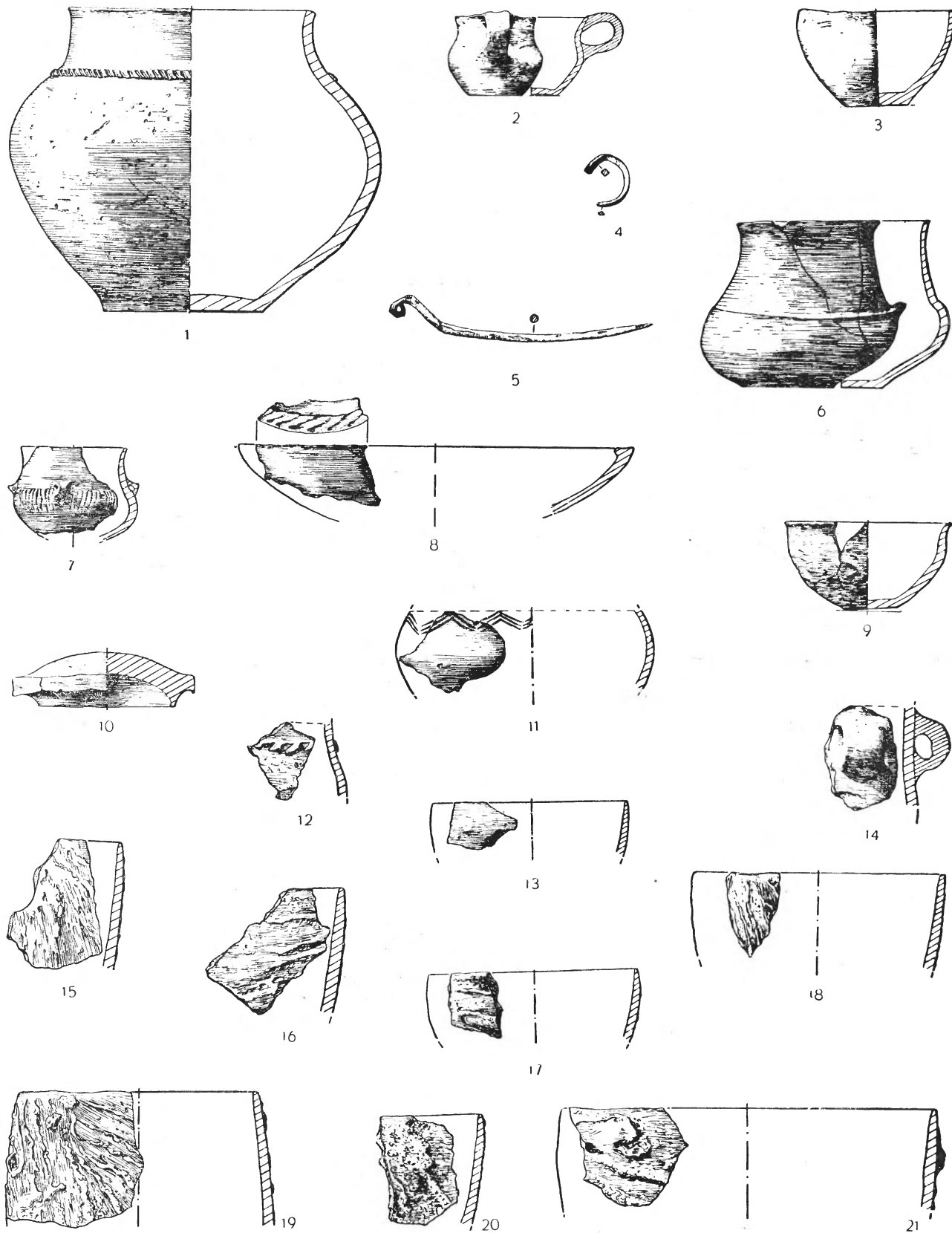
¹² Z. Bukowski: Kilka uwag na temat funkcji niektórych ozdób guzikowatych kultury łużyckiej, „Archeologia Polski”, T. V, 1960, str. 225—226.

¹³ Z. Bukowski: op. cit., str. 225.

¹⁴ Z. Bukowski: op. cit., str. 229, ryc. 50.

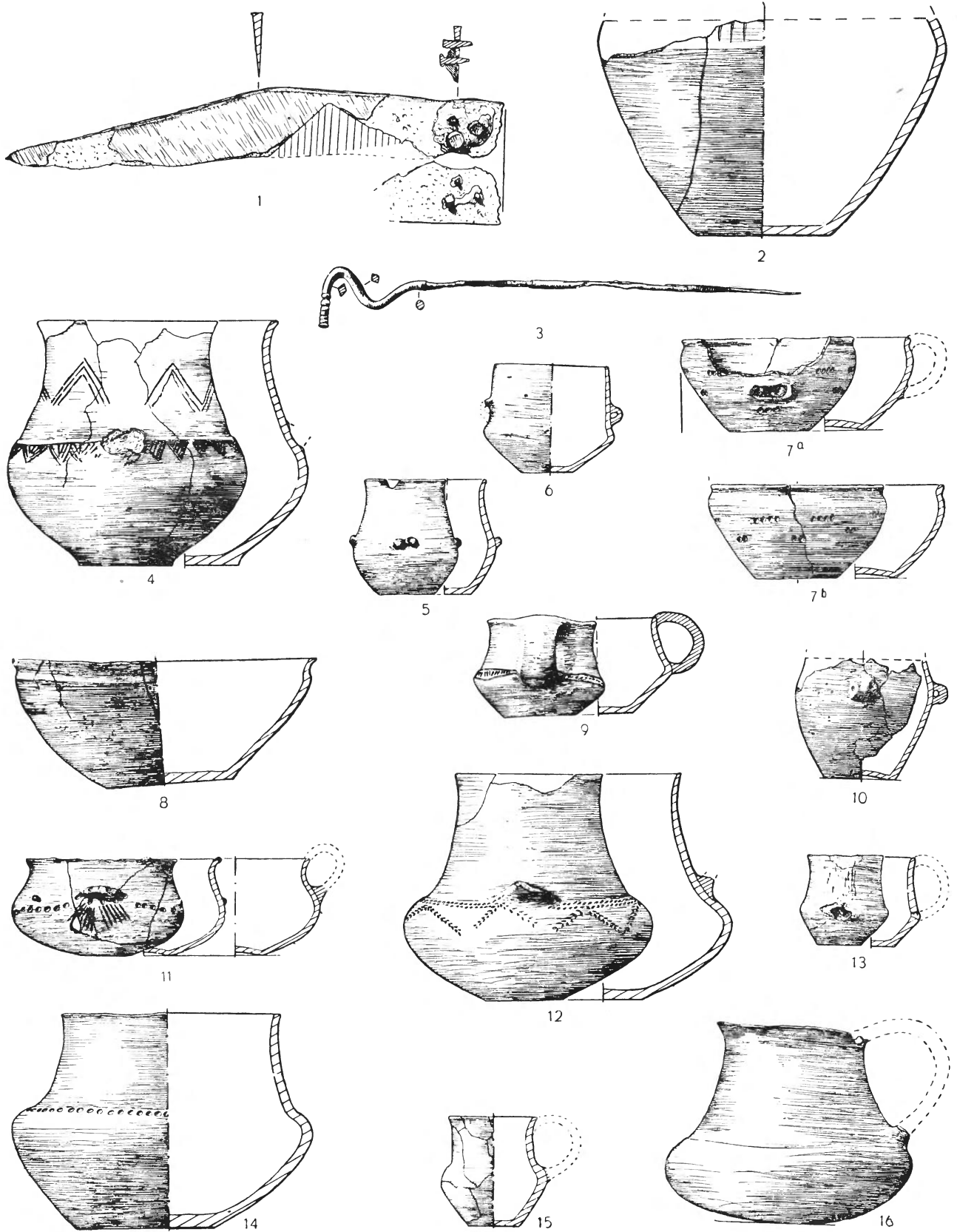
¹⁵ Z. Bukowski: op. cit., str. 229, ryc. 51.

TABLICA XLVI



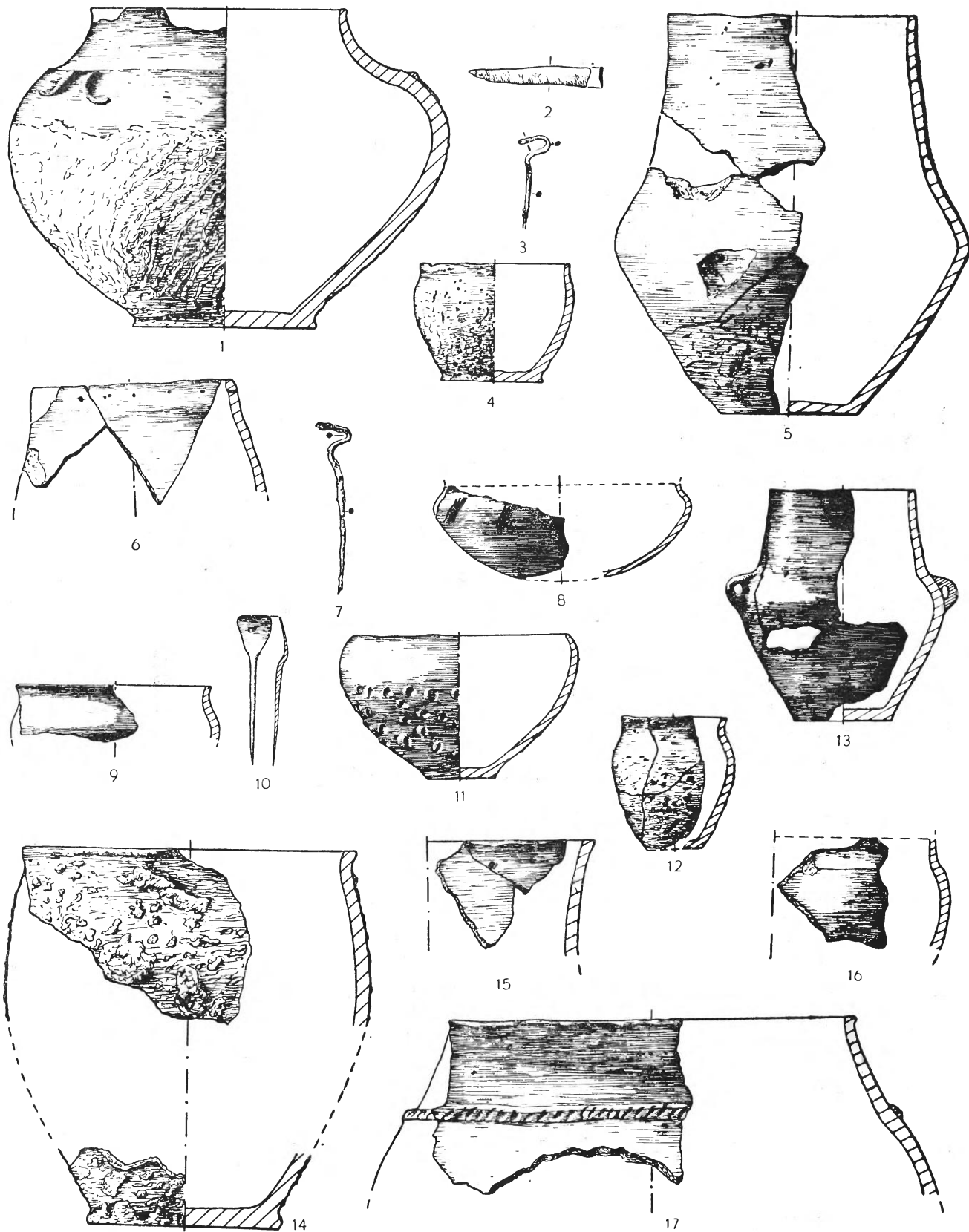
Bilew, pow. Łask (1—5). Bogucice, pow. Sieradz (6). Brzyków, pow. Łask (9). Cieszęcin, pow. Wieruszów (7, 8). G o-
szczywno, pow. Łęczyca (10). Grabica, pow. Piotrków (11, 12, 14). Karsznice, pow. Sieradz (13, 15—21). Nr 4, 5 — $\frac{1}{2}$
w. n., pozostałe $\frac{1}{4}$ w. n.

TABLICA XLVII



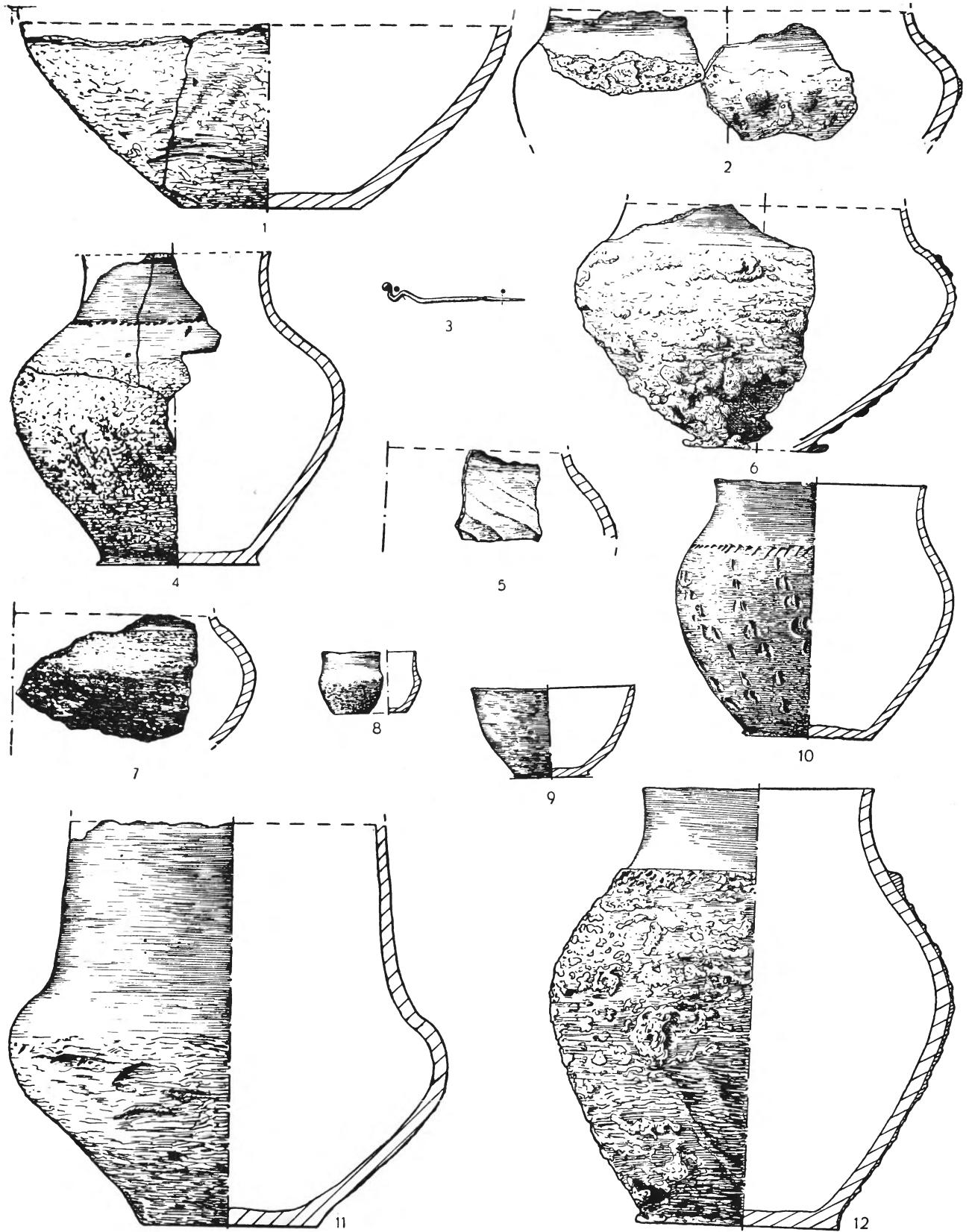
Kwiatkowiec, pow. Łask (1—3, 7ab). Jeżew, pow. Poddębice (4—6, 8—15). Leszno, pow. Kutno (16). Nr 1, 3 — $\frac{1}{2}$ w. n., pozostałe $\frac{1}{4}$ w. n.

TABLICA XLVIII



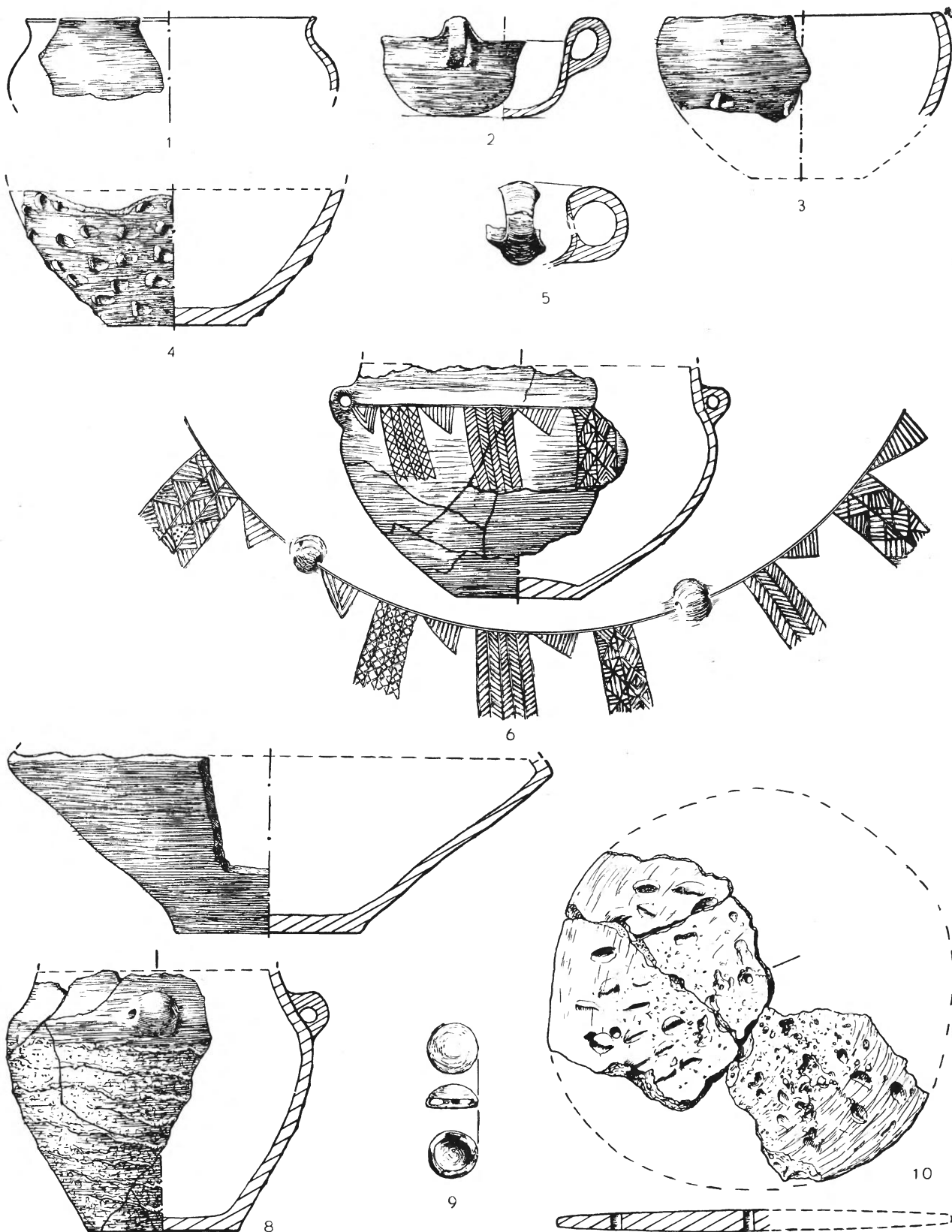
Lutomiersk, pow. Łask (1). Łagiewniki, pow. Sieradz (2—13). Magnusy, pow. Łask (14—17). Nr 15 — $\frac{1}{2}$ w. n.,
pozostałe $\frac{1}{4}$ w. n.

TABLICA XLIX



Męcka Wola, pow. Sieradz (1, 2). Mierosławice, pow. Łódź (4). Ochle, pow. Łask (7). Piaski Kamyckie, pow. Łask (5). Sikucin, pow. Sieradz (3, 8, 9, 11). Sobiepany, pow. Łask (6). Zygry, pow. Poddębice (10, 12). Wszystkie przedmioty $\frac{1}{4}$ w. n.

TABLICA L



Rzechta, pow. Sieradz (1, 5, 9). Sokołów, pow. Sieradz (2—4). Strumiąny, pow. Łask (7). Wieluń, m. pow. (8). Zalew, pow. Łask (6, 10). Wszystkie przedmioty — $\frac{1}{3}$ w. n.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В настоящем труде приведены неопубликованные материалы следующих трёх культур: лужицкой, клёшевых погребений и ящичных погребений, находящиеся в коллекциях Государственного Археологического Музея в Варшаве. Эти стоянки происходят из территорий, лежащих в бассейне рек верхней Варты и средней Пилицы, а несколько стоянок происходят равным образом из территорий, расположенных к западу от реки Варты. Описанные в настоящей статье материалы чаще всего были открыты случайными лицами, поэтому здесь отсутствует точная локализация и документация. На основании материалов коллекций Г.А.М., а также данных, сгруппированных в архиве Г.А.М. и в литературе, старались классифицировать те стоянки, которые заключают большее количество материала, и причислить их к соответствующей культуре, а также указать их датирование. В связи с тем обстоятельством, что в материале лужицкой культуры и культуры клёшевых погребений и ящичных погребений имеется много общих черт, только немногочисленное количество стоянок можно было классифицировать надлежащим образом. После систематического исследования стоянок можно в будущем совершить уточнение, а также изменения относительно датирования и культурной принадлежности, что является вполне понятным ввиду случайного характера исследований разрабатываемых стоянок. Могильники лужицкой культуры, названные в настоящем труде, в большинстве принадлежат к гальштатскому периоду, остальные же стоянки — а это касается главным образом культуры клёшевых погребений (из общего числа 33 стоянок только четыре принадлежат к стоянкам культуры ящичных погребений) — следует датировать концом гальштатского периода и раннелатенским периодом.

SUMMARY

The authoress of this article is dealing with unpublished archaeological materials in the collection of the State Archaeological Museum in Warsaw, which belong to the following cultures: the Lusatian culture, the culture of the graves in which urns are covered by large pots turned bottom upwards, and that of the cist graves. They were frequently found by accidental finders at archaeological sites in the upper Warta and the middle Pilica basins, and that is why there is not any accurate documentation and proper localization concerning them. On the basis of these finds, of the data obtained in the archives of the State Archaeological Museum and on the basis of the archaeological literature, an attempt was made to classify those archaeological sites which had provided a greater number of finds and to determine their dating. As materials of the three above mentioned cultures show many common features, only a small part of the sites could be properly classified. Future systematical excavations of them would throw new light on their determination and dating, which is quite clear, as they were accidentally discovered. Most cemeteries of the Lusatian culture mentioned in this article should be dated to the Hallstatt period, the remaining sites should be dated to the end of the Hallstatt and the early La Tène periods. It concerns chiefly the culture of the graves in which urns are covered by large pots turned bottom upwards, as there were only four sites of the cist graves culture (the total number 33).

JAN DĄBROWSKI, ŁUCJA OKULICZOWA

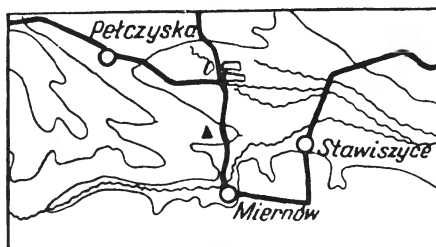
SKARB BRĄZOWY ZE STAWISZYCE, POW. PIŃCZÓW

БРОНЗОВЫЙ КЛАД ИЗ М. СТАВИШИЦ, ПОВЯТ ПИНЧОВ

A BRONZE HOARD FROM STAWISZYCE, DISTRICT PIŃCZÓW

Wiosną 1959 r. został znaleziony przypadkowo w czasie orki zespół przedmiotów brązowych. Znalazca, a zarazem właściciel pola, E. Łyko zawiadomił współautorkę niniejszego opracowania, prowadzącą prace wykopaliskowe w pobliskich Pełczyskach, o dokonany przez siebie odkryciu. Podał on, że razem z wyoranymi ozdobami znajdowały się fragmenty naczyń, których jednak nie zebrał. Na wskazanym przez E. Łykę miejscu dokonano dokładnych badań powierzchniowych oraz wkopu kontrolnego. Jak się okazało, na całym polu występuje ceramika z różnych okresów. Przy sondażu stwierdzono całek tuż pod ziemią orną, na głębokości 25 do 30 cm. Obserwacje poczynione na uzyskanych fragmentach naczyń nie pozwalają dowodnie łączyć ich ze znalezionymi ozdobami. Nie ma na nich śladów śniedzi, a część ich jest wyraźnie neolityczna. Być może ze skarbem łączą się skorupy dużego naczynia o esowatym profilu, którego jednak nie udało się zrekonstruować w sposób wystarczający do określenia jego chronologii lub przynależności kulturowej. Tak więc musimy się ograniczyć do stwierdzenia, że mamy tu do czynienia ze skarbem ozdób być może złożonych w naczyniu. Ponieważ w miejscu sondowanym nie znaleziono innych przedmiotów, należy przypuszczać że dostarczone przez znalazcę zabytki stanowią pełny zespół. Skarb został zakupiony przez Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

Pole E. Łyki znajduje się na północ od wsi Stawiszycy, na wyniosłym wzniesieniu lessowym, u podnóża którego przepływa niewielki strumień. Skarb został znaleziony na północnym stoku wzniesienia w pobliżu szczytu (Ryc. 1). Inwentarz skarbu stanowi 28 przedmiotów, dobrze zachowanych.



Ryc. 1. Stawiszycy, pow. Pińczów. Miejsce znalezienia skarbu zaznaczone trójkątem.

1. Otwarta owalna bransoleta z masywnej sztabki brązowej o lekko rozszerzonych, guziczkowatych, nieco wypukłych zakończeniach (Tabl. LI, 1, 1a). Przekrój owalny, przy końcach lekko spłaszczony od wewnątrz. Bransoleta zdobiona jest pięcioma grupami kresek prostopadłych (środkowa grupa z siedemnastu, boczne z dwunastu lub trzynastu kresek), przerywanymi czterema grupami, składającymi się z czterech par stykających się wierzchołkami wysokich trójkątów, wypełnionych analogicznym ornamentem kątowym, niekiedy zaś krzyżującymi się liniami. Ornament dość głęboki. Patyna szarozielona z wykwitami patyny złośliwej, od zewnątrz częściowo starta przez znalazcę. Największa średnica 93 mm, maksymalna grubość 24 mm, światło między końcami 18 mm.

2. Analogiczna bransoleta jak nr 1 (Tabl. LI, 2, 2a), minimalnie różniąca się od poprzedniej wymiarami. Ornament identyczny, tylko środkowa grupa składa się z czternastu, a pozostałe z trzynastu kresek. Patyna szarozielona z licznymi wykwitami patyny złośliwej, z jednej strony częściowo starta. Największa średnica 95 mm, maksymalna grubość 22 mm, światło między końcami 18 mm.

3. Otwarta bransoleta z masywnej sztabki brązowej o zwężających się końcach (Tabl. LI, 3, 3a). Przekrój półowalny, od wewnątrz spłaszczony. Bransoleta zdobiona jest pięcioma grupami kresek prostopadłych (dziesięć do piętnastu kresek), przerywanymi czterema grupami trzech par zwróconych do siebie wierzchołkami wysokich trójkątów skośnie zakreskowanych, przedzielonych grupami trzech

kresiek prostopadłych. Ornament płytki częściowo zatarty. Patyna szarozielona z wykwitami patyny złośliwej, częściowo starta. Największa średnica 81 mm, maksymalna grubość 18 mm, światło między końcami 21 mm.

4. Analogiczna bransoleta jak nr 2 o silniej niż poprzednia zwężonych końcach (Tabl. LI, 4, 4a). Ornament identyczny, tylko liczba kresiek w grupach prostopadłych wynosi jedenaście do piętnastu. Patyna szarozielona. Największa średnica 80 mm, maksymalna grubość 17 mm, światło między końcami 19 mm.



Ryc. 2. Stawiszycze, pow. Pińczów. Fotografia skarbu brązowego.

5. Naramiennik z tarczami spiralnymi (Tabl. LI, 6, 6a). Kształt w przybliżeniu okrągły. Obręcz lekko zwęża się ku tarczkom, ma ona przekrój okrągły, podczas gdy drut tarczki jest czworograniasty. Liczba zwojów w tarczach wynosi $3\frac{1}{2}$ oraz $3\frac{3}{4}$. Zdobiony na obręczy pięcioma grupami z jedenastu do czternastu kresiek prostopadłych, na których z obu stron opierają się dwa lub trzy skośnie zakreskowane wysokie trójkąty. Grupy te przedzielone są czterema grupami o analogicznym układzie, z tym że liczba kresiek prostopadłych wynosi cztery, a opiera się na nich po pięć małych, niezakreskowanych trójkątów. Na tarczach po sześć grup nacięć, składających się z dwóch do trzynastu kresiek. Ornament płytki. Patyna ciemnozielona z wykwitami patyny złośliwej. Średnica tarczki 32 i 36 mm, maksymalna średnica obręczy 103 mm, grubość 10 mm.

6. Analogiczny naramiennik jak nr 5 (Tabl. LI, 7, 7a). Ornament identyczny tylko liczba kresiek w grupach prostopadłych wynosi od ośmiu do jedenastu. Jedna tarczka spiralna nie jest zdobiona nacięciami. Liczba zwojów w tarczach wynosi po $3\frac{3}{4}$. Patyna szarozielona z silnymi wykwitami patyny złośliwej, od wewnątrz częściowo starta. Średnica tarczki po 34 mm, maksymalna średnica obręczy 101 mm, grubość 12 mm.

7. Bransoleta z tarczami spiralnymi (Tabl. LI, 8, 8a). Kształt w przybliżeniu okrągły. Obręcz ma przekrój półowalny, płaski od strony wewnętrznej. Drut tarczki o przekroju czworograniastym i słabo zaznaczonych załomach. Liczba zwojów w tarczach wynosi $3\frac{1}{2}$ oraz 3. Zdobiona ornamentem płytkim, częściowo zatartym, składającym się z pięciu grup po dwanaście prostopadłych kresiek, o które z obu stron opierają się wysokie trójkąty, przedzielone czterema grupami z dwóch do czterech kresiek prostopadłych. Patyna szarozielona. Średnice tarczki 22 i 24 mm, maksymalna średnica obręczy 79 mm, grubość 7 mm.

8. Wisior trąbkowaty w kształcie lejki, o lekko zagiętych do wewnątrz na obu końcach ściankach (Tabl. LII, 1). Patyna szarozielona z wykwitami patyny złośliwej. Wysokość 68 mm, średnica dolna 41 mm, górna 5 mm, grubość ścianek ponad 1 mm.

9. Analogiczny wisior jak nr 8 (Tabl. LII, 2), z jednej strony lekko wgięty. Patyna ciemnozielona z wykwitami patyny złośliwej, częściowo starta. Wysokość 68 mm, średnica dolna 35 mm, górna 8 mm, grubość ścianek 1 mm.

10. Duża spirala z $12\frac{1}{4}$ zwoju (Tabl. LI, 5) o końcu silnie odgiętym i spiczastym. Przekrój drutu okrągły, częściowo lekko przyplaszczony. Patyna szarozielona z wykwitami patyny złośliwej. Grubość drutu od 2 do 8 mm, średnice spirali 102 i 113 mm, wysokość zakończenia 72 mm.

11. Pierścionek z tarczami spiralnymi (Tabl. LII, 3). Obręcz i tarczki z drutu o przekroju okrągłym. Liczba zwojów w tarczach 4 i $4\frac{1}{4}$. Patyna szarozielona z wykwitami patyny złośliwej, na niewielkim odcinku obręczy starta. Średnica tarczki 18 i 19 mm, maksymalna grubość 3 mm, wymiary obręczy 27×29 mm.

12. Analogiczny pierścionek jak nr 11 (Tabl. LII, 4). Liczba zwojów w tarczach $4\frac{1}{4}$ i $4\frac{3}{4}$. Patyna szarozielona. Średnica tarczek 19 i 20 mm, wymiary obręczy 27×34 mm, maksymalna grubość drutu 3,5 mm.
13. Pierścionek z tarczami spiralnymi (Tabl. LII, 5), z drutu o przekroju owalnym. Liczba zwojów w tarczach $2\frac{1}{4}$ i $2\frac{3}{4}$. Patyna szarozielona z wykwitami patyny złośliwej. Średnica tarczek 10 i 11 mm, wymiary wygiętej obręczy 28×26 mm, grubość drutu 3 mm.
14. Część pierścionka z zachowaną jedną tarczką o $1\frac{1}{2}$ zwoju (Tabl. LII, 6), druga świeżo ułamana. Przekrój drutu owalny. Patyna szarozielona. Średnica tarczki 12 mm, grubość drutu do 3 mm.
15. Spiralka pięcizwojowa z drutu o przekroju prostokątnym. Patyna szarozielona (Tabl. LII, 7). Średnica 19 mm, wysokość 18 mm, grubość drutu 2 mm.
16. Spiralka (Tabl. LII, 8) o jednym końcu ułamanym. Zachowało się $4\frac{3}{4}$ zwoju. Drut o przekroju owalnym. Patyna szarozielona z wykwitami patyny złośliwej. Średnica 19 mm, wysokość 14 mm, grubość drutu 1 mm.
17. Spiralka o $4\frac{1}{2}$ zwoju (Tabl. LII, 9), z drutu o przekroju prostokątnym. Patyna szarozielona, miejscami starta. Średnica 19 mm, wysokość 16 mm, grubość drutu 2 mm.
18. Spiralka o $4\frac{3}{4}$ zwoju (Tabl. LII, 10), z drutu o przekroju okrągłym. Patyna szarozielona, częściowo starta. Średnica 18 mm, wysokość 13 mm, grubość drutu 2 mm.
19. Spiralka o $5\frac{1}{4}$ zwoju (Tabl. LII, 11), z drutu o przekroju okrągłym. Patyna szarozielona z wykwitami patyny złośliwej. Średnica 18 mm, wysokość 17 mm, grubość drutu 2 mm.
20. Spiralka o $4\frac{1}{4}$ zwoju (Tabl. LII, 12), z drutu o przekroju okrągłym. Patyna szarozielona. Średnica 19 mm, wysokość 12 mm, grubość drutu 2 mm.
21. Spiralka o jednym końcu ułamanym (Tabl. LII, 13). Zachowało się 6 zwojów, drut o przekroju okrągłym. Patyna szarozielona. Średnica 19 mm, wysokość 16 mm, grubość drutu 2 mm.
22. Spiralka o $6\frac{3}{4}$ zwoju (Tabl. LII, 14), z drutu o przekroju okrągłym. Patyna szarozielona, częściowo starta. Średnica 18 mm, wysokość 28 mm, grubość drutu 2 mm.
23. Spiralka o 5 zwojach (Tabl. LII, 15), z drutu o przekroju prostokątnym. Patyna szarozielona. Średnica 19 mm, wysokość 15 mm, grubość drutu 2 mm.
24. Mała spiralka z płaskiej taśmy, ułamana na obu końcach (Tabl. LII, 16). Patyna szarozielona. Szerokość taśmy 2 mm, długość 28 mm, średnica 5 mm.
25. Analogiczna spiralka jak nr 24 o zachowanych 12 zwojach (Tabl. LII, 17). Patyna szarozielona z wykwitami patyny złośliwej. Szerokość taśmy 2 mm, długość 31 mm, średnica 6 mm.
26. Analogiczna spiralka jak nr 25 (Tabl. LII, 18). Patyna szarozielona. Szerokość taśmy 2 mm, długość 25 mm, średnica 6 mm.
27. Spiralka z płaskiej taśmy (Tabl. LII, 19), z $21\frac{1}{2}$ zwoju, nieuszkodzona. Patyna szarozielona. Szerokość taśmy 2 mm, długość 68 mm, średnica 6 mm.
28. Spiralka o zachowanych 29 zwojach (Tabl. LII, 20). Patyna szarozielona. Szerokość taśmy 2 mm, długość 75 mm, średnica 6 mm.

Przechodząc do analizy opisanego powyżej materiału stwierdzić należy, że napotyka ona na duże trudności, zwłaszcza w dziedzinie chronologii oraz przynależności kulturowej zespołu. Bardzo cennym przyczynkiem byłoby tu naczynie, w którym skarb ten jakoby znaleziono, a które byłoby tu najbardziej jednoznacznym, wobec długotrwałości omawianych form metalowych, wyznacznikiem chronologicznym i jedynym *de facto* wyznacznikiem przynależności kulturowej. Na duże trudności napotyka też zsynchronizowanie czasowe zabytków z różnych terenów, co jest sprawą w literaturze przedmiotu żywo dyskutowaną, ale daleką od rozstrzygnięcia, a co odbija się także na poniższych uwagach.

Bransolety otwarte, które ze skarbu w Stawiszycach znamy w czterech egzemplarzach, należą do typu bardzo rozpowszechnionego. Reprezentują one dwie pary nieco odmiennych bransolet, różniących się wymiarami oraz odmiennym potraktowaniem zakończeń. Zwraca uwagę fakt, że obie odmiany mają odpowiedniki w skarbie z Jaworza Dolnego, pow. Dębica¹, zawierającego ponadto szereg dalszych, wspólnych z naszym zespołem przedmiotów. Formy o lekko rozszerzonych końcach (Tabl. LI, 1, 2) przypadają u nas w zasadzie na II okres epoki brązu². Dobre analogie do omawianych bransolet obserwujemy także poza granicami Polski³, ale nie wydaje się, żeby bransolety te występowały tam wcześniej niż u nas. Wymieniany w literaturze⁴ skarb z Rakos Palota zawiera formy bardzo zbliżone, ale różniące się niektórymi cechami od naszych okazów. Formy jak w skarbie z Rakos Palota występują sporadycznie na terenach Polski, a być może, są wzorami dla bransolet takich, jak stwierdzone w Stawiszycach⁵, co zresztą jest bardzo problematyczne. Natomiast obie pozostałe bransolety otwarte (Tabl. LI, 3, 4), o końcach zwężających się, mogą być, w świetle dotychczas znanych zespołów, datowane zarówno na II, jak i na III okres epoki brązu⁶. Omówimy tu niektóre zespoły, w których zabytki te spotykamy z innymi przedmiotami, występującymi także w Stawiszycach.

¹ S. N o s e k: Skarb brązowy z Jaworza Dolnego, pow. Dębica, „Materiały Archeologiczne”, T. I, 1959, tabl. III.

² B. R i c h t h o f e n: Die ältere Bronzezeit in Schlesien, Berlin 1926, str. 80 i nast., tabl. 24e; J. K o s t r z e w s k i: Wielkopolska w pradziejach, Warszawa—Wrocław 1955, str. 85.

³ I. B o n a: Chronologie der Hortfunde vom Koszider Typus, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, T. IX, 1950, rys. 5, 19.

⁴ A. G a r d a w s k i, K. W e s o ł o w s k i: Zagadnienia metalurgii kultury trzcinieckiej w świetle „skarbów” brązowych z Dratowa, pow. Puławy i Rawy Mazowieckiej, „Materiały Starożytne”, T. I, 1956, str. 83 i nast.

⁵ J. K o s t r z e w s k i: op. cit., str. 85.

⁶ A. G a r d a w s k i, K. W e s o ł o w s k i: op. cit., str. 87 i nast.

Oprócz wspomnianego już skarbu z Jaworza Dolnego, z terenów niezbyt odległych zwraca uwagę zespół kurhanu VIII w Komarowie, b. pow. Stanisławów, gdzie występują ponadto wisiory trąbkowate, spiralki rurkowate i pierścionki o tarczach spiralnych⁷. Kilka dalszych analogii przytacza w cytowanej powyżej pracy o chronologii skarbów typu Koszider, I. Bona dla terenów Węgier, gdzie współwystępują one także z zabytkami, znanymi ze Stawiszyc. Niejako ogniwem pośrednim może tu być np. inwentarz kurhanu 65 z Nowej Hospody, pow. Plzeň, datowanego na początek fazy B Reineckego⁸. W sumie więc bransolety otwarte datują nasz skarb na II i III okres epoki brązu, wskazując chyba silniej na okres II.

Naramienniki i bransolety z tarczami spiralnymi (Tabl. LI, 6—8) należą do typów bardzo rozpowszechnionych i długotrwałych. Ostatnio problem ich pochodzenia i chronologii omówił szczegółowo A. Gardawski⁹. Naramienniki takie występują głównie w II i III okresie epoki brązu, ale trwają jeszcze nawet do okresu V. Formy z tarczami o przekroju drutu czworograniastym, to jest takie, jakie posiadamy w omawianym skarbie, występują niemal wyłącznie na północ od Karpat, przy czym ich zasięg dopuszcza możliwość przyjęcia terenów kultury trzcinieckiej, jako obszaru ich produkcji. Wydaje się, że te trzy zabytki w skarbie ze Stawiszyc traktować możemy jako przedmioty produkcji rodzimej, ale do chronologii zespołu wnieść nic istotnego one nie mogą.

Rzadko występujące u nas zabytki to dwa wisiory trąbkowate (Tabl. LII, 1, 2). Wspomniany już skarb z Jaworza Dolnego dostarczył dziesięciu tego typu zabytków, ponadto notujemy jeszcze dwa egzemplarze ze Śląska i jeden z Pomorza¹⁰. Na koniec cztery tego typu wisiory znaleziono w omówionym powyżej kurhanie VIII z Komarowa. Jest to typ o bardzo szerokim zasięgu, przy czym centrum jego przypada niewątpliwie na tereny Węgier i Słowacji¹¹, skąd pochodzi 53 ze znanych autorom 81 egzemplarzy tego typu. Z tego też obszaru pochodzi jedyna znana forma odlewnicza takich wisiorów, znaleziona na osadzie kultury madziarowskiej¹². Pozostałe egzemplarze wisiorów występują na bardzo dużym terenie, sięgając od wybrzeży Bałtyku aż po Jugosławię¹³. Przy tak znacznym zróżnicowaniu terytorialnym zaznaczają się także różnice w datowaniu tego typu zabytków. Być może początki ich przypadają już na fazę A₂ wg systematyki Reineckego, jak to sugerują ostatnio S. Foltiny i A. Točík¹⁴, w każdym zaś razie występują one już w okresie następnym. Jest to przy tym forma długotrwała, jak to wykazują zespoły np. z Gornja Vrba, Caransebes¹⁵, a także Komarowa. Być może, wisiory te są wcześniejsze na terenie Słowacji i Węgier, skąd rozchodzą się nieco później na północ i południe. Tak więc wytwory tego typu ze Stawiszyc wolno nam traktować jako wytwór obcy lub jego miejscowe naśladownictwo, przypadające na II, a raczej III okres epoki brązu.

Występująca w omawianym zespole spirala (Tabl. LI, 5) z odgiętym spiczastym końcem nawiązuje raczej do terenów położonych bardziej na północny zachód. Podobne spirale występują na terenach niemieckich już w I okresie epoki brązu¹⁶. Są one wykonane także z drutu o przekroju okrągłym, lecz środkowa ich część jest stożkowato wyniesiona ku górze. Na większych obszarach występują one w okresie następnym, lecz stosunkowo najczęstsze są dopiero w III okresie epoki brązu¹⁷. Być może więc, że na ten właśnie okres przypada omawiany egzemplarz.

⁷ T. S u l i m i r s k i: Das Hügelgräberfeld in Komarów und die Kultur von Komarów, „Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres”, T. XLI, 1936, str. 174, rys. 2; L. K o z ł o w s k i: Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej, Lwów 1939 str. 49 i nast., tabl. XIII, 15—17, 21, 22 i 27.

⁸ E. J i l k o v a: Nėjstarši a nejmladši horizont zapadočeské mohylové keramiky na pohřebišti v Plzni-Nové Hospodě, „Památky Archeologické”, T. XLIX, 1958, str. 326, 342, rys. 7.

⁹ A. G a r d a w s k i, K. W e s o ł o w s k i: op. cit., str. 81 i nast., oraz mapa na tabl. XXXVIII.

¹⁰ S. N o s e k: op. cit., str. 92 i nast., tabl. I, 10, 12; VIII, 4—11; B. R i c h t h o f e n: op. cit., str. 92, tabl. 25d; R. H a c h m a n n: Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen, Hamburg 1957, str. 198, tabl. 36, 12.

¹¹ J. H a m p e l: Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, Budapest 1890, tabl. LIV, 11; LXXXVII, 10; J. E i s n e r: Slovensko v pravěku, Bratislava 1933, str. 74, rys. 5, 5; S. F o l t i n y: Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens, Bonn 1955, str. 113—121; F. H o l s t e: Hortfunde Südosteuropas, Marburg Lahn 1951, str. 21, tabl. 39, 3; P. P a t a y: Korai bronz kori kulturak Magyarországon, „Disertationes Pannonicae”, ser. II, nr 13, 1935, tabl. IX, 4; „Archeologiai Ertesítő”, T. II, 1883, str. 133, tabl. II; M. D u š e k: Nove nalezky z doby bronzovej na juhozapadnom Slovensku, „Archeologické Rozhledy”, T. XI, 1959, str. 493—494, rys. 201, 2, 3. Ponadto od Z. Pivovarovovej uzyskali autorzy wiadomość o niepublikowanym znalezisku takich wisiorów, znajdujących się w muzeum w Bojnicach, za co jej niniejszym serdecznie dziękują.

¹² A. T o č i k: Staršia a středna doba bronzová na juhozapadnom Slovensku, „Referaty o pracovných výsledkach československých archeologov za rok 1955”, cz. II, Liblice 1956, str. 40, tabl. XIV, 6, 6a.

¹³ R. H a c h m a n n: op. cit., str. 198, tabl. 36, 12; K. K e r s t e n: Die Funde der älteren Bronzezeit in Pommern, Hamburg 1958, str. 44, tabl. 41, a dla terenów południowych F. H o l s t e: op. cit., str. 9 i nast.; Z. V i n s k i, Ks. V i n s k i - G a s p a r i n i: Prologomena k statistici i kronologiji prehistorijskih ostava v Hrvatskoj i u Vojvodanskom području Srijema, „Opuscula Archaeologica”, T. I, 1956, str. 81.

¹⁴ S. F o l t i n y: op. cit., str. 113 i nast.; A. T o č i k: op. cit., str. 40.

¹⁵ F. H o l s t e: op. cit., str. 9 i nast., tabl. 16 i 18.

¹⁶ F. H o l s t e: Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland, Berlin 1953, str. 14, tabl. 2, 4.

¹⁷ W. A. v o n B r u n n: Steinpackungsgräber von Köthen, Berlin 1954, str. 22 i nast., mapa 2, tabl. 18, 1, 2.

Pierścionki z tarczkami spiralnymi są zabytkiem bardzo pospolitym i nie mogą właściwie nic wnieść do datowania podobnie jak spiralki z drutu oraz płaskiej taśmy. Zwrócimy natomiast uwagę na niewątpliwie ciekawy fakt częstego ich współwystępowania z wisiorami trąbkowatymi. W skarbie ze Stawiszyc stwierdzamy dwa wisiorzy, cztery pierścionki, dziewięć spiralek z drutu oraz pięć z taśmy. W Jaworzu Dolnym stwierdzamy dziesięć wisiorów, siedem okrągłych zawieszek z kolcem i osiemdziesiąt spiralek z taśmy. W grobie z Komarowa mamy dwa pierścionki, dwa wisiorzy, spiralki z taśmy oraz dwie złote zawieszki, ułożone tak, jak były powiązane w jeden naszyjnik, oraz drugi, bardzo zbliżony naszyjnik, również z dwoma wisiorami na końcu. W grobie 27 z miejscowości Sväty Peter, pow. Hurbanovo, dwóm wisiorom towarzyszyły dwa pierścionki¹⁸. Ponadto wymienić tu jeszcze należy dużą ilość zawieszek i spiralek towarzyszących wisiorom trąbkowatym w zespołach takich, jak Strzelin, Bozsok, Markovac czy Rakos Palota. Pozwala nam to stwierdzić, że w wypadku Stawiszyc mamy prawo liczyć się z faktem, że wisiorzy trąbkowate, spiralki i pierścionki, to jest razem dwadzieścia zabytków, pochodzą z jednego naszyjnika. Część tych przedmiotów mogła być nawleczona, część oczywiście musiała być przywiązana do rzemyka, przy czym kształt wisiorów trąbkowatych sugeruje, że stanowiły one zakończenia tego naszyjnika. W tym kontekście jasny staje się fakt, że tak spiralki, jak i pierścionki ze Stawiszyc są datowane przez wisiorzy trąbkowate jako zespół funkcyjny, użytkowany wspólnie, stanowiący w obrębie skarbu pewną zamkniętą całość.

Przy omawianiu poszczególnych typów zabytków wielokrotnie wskazywaliśmy na ich silne powiązania z terenami węgierskimi. Występuje tam grupa skarbów, zwanych skarbami typu Koszider od znaleziska w Dunapentele-Kosziderpadlas. I. Bona sygnalizuje występowanie 37 skarbów tego typu, w tym 26 z Węgier, 6 ze Słowacji, a wśród pozostałych znajduje się skarb z Grodnicy¹⁹. Do tej liczby możemy obecnie dodać skarb z Jaworza Dolnego, a Stawiszyc są im wyraźnie pokrewne.

Sprawy chronologii należą tu do wyjątkowo skomplikowanych, gdyż powszechnie znane jest złe synchronizowanie poszczególnych faz chronologicznych terenów węgierskich z systematyką Monteliusa. W tej mierze skarb ze Stawiszyc nie wnosi wiele nowego ze względu na fakt długotrwałości bransolet i naramienników z tarczkami spiralnymi, które oznaczyliśmy jako przedmioty pochodzenia miejscowego, oraz spirali nie mogących jednak w tym wypadku uściślić chronologii innych zabytków tego zespołu. Według I. Bony skarby typu Koszider przypadają na czasy, synchronizujące się z II okresem epoki brązu, i to raczej z jego fazami wcześniejszymi²⁰, ale wydaje się, że kończy on nieco za wcześnie okres ich trwania. W każdym razie poszczególne formy tych skarbów trwają, jak to zaznaczono powyżej, niejednokrotnie dłużej. Na Słowacji zabytki takie datuje się na II okres epoki brązu, podobnie jak to na ogół występuje i w literaturze polskiej. Wydaje się jednak, że jest to datowanie nieco za wcześnie. Mimo trudności w synchronizacji z terenami południowymi i ustaleniem dokładnego datowania tych zabytków na tamtych obszarach, stwierdzić można, że mogą one pochodzić tak z II, jak i z wczesnego III okresu epoki brązu. W wypadku Stawiszyc decydujące byłoby odtworzenie naczynia, co jednak, jak podano powyżej, okazało się niemożliwe. W związku z tym chronologię omawianego zespołu możemy zamknąć w granicach pomiędzy połową II a połową III okresu epoki brązu, to jest w latach 1400—1200 przed n.e. Jest to w zasadzie zgodne z datowaniem I. Bony, który przyjmuje inne daty dla II okresu epoki brązu systematyki Monteliusa i stąd nie uwzględnia możliwości występowania skarbów typu Koszider w III okresie epoki brązu.

Osobnym problemem jest pochodzenie i charakter skarbu ze Stawiszyc. Zawiera on przedmioty proveniencji południowej (lub ich naśladownictwa), wytwory miejscowe oraz być może import z północnego zachodu. Należy tu zwrócić uwagę na duże podobieństwo ornamentyki bransolet i naramienników, co może sugerować powstanie ich na jednym terenie, w danym wypadku Polski. Mamy tu do czynienia z klasycznym zespołem ozdób, składającym się z naszyjnika, pary naramienników, dwóch par bransolet oraz jednej bransolety i ozdoby stroju. Jest to zespół, który może być noszony przez jedną osobę. W związku z tym trudno interpretować całość jako skarb odlewcy czy handlarza, nie można mu też przypisywać charakteru kultowego. Mamy tu do czynienia z ukrytym w ziemi kompletem ozdób, stanowiącym własność jednej osoby lub rodziny. Skarb ten składa się z przedmiotów zapewne w dużej mierze wytworzonych na miejscu (naramienniki, przynajmniej część bransolet, spiralki, pierścionki) oraz importów, bądź ich miejscowych naśladownictw. Importy z terenów południowych są w tym czasie na terenie Polski zjawiskiem bardzo pospolitym²¹ i w tej mierze skarb ze Stawiszyc nie stanowi niczego odrębnego, jest jednak istotnym przyczynkiem co do skali tej wymiany.

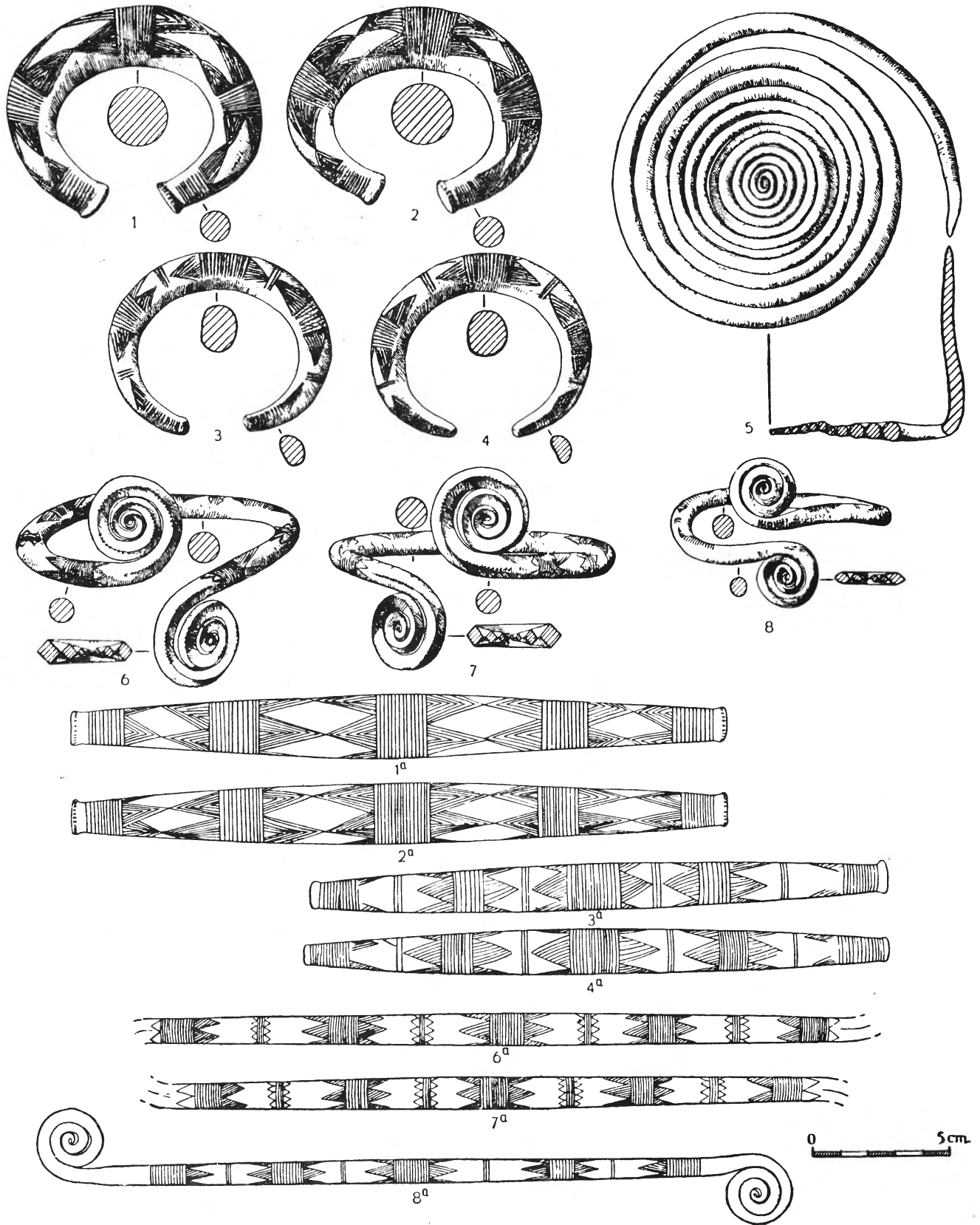
¹⁸ M. Dušek: op. cit., str. 493 i nast., rys. 201.

¹⁹ I. Bona: op. cit., str. 212 i nast.

²⁰ I. Bona: op. cit., str. 222 i nast.

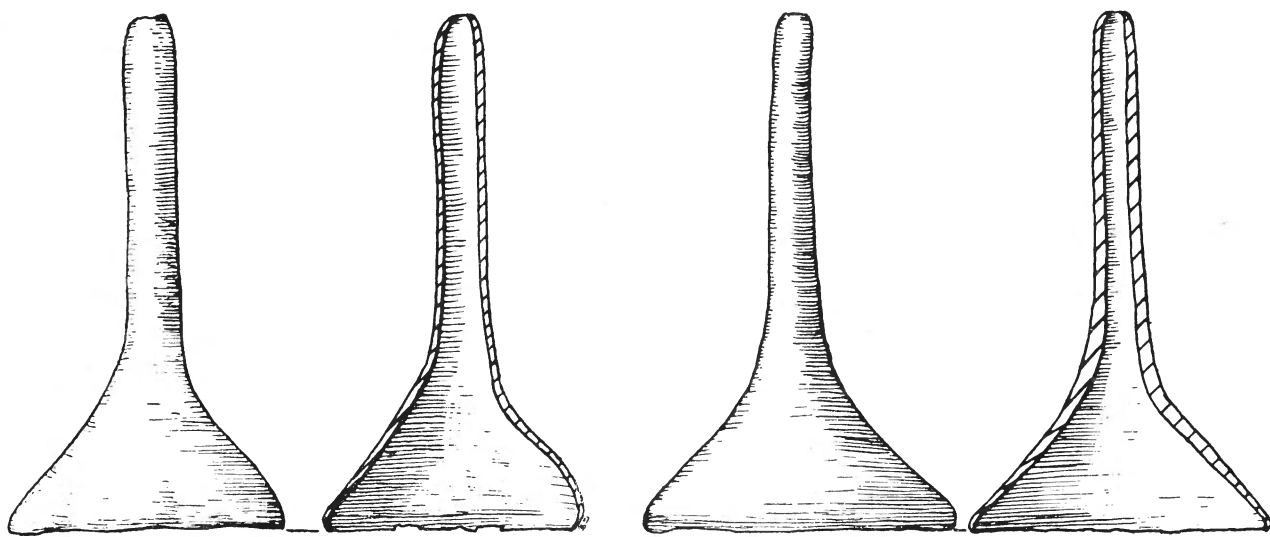
²¹ Porównaj dziś już niekompletne zestawy B. Kostrowskiego: „Znaczenie Odry w pradziejach, „Przegląd Archeologiczny”, T. VIII, 1949, str. 287, mapka XII.

TABLICA II



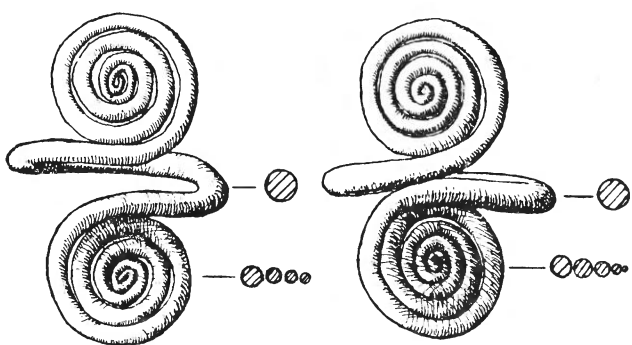
Stawiszycy, pow. Pińczów. Skarb brązowy (1—8). Rozwinięcie ornamentu zabytków przedstawionych pod analogicznymi numerami na tejże tablicy (1a—4a, 6a—8a).

TABLICA LII



1

2



3

4



7

8

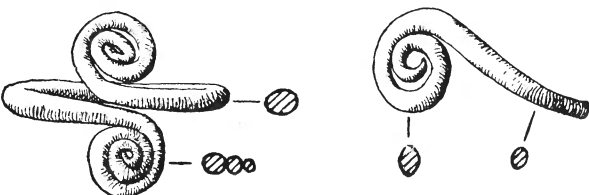
9



10

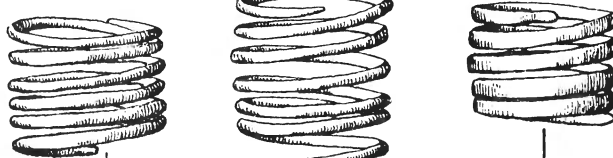
11

12



5

6



13

14

15



16

17



20



18

19



Stawiszyce, pow. Pińczów. Skarb brązowy (1—20).

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Этот клад был найден случайно в 1959 году во время пахоты, повидимому в сосуде, которого однако, несмотря на поиски, не удалось идентифицировать. Клад был приобретён Государственным Археологическим Музеем в Варшаве. Он состоял из двадцати восьми предметов. Это именно: два открытых массивных браслета с концами в виде пуговиц, два таких же браслета со суживающимися концами, браслеты и два наплечника со спиральными дисками, два рожкообразных подвеска, большая спираль, четыре перстни со спиральными дисками, девять спиралей из бронзовой проволоки и пять из плоской ленты. Вопрос о датировании этого клада весьма сложен ввиду различной длительности отдельных его элементов. Браслеты с концами в виде пуговиц приходится на второй период бронзовой эпохи (по систематике Монтелиуса), но оба остальных открытых браслета принадлежат к типу, присутствующему, как в комплексах того, так и следующего периода. Наплечники и браслеты со спиральными дисками из проволоки с четырёхгранным разрезом обнаруживаются главным образом во втором и третьем периоде бронзовой эпохи, но они встречаются также в более поздних комплексах. Кажется, их изготовляли на территориях тшцинецкой культуры. Рожкообразные подвески встречаются в Польше редко. Их территориальные пределы очень обширны и их центр приходится на земли Словакии и Венгрии, откуда и происходит их единственная литейная форма. Они относятся к II и III периоду бронзовой эпохи. Спираль, быть может, имеет связь с формами, особенно популярными в III период бронзовой эпохи на немецких территориях. Остальные древности не могут разъяснить сущности вопроса по хронологии рассматриваемого комплекса. Обращает внимание факт, что такие спирали и перстни часто сопровождают в кладах и погребениях рожкообразные подвески. Как показывает инвентарь кургана VIII из м. Комаров, их соединяли в длинные ожерелья. Таким образом клад из м. Ставишиц мы определяем, как клад украшений, происходящий из периода между половиной II и половиной III периода бронзовой эпохи. Он тесно связан с группой кладов, встречающихся преимущественно на территории Венгрии и известных под названием типа Косзидер. Следует однако подчеркнуть, что большее количество предметов рассматриваемого клада были вероятно изготовлены на польских территориях. Это по всей вероятности был клад украшений, принадлежавших одному лицу или одной семье.

SUMMARY

The hoard dealt with in this article was found accidentally in 1959, while ploughing. It was probably in a vessel but we have not succeeded in identifying that vessel. The hoard was bought by the State Archaeological Museum in Warsaw. It consists of twenty eight objects; these are: two solid open bracelets with button-like ends, two bracelets with narrowed ends, bracelets and two armlets with spiral discs, two trumpet-like pendants, a large spiral, four finger-rings with spiral discs, nine spirals of bronze wire and five others of bronze strip. The dating of this hoard is very complicated, owing to its objects representing long-lasting types. Bracelets with button-like ends are dated to the IInd period of the Bronze Age (according to Montelius) but both other open bracelets belong to a type occurring with objects dating from this and the next periods. Armlets and bracelets with spiral discs of wire, quadrate in section, appeared chiefly in the IInd and IIIrd periods of the Bronze Age but we also find them with objects of later date. It seems that they were made in the territory of the Trzciniec culture. Trumpet-like pendants occur very rarely in Poland. They spread in a vast territory with the centre in Slovakia and Hungary where their mould, the only so far, was found. They are dated to the IInd and IIIrd periods of the Bronze Age. The large spiral resembles those popular in the German territory particularly in the IIIrd period of the Bronze Age. The remaining finds can not serve as dating indicators. One fact deserves our attention: spirals and finger-rings of these types frequently accompany trumpet-like pendants in hoards and in graves. The inventory of barrow VIII at Komarów shows that long necklaces were made of such pendants. The hoard of Stawiszycze can be therefore defined as a hoard of ornaments dating from the time between the middle of the IInd and the middle of the IIIrd periods of the Bronze Age. It is closely connected with a group of hoards occurring chiefly in Hungary and known as the Koszider type. We should however emphasize that most objects of this hoard were made in the Polish territory. It was probably owned by a single person or a family.

LECHOSŁAW RAUHUT, JADWIGA RAUHUT, CZESŁAW POTEMSKI

SPRAWOZDANIE Z PRAC WYKOPALISKOWYCH NA GRODZISKU „WYSZOGRÓD”
W FORDONIE, POW. BYDGOSZCZ W 1960 R.

ОТЧЕТ О РАСКОПКАХ НА ГОРОДИЩЕ „ВЫШОГРОД” В М. ФОРДОН ПОВЯТ БЫДГОЩ В 1960 ГОДУ

REPORT ON THE 1960 EXCAVATION OF THE WYSZOGRÓD EARTHWORK AT FORDON, DISTRICT BYDGOSZCZ

Prace wykopaliskowe na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz, poprzedzone badaniami w latach 1958¹ i 1959², trwały w r. 1960 od 12 lipca do 30 sierpnia. Badaniami prowadzonymi z funduszu Konserwatora Wojewódzkiego przez Muzeum im. L. Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, przy współdziałaniu Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, kierowali mgr Lechosław Rauhut (strona naukowa) i mgr Czesław Potemski (strona administracyjno-finansowa).

W sezonie objętym sprawozdaniem zgodnie z wcześniej zaplanowanymi etapami badań skoncentrowano prace na wale zewnętrznym w części południowo-zachodniej grodziska. Linie profilową będącą w zasadzie przedłużeniem uzyskanego we wcześniejszych sezonach profilu A—M wnętrza grodu usytuowano tu w bezpośrednim sąsiedztwie obrywu, lecz pod kątem 61° od kierunku północnego na wschód. Profil A—M był natomiast odchylony od kierunku północnego o 58° na wschód. Tego rodzaju sytuacja została spowodowana szybkim przesuwaniem się obrywu w kierunku północnym i co za tym idzie niszczeniem konstrukcji wału zewnętrznego w tej części grodziska. Wykop objął drugą połowę fosy wewnętrznej, której połowę zbadano w 1959 r., pełny profil wału zewnętrznego oraz jego styk z częścią uwarstwień wypełniających naturalny jarek przytykający od strony zewnętrznej do wału zachodniego. Wyznaczono tu cztery odcinki o równej długości 10 m wytyczone punktami na profilu głównym oznaczonymi literami M₂—R. Szerokość odcinków była zmienna ze względu na nieregularność granicy obrywu ku Wiśle. Jedynie odcinek M₂—N i część odcinka N—O na stoku wału ku fosie wewnętrznej miały określoną szerokość 5 m ze względu na to, że linia obrywu oddalała się tu znacznie od linii profilowej. W trakcie eksploracji bogatego uwarstwienia wału, zawierającego cztery kolejne fazy budowy i w tym szereg napraw, natrafiono na szereg trudności technicznych, które zmusiły do elastycznego stosowania skosów profilu w zależności od wymogów bezpieczeństwa dla danej części wału. Ograniczyło to z kolei przestrzeń między profilem a obrywem, gdzie można było wykonywać plany odkrytych konstrukcji. Wysoki stan wody w trakcie powodzi zmuszał również do stosowania doraźnych zabezpieczeń przed obrywami. W czasie trwania prac podsypano także odsłonięty profil wnętrza grodziska oraz rozebrano murek profilowy koło punktu G na odcinku F—G. W trakcie badań stosowano dokumentację rysunkową dwu- i wielobarwną, fotograficzną oraz opisową. Przedmioty lokalizowano trójwymiarowo, a pozostały materiał w stosunku do warstw i odcinków. W trakcie kontroli brzegu Wisły po opadnięciu fali powodziowej znaleziono podobnie jak w poprzednich sezonach szereg przedmiotów pochodzących z obrywów warstwy kulturowej wnętrza grodziska, które włączono do niniejszego sprawozdania jako materiał luźny, przedstawiający jednak tę samą wartość co zawarty w niwelacyjnej warstwie II. Po zaznajomieniu

¹ L. Rauhut, J. Rauhut, C. Potemski: Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie, pow. Bydgoszcz, na grodzisku „Wyszogród” w roku 1958, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXVI, 1959—1960, str. 142—163.

² L. Rauhut, J. Rauhut, C. Potemski: Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz, w 1959 r., „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXVII, 1961, str. 283—311.

się z mechaniką obrywów można z dużą dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, z którego miejsca grodziska powyższe przedmioty pochodzą. Linie profilową wyznaczono również na wale zewnętrznym w części północno-wschodniej grodziska, lecz eksplorację tych odcinków ze względu na brak czasu trzeba było przesunąć na następne sezony badawcze.

KONSTRUKCJE OBRONNE. WAŁ ZEWNĘTRZNY W CZĘŚCI POŁUDNIOWO-ZACHODNIEJ GRODZISKA

Ogólna szerokość konstrukcji wału zewnętrznego w części południowo-zachodniej grodu (Tabl. LIII—LIV) wynosi 40 m (mierzona po skosie wzdłuż profilu głównego z uwzględnieniem połowy fosy wewnętrznej i części jarku zewnętrznego), jednak faktyczna ich szerokość wynosi około 34 m. Na powyższą szerokość złożyły się cztery kolejne fazy konstrukcyjne umocnień zbudowane w trakcie istnienia grodu. Odkryta tu sytuacja uzasadnia w pełni hipotezę postawioną po sezonie w 1959 r. o zmianach, które nastąpiły w rozplanowaniu grodu.

F a z a I. Konstrukcje wału wchodzącego w skład fazy I umocnień grodu wystąpiły na odcinku N—O i częściowo na odcinkach M₂—N oraz O—P. Wał pokrywały warstwy następnymi młodszych faz konstrukcyjnych jak również wiążące się z nimi zsuwy na wewnętrznym stoku, ku fosie wewnętrznej. Szerokość wału w fazie I wynosiła około 9,3 m (licząc wzdłuż profilu 13 m). Posiadał on konstrukcję przekładkową wypełnioną żółtym piaskiem. Warstewki próchnicy drzewnej będące pozostałością po belkach przekładki uległy jednak zakłóceniu pod ciężarem warstw późniejszych faz konstrukcyjnych. W obrębie jądra wału w odległości 4 m od punktu N w kierunku punktu O i w odległości 2,8 m od wewnętrznego lica stwierdzono rząd dużych kamieni ułożony zgodnie z biegiem wału. Kamienie te o wymiarach od 48 × 35 cm do 30 × 20 cm wystąpiły w obrębie konstrukcji na wysokości 1,25 m nad spągami wału. Nieregularne skupiska kamieni mniejszych wymiarów wystąpiły również na tej samej wysokości bliżej lica wewnętrznego wału. Konstrukcje wału fazy I spoczywały na pierwotnym humusie zachowanym w postaci zbitej brązowej warstewki o miąższości 10—20 cm. Warstewka humusu urywała się w odległości 2,25 cm od lica zewnętrznego, przy czym zaznaczający się jej łagodny spadek pozwala przypuszczać, że tu przed rozpoczęciem budowy grodu rozpoczął się stok naturalnego jarku wymytego przez wodę. Konstrukcje wału zostały więc ustawione częściowo już na naturalnym stoku. W świetle powyższego faktu można sądzić, że opisany wyżej rząd kamieni oraz skupiska mogły być tu zastosowane jako przeciwwaga w celu uniknięcia usuwania się konstrukcji na zewnątrz. Na zbadanym odcinku wał miał przebieg z północy na południe. Konstrukcje wału uległy zniszczeniu na skutek pożaru. Świadczą o tym spalone belki warstw przekładki na zewnętrznym licu oraz warstewka szarej ziemi o miąższości 10—25 cm z węglami drzewnymi przykrywająca zachowaną kulminację wału. Zachowana wysokość wału wynosi 3 m, przy czym pierwotna jego wysokość wynosiła przypuszczalnie około 5 m. Na zbadanym odcinku jako fosę zewnętrzną wykorzystano wspomniany wyżej naturalny jarek stanowiący dodatkowe zabezpieczenie grodu od strony zachodniej. W obrębie konstrukcji jak również humusu pierwotnego nie stwierdzono żadnej zawartości kulturowej. Porównanie odkrytych konstrukcji z wałem fazy I, stwierdzonym w wewnętrznej części grodu na odcinku E—F i częściowo odcinkach F—G i D—E, jak również przebieg omawianego wału pozwalają z całą pewnością uznać, że jest to ten sam wał stanowiący umocnienie grodu w jego pierwszej fazie budowy.

F a z a II. Konstrukcje fazy II wystąpiły na odcinku O—P i częściowo N—O. Faza II nie stanowi jednolitej konstrukcji, lecz składa się na nią jedna naprawa i jedna przebudowa oparte na resztkach wału fazy I. Ogólna szerokość konstrukcji fazy II wynosi 5 m (mierząc wzdłuż profilu 5,5 m). Zachowana wysokość wału wynosi 3,25 m nad poziom tarasu, a jego przypuszczalna pełna zachowana wysokość licząc od stopy opartej na dnie jarku — 7,5 m. Przypuszczalna pierwotna całkowita wysokość wału ponad poziom tarasu wynosiła 5 m, a całkowita wysokość od stopy około 9,5 m. Podobnie jak przy badaniu konstrukcji wału we wnętrzu grodu na odcinkach A—F w poprzednich sezonach nie udało się tu odsłonić pełnego profilu konstrukcji ze względu na niebezpieczeństwo usunięcia się mało spoiwych warstw. Pierwsza naprawa polegała na obsypaniu zachowanych po pożarze resztek wału fazy I warstwą szarej ziemi ze żwirkiem i gliną o miąższości 85 cm w górnych partiach, grubiejącej ku dołowi. Nasyt ten był pokryty cienką warstwą gliny. Do wykonania nasypu użyto niewątpliwie ziemi z dna i drugiego brzegu jarku pełniącego na tym odcinku funkcję fosy zewnętrznej. Naprawa ta miała charakter tymczasowy. Dokonano jej w celu umocnienia i zabezpieczenia uszkodzonych od strony lica zewnętrznego konstrukcji I fazy wału. Przebudowa druga miała odmienny charakter od wyżej opisanej. Polegała ona na dostawieniu od zewnątrz do nasypu naprawy pierwszej pasa konstrukcji rusztowej składającej się z belek o średnicy 15—20 cm, ułożonych warstwami prostopadłe do biegu wału. W sąsiedztwie styku pasa konstrukcji z nasypem naprawy wystąpiły wzdłużne pojedyncze belki — legary powtarzające się na tym samym miejscu między kolejnymi warstwami rusztu. Na licu zewnętrznym zachowały się pojedyncze rzędy kamieni będące resztką bruku pokrywającego, być może, pierwotnie cały zewnętrzny stok wału. Przestrzeń między poszczególnymi warstwami rusztu wypełniał żwirek przemieszany z żółtawą i zielonkawą gliną. Przebudowa druga uległa zniszczeniu przez pożar, który strawił belki na całej szerokości dostawionego pasa rusztu aż do nasypu naprawy pierwszej. Ziemia między spalonymi belkami została przepalona na kolor różowoczerwony, a w sąsiedztwie spalonych belek wystąpiły duże ilości popiołu. Górna część wału fazy II uległa zniszczeniu przez następne naprawy i przebudowy. Dzięki względnie dobremu stanowi zachowania spalonych belek konstrukcji rusztowej udało się stwierdzić, że użyto tu do budowy pni z dość długo odciętymi konarami bocznymi. W obrębie konstrukcji fazy II nie stwierdzono poza ceramiką zawartości kulturowej, która mogłaby stanowić podstawę do ściślejszego schronologizowania daty jej powstania. Podobnie jednak jak w wypadku fazy I odkrytej konstrukcji, a zwłaszcza spalona konstrukcja przebudowy drugiej, odpowiadają ściśle stwierdzonemu na odcinku D—E i częściowo C—D wałowi II fazy umocnień grodu. Naprawa pierwsza fazy II mogła mieć jedynie charakter lokalny. Brak jej w wale w części północno-wschodniej grodziska mógł być spowodowany tym, że wał fazy I uległ tam pożarowi głównie od strony wewnętrznej, a na licu zewnętrznym nie ma śladów spalenizny.

F a z a III. Konstrukcje związane z fazą III umocnień wystąpiły w zasadzie na odcinkach N—O, O—P i P—R z tym, że dwie zaobserwowane warstwy zsuwowe na wewnętrznym licu wału schodzą do fosy wewnętrznej dookólnej (taką nazwę wprowadzamy w celu odróżnienia od fosy przecinającej wnętrze grodu, łączonej z fazą IV) i razem z tą fazą wystąpiły również na odcinku M₂—N. Bezwzględna szerokość konstrukcji fazy III wynosi 4,90 m (mierząc po profilu 6 m). Wysokość jej resztek ponad poziom tarasu wynosi 5 m. Na fazę III złożyły się ogółem trzy kolejne naprawy i jedna przebudowa. Konsekwencją sumy tych napraw, a zwłaszcza przebudowy, była nie tylko poważna zmiana w wyglądzie wału, ale także generalna zmiana jego przebiegu i ogólnego kształtu konstrukcji obronnych całego grodu. Fundament

wału podobnie, jak miało to miejsce w fazie drugiej, był oparty na dnie jarku i na skutek wspomnianych wyżej trudności technicznych udało się jedynie uzyskać profil konstrukcji po ostatniej przebudowie.

Pierwsza naprawa polegała na przykryciu zniszczonego pożarem lica wału fazy II na stoku zewnętrznym warstwą szarej ziemi zawierającej drobne węgielki drzewne, o miąższości około 50 cm, a nieco wyżej warstwą gliny. Rozrzucano tu również pozostałe po pożarze zwaly polepy, które wystąpiły w formie przerwanej warstwy o miąższości 25 cm, na odcinku N—O w odległości 5 m od punktu O. Występująca w części środkowej przy kulminacji wału szara ziemia wydaje się być resztką wypełniska konstrukcji zwieńczającej, być może skrzyniowej. Zsunięte resztki rozsypiska tej warstwy przerwane przez następne przebudowy widoczne są w postaci cienkiej około 20 cm warstewki przykrywającej bezpośrednio konstrukcję fazy I na licu wewnętrznym wału. Z naprawą pierwszą łączą się występujące tu zakłócone rzędy kamieni (czytelne w planie), które stanowią niewątpliwie pozostałość po wybrukowanym licu. W warstwie szarej ziemi wystąpiły nieliczne bardzo drobne ułamki ceramiki i kości.

Druga naprawa polegała na podsypaniu lica poprzedniej warstwą piasku, a następnie przykryciu jej warstewką szarej ziemi z większą niż w naprawie pierwszej zawartością kawałków węgla drzewnego. W dół stoku zewnętrznego lica umieszczono warstwę gliny. Tutaj również stwierdzono kamienny bruk lica. Naprawa ta miała, jak można sądzić, charakter doraźnej konserwacji lica wału, przy czym konstrukcje zwieńczające pozostały bez zmian w kształcie nadanym im w poprzedniej naprawie.

Trzecia naprawa polegała na przykryciu resztek bruku naprawy drugiej na stoku zewnętrznym 50 cm warstwą gliny ze żwirkiem ciągnącą się od punktu O na odległość blisko 3 m do punktu P. Występujące w jej wierzchniej części węgielki drzewne mogą wskazywać na ewentualne wystąpienie pożaru. O pożarze świadczy również warstwa spalenizny ujawniona w kulminacji wału w odległości 2 m od punktu O w kierunku punktu N. Występujące w obrębie warstw smugi próchnicy drzewnej nie świadczą o istnieniu tu konstrukcji drewnianych. Wydaje się raczej że glina była pobierana u stóp umocnień, a razem z nią wzięto resztki opadłych spróchniałych belek z poprzednich konstrukcji.

Przebudowa (czwarta) w odróżnieniu od opisanych wyżej napraw poważnie zmieniła wygląd wału. Polegała ona na dostawieniu do istniejącego wału konstrukcji przekładkowej o przeciętnej szerokości 4 m (szerokość przekładki maleje ku stopie wału w związku z obstronieniem lica zewnętrznego i nadaniem mu ostrzejszego kąta). Konstrukcja była wypełniona żółtym piaskiem. Na ostatekach belek wystających z lica ułożono rzędy kamieni, a przestrzeń między nimi wylepiono warstewką zielonkawej gliny o miąższości około 5 cm. Wielkość kamieni użytych do wybrukowania lica malała w kierunku szczytu wału. O trwałości tej konstrukcji może świadczyć fakt, że nadany pierwotnie zarys lica nie uległ odkształceniu mimo spróchnienia i sprasowania belek w warstewki o miąższości około 1 cm. Wylepienie przestrzeni między kamieniami miało na celu zapobieżenie wysypywaniu się piasku spomiędzy konstrukcji. Lico wału do wysokości 5,25 m od stopy miało faktyczny kąt nachylenia w stcsunku do podstawy 64° (kąt mierzony na profilu skutkiem skośnego przecięcia wału wynosi 60°), a kąt nachylenia wyższej partii wynosi 26° (kąt na profilu ma 24°). Górna część wału o łagodniejszym spadku tworzy rodzaj ławy o zachowanej szerokości 8,5 m. W górnych partiach przekładki stwierdzono występowanie fragmentów spalonych belek. Może to świadczyć o wykorzystywaniu w niektórych wypadkach lepiej zachowanych belek spalonej konstrukcji wieńczącej trzeciej naprawy. Z przebudową czwartą łączy się również występująca na licu wewnętrznym i w obrębie wewnętrznej fosy dookolnej warstwa czarnej ziemi z zawartością ułamków ceramiki i kości oraz spalenizną i bryłami pomarańczowej polepy z odciskami słomy. Warstwa ta ma na odcinku N—O miąższość 25 cm, a w obrębie fosy 75 cm. Porównanie opisanych konstrukcji z odkrytymi na odcinkach A—E jak również na odcinkach K—L i L—M w wewnętrznej części grodu pozwala z całą pewnością stwierdzić ich identyczność. Poza tym użycie do wypełnienia konstrukcji zwieńczającej ziemi z warstwy III z wnętrza grodu pozwala jednocześnie ustalić, że dzisiaj obserwowany przebieg wewnętrznej fosy dookolnej został nadany równocześnie z czwartą przebudową III fazy umocnień. Potwierdza to także opisany niżej materiał stanowiący zawartość wspomnianej warstwy występującej na wewnętrznym stoku wału. Pierwotna wysokość wału zewnętrznego na zbadanym odcinku wynosiła przypuszczalnie około 7,5 m przy szerokości powyżej skośnej ławy przedwala około 5 m. Wał po przebudowie czwartej na zbadanym odcinku ma przebieg ściśle z północy na południe z lekką tendencją nad samym obrywem do zagięcia w kierunku wschodnim. Potwierdza to naszą wcześniejszą hipotezę, że gród miał kształt pierścieniowaty, a nie półkolisty.

Faza IV. Resztki uwarstwień związanych z IV fazą umocnień wystąpiły na odcinku P—R i częściowo na odcinku O—P. W odróżnieniu od wyżej opisanych starszych konstrukcji mamy tu wyłącznie do czynienia z rozsypiskiem. Szczytowa część wału tej fazy uległa zniszczeniu skutkiem wykopania stanowisk broni przeciwlotniczej w okresie ostatniej wojny. W trakcie budowy fazy IV dobrze zachowane pokryte brukiem lico wału fazy III podsypano drobnoziarnistym żółtym żwirkiem (gruboziarnistym piaskiem), a na szczycie wału ustawiono prawdopodobnie izbicowe zwieńczenie. Po zniszczeniu izbic zawartość ich uległa zsunięciu się w głównej mierze na lico zewnętrzne. Przed zniszczeniem tej konstrukcji na żwirkowym podsypie wytworzyła się warstewka humusu, obecnie poprzerwanego i przemieszanego z piaskiem. Humus ten zachował się na odcinku O—P i w postaci 2,5 m szerokości warstewki przy punkcie P na odcinku P—R. Zalegająca wyżej warstewka żółtej gliny o miąższości 25—30 cm jest zsuniętą zawartością izbic wieńczących szczyt wału. Kolejne trzy różniące się zabarwieniem warstwy humusu przedzielone wstawką szarego piasku występujące na odcinku P—R są również zsuwami z wypełniska izbic. Wskazuje na to także zawarty w nich materiał. Czwarta, licząc od dołu, warstwa humusu o zabarwieniu czarnobrunatnym najlepiej czytelna w sąsiedztwie punktu R jest właściwym humusem przykrywającym fazę IV po jej zniszczeniu. Występująca wyżej warstwa niwelacyjna przy punkcie R powstała z ziemi wyrzuconej z wykopu przeprowadzonego w 1932 r. przez T. Wieczorowskiego. Współczesny humus leżący nad nią wytworzył się w zasadzie z ziemi zsuniętej z wyższych części wału. Różnobarwny i wielowarstwowy humus w sąsiedztwie punktu R przy punkcie P uzyskuje jednolite zabarwienie i przechodzi w humus współczesny. Na licu wewnętrznym wału i w wypełnisku fosy wewnętrznej dookolnej humus nie jest tak zróżnicowany jak przy punkcie R. Poza grubą warstwą humusu o miąższości w najgłębszym miejscu fosy około 1 m wystąpiły również na odcinku M₂—N warstwa szarego piasku z polepą o miąższości 25 cm oraz warstwa gliny przemieszanej z piaskiem i bryłami polepy o miąższości 15—40 cm. Obie opisane warstwy są zsuwami z konstrukcji izbicowej fazy IV. Jak można przypuszczać, umocnienia fazy IV uległy spaleniowi w trakcie lub po zdobyciu grodu w pierwszej połowie XIV w. Wspomniane wyżej znalezione w warstwach bryły polepy z odciskami słomy są pozostałością zewnętrznego wylepienia konstrukcji zwieńczającej. Zachowana wysokość wału fazy IV wliczając zawarte w wale resztki starszych konstrukcji wynosi przeszło 5 m nad poziom tarasu, przy czym pierwotna jego wysokość wraz ze zwieńczeniem izbicowym wynosiła ponad 7,5 m. Porównanie resztek najmłodszych konstrukcji wału zewnętrznego w części południowo-zachodniej grodziska z odkrytymi w ubiegłych sezonach we wnętrzu grodu na odcinkach K—M i A—C pozwala z całą pewnością określić je jako identyczne i należące do tej samej fazy IV.

OPIS I ANALIZA MATERIAŁU

Cerami ka

Na inwentarz ceramiczny z sezonu badawczego w r. 1960 złożyło się ogółem 1998 ułamków naczyń, z czego 1227 fragmentów pochodzi z wypełniska wału zewnętrznego w części południowo-zachodniej grodziska, reszta zaś, to jest 771, przypada na warstwę II i III na odcinku F—G. W przypadku tego odcinka, którego eksploracja polegała na zdjęciu murka profilowego, w warstwie II wystąpiły 32 ułamki stalowoszarej ceramiki średniowiecznej, analogicznej do uzyskanej w latach poprzednich.

Drobne zazwyczaj ułamki naczyń wczesnośredniowiecznych odkryto na odcinkach M₂—N, N—O, O—P i P—R wału w kilku kolejnych warstwach ziemi, odpowiadających chronologicznie poszczególnym fazom umocnień. Najwięcej fragmentów znajdowało się w obrębie warstw najmłodszej IV fazy w przeciwieństwie do najniżej zalegających pozostałości najstarszej fazy I, pozbawionej całkowicie materiału ceramicznego. Na uwagę zasługuje mała stosunkowo różnorodność ułamków naczyń przejawiająca się przede wszystkim w powtarzaniu się kilku podstawowych form naczyń, a wynikająca z niewielkiej stosunkowo ilości i przypadkowości zawartego w warstwach konstrukcyjnych materiału ceramicznego. Największe stosunkowo zróżnicowanie wykazuje ilościowo najbogatsza grupa ceramiki z IV fazy konstrukcyjnej. Obok elementów najstarszych z XI w. pojawiają się fragmenty ceramiki średniowiecznej chronologicznie odpowiadające okresowi budowy i zniszczenia ostatnich umocnień. Przemieszanie materiału ceramicznego, które tu obserwujemy, jest rezultatem wykorzystywania w młodszych okresach budowy umocnień ziemi ze starszych warstw osadniczych.

F a z a II. Na odcinkach O—P i częściowo N—O w warstwie szarego piasku ze żwirkiem i gliną oraz między spalonymi konstrukcjami rusztowymi znajdowało się 278 ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych. Niewielkie różnice chronologiczne między wyróżnioną w fazie II naprawą pierwszą a przebudową drugą powodują, że ceramika ta nie wykazuje różnic pod względem form jak i techniki wykonania.

Naprawa pierwsza. Wystąpiło tu 121 ułamków naczyń. Największy procent (94 ułamki) stanowią brzuśce zdobione żłobkami niekiedy w połączeniu z wielokrotną lub pojedynczą linią falistą, nakłuciami grzebieniem i skośnymi nacięciami. Kilka fragmentów wykonanych zostało z białej glinki. 16 ułamków przypada na wylewy, reszta zaś obejmuje części przydenne i dna. Wszystkie fragmenty pochodzą z naczyń całkowicie obtoczonych o szorstkich w dotyku ściankach i szarym, szarobrazowym lub brunatnym zabarwieniu. Na niektórych ułamkach widoczne są ślady wtórnego przepalenia. W glinie znajduje się najczęściej domieszka drobnego, rzadziej średnioziarnistego tłucznia. Rekonstrukcje większych fragmentów wylewów oraz rysunki profili wskazują na występowanie naczyń szerokootworowych, mniej lub bardziej wysokich o prawie niezaznaczonej szyjce i łagodnie zaokrąglonym brzuścu. Odmianę tego typu stanowią naczynia o krótszych lub dłuższych szyjkach znane w mniejszej ilości. Większa różnorodność pojawia się w ukształtowaniu krawędzi ściętych lub lekko profilowanych. Podstawowym ornamentem są żłobki poziome. Naczynia o opisanych kształtach znane z lat ubiegłych oznaczono jako typ 1 (Tabl. LV, 1, 3). Inną grupę stanowią naczynia szerokootworowe niskie o krótkich szyjkach i ostrym zazwyczaj przejściu w brzusiec podkreślonym często rzędem skośnych nakłuc (typ 2). Na brzuścu ornament żłobków poziomych. Krawędzie prosto, skośnie ścięte lub podcięte (Tabl. LV, 2, 4). Nieliczne ułamki pochodzą z naczyń o niewyodrębnionych szyjkach i przesuniętym lekko w kierunku dna ostrym załomem brzuśca. Przeważają krawędzie ścięte. Ornament składa się ze żłobków i skośnych głębokich nacięć wykonanych ostrym narzędziem. Występują również fragmenty ceramiki o nieznacznie wychylonym wylewie. Na większości fragmentów wylewów widoczne jest po stronie wewnętrznej wgłębienie — miejsce dla oparcia pokrywy. Średnice wylewów wynoszą od 13 do 26 cm. Dna są zazwyczaj (11 sztuk) lekko wklęsłe z wystającym lub zrównanym brzegiem i zagładzoną przeważnie podsypką. Średnica den waha się od 7 do 13 cm. Ceramika z naprawy pierwszej fazy II pod względem chronologicznym przedstawia dość jednolity zespół, który w wyniku porównań z materiałem z młodszych warstw można datować na początek XII w.

Przebudowa druga. Z drugą przebudową wiąże się ceramika wczesnośredniowieczna w liczbie 157 drobnych na ogół fragmentów, w tym 27 ułamków wylewów, 113 fragmentów brzuśców i 17 fragmentów den. Analiza materiału wykazuje, że przewagę ilościową mają naczynia znane jako typ 1 (Tabl. LV, 5—10). Występują również formy o krótkich szyjkach i ostrym (typ 2) przejściu w brzusiec (Tabl. LV, 11), naczynia z obniżonym (typ 3) załomem brzuśca (Tabl. LV, 12), a także niskie szerokootworowe naczynia bez wyodrębnionej szyjki (typ 4) i mniej lub bardziej wydętym brzuścu (Tabl. LV, 13, 14). Krawędzie tego typu naczyń są ścięte, zaokrąglone lub lekko profilowane. Do sporadycznie spotykanych należą naczynia o szyjkach cylindrycznych (typ 6), stwierdzone tylko w jednym większym fragmencie (Tabl. LV, 15). Średnice wylewów wynoszą od 12 do 28 cm. Na 17 większych i mniejszych ułamków den jeden fragment

ma zatarty znak garncarski (Tabl. LV, 16). Dna naczyń są lekko wklęsłe z zatartą podsypką. Średnice den wynoszą 8, 9 i 11 cm.

F a z a III. Z odcinka P—R w warstwie żółtoszarego żwirku z piaskiem w obrębie konstrukcji przekładkowej, warstwy spalenizny z grudami polepy na odcinkach M₂—N i N—O oraz warstwy żółtego żwirku z brunatną ziemią na odcinku N—O pochodzą 123 fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej, złożone z ułamków wylewów (23 sztuki), den (15, w tym 4 ze znakami) oraz brzuśców (85 sztuk), z czego większa część zdobiona jest ornamentem żłobków poziomych. Na kilku tylko fragmentach występuje zdobienie w postaci wielokrotnej linii falistej, ukośnych nacięć i nakłuc wykonanych kilkozębnym narzędziem. Wylewy pochodzą z naczyń o łagodnie zaokrąglonym brzuścu bez wyraźnie wyodrębnionej szyjki, zdobionych żłobkami i wielokrotną linią falistą (typ 1). Krawędzie ścięte lub zaokrąglone (Tabl. LV, 17—19). Inne wylewy pochodzą z szerokootworowych naczyń o krótkiej szyjce i ostrym przejściu w brzusiec zdobiony żłobkami (typ 2), a u nasady szyjki rzędem skośnych nakłuc lub nacięć (Tabl. LV, 20, 21). Średnice wylewów wahają się od 13 do 18 cm. Fragmenty przydenne posiadają dna lekko wklęsłe lepione na kole z nakładką. Średnica większego fragmentu dna wynosi 10 cm. Ceramika jest całkowicie obtoczona, barwy szarej, szarobrązowej lub brunatnej głównie z drobnoziarnistą domieszką. Są to w przeważającej mierze fragmenty naczyń z XI w., analogiczne do ceramiki z warstwy osadniczej. Mniej liczna młodsza chronologicznie odpowiada ceramice z warstwy IIa i na tej zasadzie może być datowana na pierwszą połowę XII w.

F a z a IV. Na odcinkach M₂—N, N—O, O—P i P—R, obejmujących wał i połowę wewnętrznej fosy dookolnej, w warstwach związanych z najmłodszą fazą konstrukcyjną, znaleziono ogółem 885 fragmentów naczyń, z czego tylko 9 przypada na stalowoszarą ceramikę średniowieczną. Są to zaledwie 3 drobne ułamki wylewów, w tym 2 o szyjce cylindrycznej i jeden o szerokiej profilowanej krawędzi, 5 brzuśców nieornamentowanych i 1 fragment przydeny. Ceramika jest cienkościenna i silnie obtoczona. Pozostały inwentarz stanowią liczne stosunkowo fragmenty wylewów (118), brzuśce zdobione z reguły żłobkami (529), niezdobione (118) oraz fragmenty przydenne (54). Na trzech z nich znajdują się znaki garncarskie, jeden w postaci małego guzka umieszczonego pośrodku płaskiego dna (Tabl. LV, 22), drugi w kształcie swastyki z zatartymi końcami ramion (Tabl. LV, 23) oraz trzeci w formie krzyża na lekko wklęsłym dnie (Tabl. LV, 24). Poszczególne skorupy są silnie wtórnie przepalone. Fragmenty wylewów wskazują na występowanie mniej lub bardziej wysmukłych naczyń o brzuścu w przybliżeniu jajowatym ze słabo zaakcentowaną lub nawet niewyodrębnioną szyjką (Tabl. LVI, 1—10). Naczynia są często zdobione w górnej partii pasmem wielokrotnej linii falistej. Liczną grupę stanowią wysokie naczynia zaliczone do tego samego typu o dużej stosunkowo wydłutości brzuśca umieszczonej bezpośrednio pod wyodrębnioną najczęściej szyjką. Powierzchnie naczyń pokrywa ornament żłobków poziomych. Profilowane krawędzie, cienkość ścianek oraz drobnoziarnista domieszka wskazują, że mamy tu do czynienia z naczyniami chronologicznie młodszymi (Tabl. LVI, 9—10). Pozostałą grupę stanowią naczynia niewysokie szerokootworowe (typ 2) o krótkiej szyjce i ostrym przejściu w brzusiec (Tabl. LVI, 11—14), naczynia dość niskie (typ 3) z obniżonym załomem brzuśca (Tabl. LVI, 15), naczynia niskie typu miskowatego z wylewem i krawędzią lekko zagiętą do wnętrza (Tabl. LVI, 16—18) i formy (typ 6) o cylindrycznych szyjkach (Tabl. LVI, 19—20). W przypadku tych ostatnich podobnie jak w typie 1 stwierdzono kontynuację form na przestrzeni dłuższego okresu czasu w przeciwieństwie do typów 2 i 3, które, jak wynika z dotychczasowych obserwacji, należą do najstarszych w warstwie osadniczej. Średnice wylewów wahają się od 16 do 22 cm. W omawianym materiale spotykamy także ułamki naczyń o przewężonych wylewach (typ 8). Oprócz wymienionych reprezentowane są niewątpliwie inne młodsze formy naczyń, których ze względu na duże rozdrobnienie materiału nie można wydzielić. Podstawowym ornamentem są żłobki poziome, rzadziej linie faliste, nacięcia i nakłucia grzebieniem. Na podstawie zachowanych fragmentów przydennych stwierdzamy występowanie den lekko wklęsłych (Tabl. LVI, 21) i wklęsłych o średnicach od 7 do 12 cm, z wyraźną przewagą tych pierwszych. Na obwodzie den widoczne są wystające brzegi, dość często zrównywane, a na dnie zatarta podsypka. Podstawowym ornamentem na brzuścach są żłobki poziome, rzadziej linie faliste i inne. Wszystkie fragmenty pochodzą z naczyń wykonanych na kole i całkowicie obtoczonych. Barwa naczyń szarobrązowa, niekiedy ceglasta i brunatna do koloru czarnego włącznie. Domieszkę stanowi drobny i średnioziarnisty tłuczeń oraz piasek, dodawany dość obficie, powodujący szorstkość ścianek. Jak wynika z dokonanego powyżej przeglądu, materiał ceramiczny z IV fazy zewnętrznego wału jest niejednorodny. Obok powtarzających się licznie fragmentów z XI—XII w. występują pojedyncze ułamki ceramiki średniowiecznej. Te ostatnie są niewątpliwie wskaźnikiem chronologicznym pozwalającym ustalić czas budowy umocnień IV fazy nie wcześniej niż na połowę XIII w.

Ceramika z odcinka F—G (murka profilowego) zawiera ogółem 771 fragmentów naczyń, z czego 497 przypada na ceramikę z warstwy III, pozostałe zaś ułamki stanowią inwentarz warstwy II. Z warstwy II pochodzą fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych oraz nieliczne (34) drobne ułamki ceramiki z XIII—XIV w. Są to ułamki wylewów barwy stalowoszarej o szerokich profilowanych krawędziach, brzuścach szorstkich w dotyku, na skutek dużej do-

mieszki piasku. Poza tym odkryto dno płaskie z polewą oraz większy fragment miseczki ze śladem zachowanego uchwytu. Fragment o szarostalowym zabarwieniu ma średnicę wylewu 9 cm. Ceramika jest cienkościenna i silnie obtoczona na kole (Tabl. LVI, 22). W odróżnieniu od opisanej ceramika wczesnośredniowieczna z warstwy II i III posiada większe stosunkowo fragmenty, z których znaczna część pochodzi z budynku wyeksplorowanego w 1958 r. Ceramika wczesnośredniowieczna składa się z ułamków naczyń zaliczanych do typów 1, 2, 3, 4 i 6 (Tabl. LVI, 23; LVII, 1—12). Pojawiają się dna płaskie i wklęsłe z częściowo lub całkowicie zrównanym brzegiem (Tabl. LVII, 13—16). Reprezentowane są tu również dna grube wykonane z podwójnego płacka gliny. Na dwóch dnach znajdują się znaki garncarskie (Tabl. LVII, 17, 18). Ścianki naczyń są barwy szarej i brązowej, całkowicie obtoczone i na zewnątrz zdobione ornamentem żłobków poziomych. Rzadki rodzaj zdobienia stanowią nieregularne linie faliste nakłute grzebień (Tabl. LVII, 9).

Przybory i narzędzia gospodarcze

Przedmioty objęte tą grupą są stosunkowo nieliczne w porównaniu z uzyskanymi w poprzednich sezonach. Jak to wcześniej zaznaczyliśmy, omawiany materiał pochodzi z badań wału na odcinkach M₂—R, jak również został odkryty w trakcie drobnych prac w innych częściach grodziska oraz luźno poza warstwą kulturową. Do przedmiotów tych należy zaliczyć krzesiwo ogniwkowe (Tabl. LVIII, 1) znalezione luźno na obrywie grodziska na wysokości odcinka E—F. Krzesiwo jest całkowicie zachowane i posiada długość 9,4 cm, szerokość 2,4—3 cm oraz grubość 5 mm. Datować je można na w. XIII do pierwszej połowy w XIV³. Z dwóch egzemplarzy noży „żelaznych” pierwszy lepiej zachowany wystąpił w obrywie na odcinku P—R. Posiada on prawie prosty tylec i obustronnie wyodrębniony złamany trzpień (Tabl. LVIII, 2). Zachowana długość noża wynosi 14,4 cm, długość ostrza 13,7 cm i szerokość ostrza 2 cm. Drugi egzemplarz silnie skorodowany i zachowany fragmentarycznie wystąpił na odcinku F—G w warstwie II przy zdejmowaniu murka profilowego. Długość fragmentu wynosi 4,3 cm. Oba opisane tu noże reprezentują typ wielofunkcyjny o szerokich ramach chronologicznych. Szydło kościane napotkano w warstwie humusu bezpośrednio pod darnią na odcinku P—R. Szydło jest zachowane całkowicie i posiada ostrą i wąską część pracującą oraz obustronnie wyodrębnioną prawie kwadratową główkę z okrągłym otworem do nawlekania (Tabl. LVIII, 5). Długość szydła wynosi 9,7 cm przy średnicy otworu 5 cm. Tego rodzaju typ szydła nie był dotąd reprezentowany w naszym materiale. Mimo części pracującej ukształtowanej identycznie jak u igieł występujących stosunkowo licznie na grodzisku za zaliczeniem opisanego egzemplarza do szydeł przemawia kształt główki-uszka.

Przedmioty związane z obróbką rogu i kości

Spośród czterech fragmentów rogów ze śladami obróbki jeden pochodzi z obrębu wewnętrznej fosy dookolnej z warstwy łączonej z III fazą umocnień (Tabl. LVIII, 3), dwa z warstwy I humusu na odcinku P—R (Tabl. LVIII, 4, 6) oraz jeden z warstwy III na odcinku F—G z obrębu murka profilowego (Tabl. LVIII, 7). Trzy pierwsze fragmenty znalezione w obrębie warstw wału, dostały się tu wraz z ziemią z wnętrza grodu użytą do budowy umocnień fazy III i IV. Na uwagę zasługuje tu fragment rogu z częścią mózgo-czaszki odkryty w humusie na odcinku P—R, pochodzący ze zwierzęcia upolowanego. Fragment obrobionej kości o długości 6,2 cm wystąpił w warstwie II niwelacyjnej na odcinku F—G w murku profilowym (Tabl. LVIII, 8). Nosi on ślady obrabiania i odcięcia. Drugi fragment żebra zwierzęcego długości 7,9 cm pochodzi z warstwy spalenizny odcinka N—O zaliczonej do fazy IV wału. Na jednym końcu widoczne są wielokrotne ślady odcinania przy pomocy noża. Półfabrykat gwizdka pojawił się w obrębie warstwy III przy zdejmowaniu murka profilowego na odcinku F—G. Jest to obustronnie obcięty fragment kości ptasiej o długości 7,4 cm (Tabl. LVIII, 9). Fragment rogowej okładziny noża z dwoma otworami na nity (Tabl. LVIII, 11) został znaleziony w warstwie II w murku profilowym na odcinku F—G. Długość zachowanego fragmentu wynosi 6,4 cm, a największa szerokość 1,7 cm. Średnice otworów wynoszą 3 i 5 mm.

Narzędzia tkackie

Dwa przęśliki gliniane obtaczane wystąpiły w obrębie murka profilowego na odcinku F—G. Pierwszy pochodzący z warstwy II dwustożkowy przęślik posiada największą średnicę umieszczoną poniżej połowy jego wysokości (Tabl.

³ B. A. Kołczin: *Żelazoobrobotywańskie ремесло Новгорода Великого*, „Материалы и Исследования по Археологии СССР”, T. 65, 1959, str. 101, ryc. 84.

LVIII, 12). Został on wykonany z gliny czarnobrunatnej z drobną domieszką. Prześlik po obtoczeniu został dodatkowo pościanany i następnie wypolerowany. Wysokość jego wynosi 1,9 cm, średnica 2,9 cm oraz średnica otworu 0,9—1 cm. Drugi z przesklików znaleziony w warstwie III posiada na bocznych powierzchniach stożków wyraźne ciągi powstałe w trakcie obtaczania (Tabl. LVIII, 13). Został on wykonany z gliny szarobrunatnej z drobnoziarnistą domieszką. Wysokość przesklika wynosi 2,1 cm, średnica 2,9 cm i średnica otworu 1—1,1 cm.

Części stroju

Hetka kościana odkryta w obrębie warstwy II w murku profilowym na odcinku F—G różni się od hetek dotąd znalezionych na grodzisku dwoma otworami (Tabl. LVIII, 10). Otwory mają kształt nieregularny o wymiarach 2—3 mm. Długość hetki wynosi 6,3 cm. Jedyne egzemplarze sprzączki żelaznej o rozgiętym kabłąku i bez kolca pochodzą z odcinka P—R z uwarstwień zaliczanych do fazy IV wału powstałych po jego zniszczeniu. Sprzączka (Tabl. LVIII, 14) ma przekrój kabłąka w przybliżeniu okrągły przy wymiarach ramki 3,6×2,8 cm. Sprzączki tego typu są datowane na okres od XII do XIV w.

Uzbrojenie

Groty bełtów z trzpieniem wystąpiły w liczbie ośmiu (Tabl. LVIII, 15—20; LIX, 1, 2): cztery znaleziono w obrębie wypełniska fosy wewnętrznej dookolnej na odcinku M₂—N w warstwie I humusu pogrubionej tutaj skutkiem zsuwów i spływów, jeden w płaszczu wału wewnętrznego na odcinku A—B i trzy luźno w obrywie na wysokości odcinka C—D. Podobnie jak i w latach ubiegłych groty bełtów można podzielić na dwie odmiany. Do odmiany pierwszej charakteryzującej się wysmukłymi kształtami liścia należą dwa groty z fosy dookolnej z odcinka M₂—N, jeden z płaszczu wału na odcinku A—B i trzy z obrywu na wysokości odcinka C—D. Wymiary bełtów tej odmiany wahają się od około 11 cm (najdłuższe egzemplarze mają odłamane trzpienie) do 7 cm, największa szerokość liścia 1,4—1,2 cm i długość trzpienia 3—1,9 cm. Do odmiany drugiej zaliczamy groty o krótkim masywnym liściu, z których dwa wystąpiły w warstwie I humusu w obrębie fosy na odcinku M₂—N i jeden luźno na obrywie na wysokości odcinka C—D. Najlepiej zachowany egzemplarz posiada długość ogólną 6,5 cm, przy największej szerokości liścia 1,3 cm i długości trzpienia 2,1 cm. Pozostałe nie posiadają zachowanych całkowicie trzpieni, a największa szerokość liścia wynosi 1,8—1,6 cm przy długości liści 5—4,8 cm. Dla obu opisanych odmian ramy chronologiczne są określane między XII a XIV w. Żelazny grot strzały wystąpił na odcinku P—R w humusie. Grot pierwotnie posiadał nie zachowany obecnie trzpień. Od grotu bełtu różni się odmiennym kształtem, zwłaszcza cienkim igielkowatym liściem o przekroju kwadratowym. Zachowana długość grotu wynosi 7,9 cm, największa szerokość liścia 8 mm, średnica okrągłej części w sąsiedztwie trzpienia 1,1 cm (Tabl. LIX, 3). Miejsce jego znalezienia pozwala ustalić datowanie na 1330 r., kiedy to Wyszogród zdobyty został przez Krzyżaków. Rogowy grot strzały w kształcie stożka wydrążonego wewnątrz (Tabl. LIX, 4) odkryto w obrębie fosy na odcinku M₂—N w warstwach łączonych ze zniszczeniem wału fazy IV. Jak można przypuszczać, był to grot strzały⁴. Jego długość wynosi 4,6 cm, średnica podstawy 1,5 cm i średnica otworu 1,1 cm.

Przedmioty różne

Dwa egzemplarze skobli różnią się od siebie kształtem. Pierwszy z nich znaleziony luźno w obrywie na wysokości odcinka F—G ma kształt kabłąka, w przybliżeniu łukowaty i prostokątny przekrój (Tabl. LIX, 5). Jeden z jego wąsów jest zagięty. Długość skobla wynosi 5,3 cm, a szerokość 3,7 cm. Drugi ze skobli, który wystąpił luźno w obrywie na wysokości odcinka E—F, posiada nasadzony pierścień ściągający. Długość całkowita skobla wynosi 9,4 cm (Tabl. LIX, 8). Łyżwa kościana pochodzi z humusu warstwy I z odcinka P—R (Tabl. LIX, 6). Łyżwa jest uszkodzona zarówno w części przedniej, jak i tylnej. Nie posiada również otworów do przytwierdzenia, które mogło być rozwiązane przy wykorzystaniu naturalnego wyżłobienia kości. Jedyne gwoździe żelazne o przekroju prostokątnym zostały znalezione w humusie w warstwie I w fosie na odcinku M₂—N. Jest on częściowo zachowany i posiada długość 6,3 cm (Tabl. LIX, 7). Z pięciu przedmiotów żelaznych, których ze względu na stan zachowania nie udało się zidentyfikować, jeden wystąpił w warstwie gliny na odcinku P—R zaliczanej do fazy IV, jeden w warstwie II na odcinku F—G, dwa w warstwie III na odcinku F—G i jeden w luźnej ziemi na zewnętrznym licu wału. Niezidentyfikowane fragmenty przedmiotów brązowych w liczbie trzech odkryto w humusie warstwy I na odcinku P—R, w warstwie II na odcinku F—G i luźno

⁴ E. Cnotliwiy: Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości z Wolina ze stanowiska 4, „Materiały Zachodnio-Pomorskie”, T. IV, 1958, str. 213—214, tabl. V, 4.

w obrywie na wysokości odcinka G—H. Dysza gliniana wystąpiła w obrębie czarnej warstwy wypełniska fosi łączonej z fazą III umocnień na odcinku M₂—N. Jest ona wykonana z gliny szarobrunatnej z drobnopiękistą domieszką. Mimo silnego uszkodzenia można stwierdzić, że między obu końcami dyszy nie było większych różnic, to znaczy brak jest normalnie występującego zawężenia (Tabl. LIX, 9). Długość dyszy wynosi 8,2 cm, średnica grubszego zachowanego końca 4,6 cm, średnica otworu 2,4 cm, średnica otworu u wylotu 3,1 cm. Część przy wylocie nie ma śladów działania ognia. Jak można przypuszczać, mamy tu do czynienia z dyszą kowalską. Wskazywałaby na to jej długość.

UWAGI NAD CHRONOLOGIĄ I ROZPLANOWANIEM KONSTRUKCJI OBRONNYCH

Badania prowadzone w 1960 r. na grodzisku "Wyszogród", skoncentrowane na wale zewnętrznym zachodnim przyniosły pełne potwierdzenie wcześniej wysuwanych hipotez odnośnie do chronologii i rozplanowania grodu. Wartość kulturowa występująca w obrębie wydzielonych czterech faz konstrukcyjnych umocnień pozwala utrzymać wyznaczone ramy chronologiczne od końca XI w. do lat trzydziestych XIV w. I faza konstrukcyjna składała się z jednego pierścienia wału przekładkowego oraz fosi zewnętrznej. Kierunek belek przekładki zarówno w zbadanym w 1959 r. wschodnim przebiegu, jak i w 1960 r. zachodnim potwierdza w pełni naszą hipotezę, że był to gród zbliżony kształtem do koła. Jego cięciwa wynosi obecnie około 100 m, licząc od zewnętrznego lica wału, a pierwotna średnica wynosiła około 130 m. Czas istnienia I fazy umocnień przypada na koniec XI w. Uległa ona zniszczeniu przez pożar wraz z zabudową wnętrza po upływie 2—3 miesięcy. Faza II podobnie jak I składała się z jednego pierścienia wału i fosi zewnętrznej. Została ona zbudowana wkrótce po zniszczeniu starszej fazy umocnień. W części północno-wschodniej, gdzie konstrukcje fazy I uległy silniejszemu zniszczeniu, bezpośrednio do nich dostawiono z zewnątrz nowy wał. Natomiast w części południowo-zachodniej dokonano prowizorycznego zabezpieczenia zniszczonych konstrukcji, a dopiero później dobudowano nową. Mamy tu do czynienia ze znacznym rozszerzeniem wymiarów grodu przy zachowaniu jego pierwotnego kształtu. Odkryta cięciwa grodu licząc od zewnętrznego lica wału wynosi około 118 m, a pierwotnie jego średnica wynosiła około 148 m. W fazie II pojawiają się pierwsze ślady brukowania zewnętrznego lica wału. Faza II uległa całkowitemu spaleni w początku XII w. Po kilku drobnych naprawach lokalnych następuje radykalna zmiana w rozplanowaniu grodu łącząca się z fazą III. Kosztem znacznego zmniejszenia powierzchni użytkowej grodu i przy częściowym wykorzystaniu starych nasypów powstaje gród posiadający oprócz wału wewnętrznego i fosi potężny wał zewnętrzny. Przebudowa objęła tu głównie zachodnią część dawnego wnętrza grodu, gdzie zbudowano nowy wał i przekopano nową fosę. Średnica zewnętrzna grodu wynosiła około 200 m, a obecnie zachowana cięciwa mierzy około 165 m. Być może zewnętrzny pierścień wału był otwarty od strony Wisły. Średnica zewnętrzna właściwego wewnętrznego grodu wynosiła około 143 m przy zachowanej obecnie cięciwie 120 m. Po około 100 latach istnienia III fazy, w połowie XIII w. następuje ostatnia przebudowa umocnień. Zewnętrzny kształt i wymiary grodu nie uległy poważniejszym zmianom, gdyż przebudowa umocnień polegała na podsypaniu nieźle zachowanych konstrukcji fazy III i ustawieniu na nich wieńczącej konstrukcji izbicowej wypełnionej warstwami gliny i żwirku. Zasadnicze natomiast zmiany nastąpiły w wewnętrznej części grodu. Równocześnie z budową zwieńczeń izbicowych wałów przecięto wewnętrzną mieszkalną część grodu fosą wewnętrzną oddzielającą wschodnią wyższą i większą część od zachodniej. Niestety na skutek późniejszych niwelacji nie można na podstawie uzyskanych dotąd obserwacji definitywnie stwierdzić, czy i jakie były konstrukcje obronne po obu stronach nowej fosi wewnętrznej. O ile część zachodnia mogła być chroniona od strony nowej fosi lekką konstrukcją obronną, być może palisadową, o tyle po wschodniej stronie nowej fosi należałoby się spodziewać wału o konstrukcji izbicowej. Ślady takiego wału na zbadanej przestrzeni nie zachowały się. Przeprowadzenie nowej fosi wewnętrznej i wydzielenie wschodniej i zachodniej części wnętrza grodu jest konsekwencją zmiany funkcji grodu. Jak już wspominaliśmy, właśnie we wschodniej części wnętrza grodu lub na jej wysokości zostały znalezione wszystkie ostrogi i większość militariów. Zachowana cięciwa wewnętrznego gródka wynosi około 78 m, a przypuszczalna jego pierwotna średnica wynosiła około 90 m, przy czym przypuszczalna wewnętrzna średnica nie przekraczała 40 m. Mamy tu więc do czynienia z gródkiem stożkowym. Zarys jego w planie był nieregularny, a w części północnej można by oczekiwać ewentualnych śladów po drewnianej konstrukcji baszty obronnej. Takiej samej baszty należałoby oczekiwać w północnej części wydzielonej zachodniej partii dawnego grodu wewnętrznego. Rozwiązania problemu baszt nie należy jednak oczekiwać w najbliższych sezonach wykopaliskowych, gdyż przy stwierdzonych tam nawarstwieniach, zarówno znajdujące się w dyspozycji środki finansowe, jak i wyposażenie techniczne są niewystarczające. Do sprawy tej powrócimy jeszcze we wnioskach końcowych. Zniszczenie ostatniej IV fazy grodu zostało dokonane w r. 1330 przez Krzyżaków.

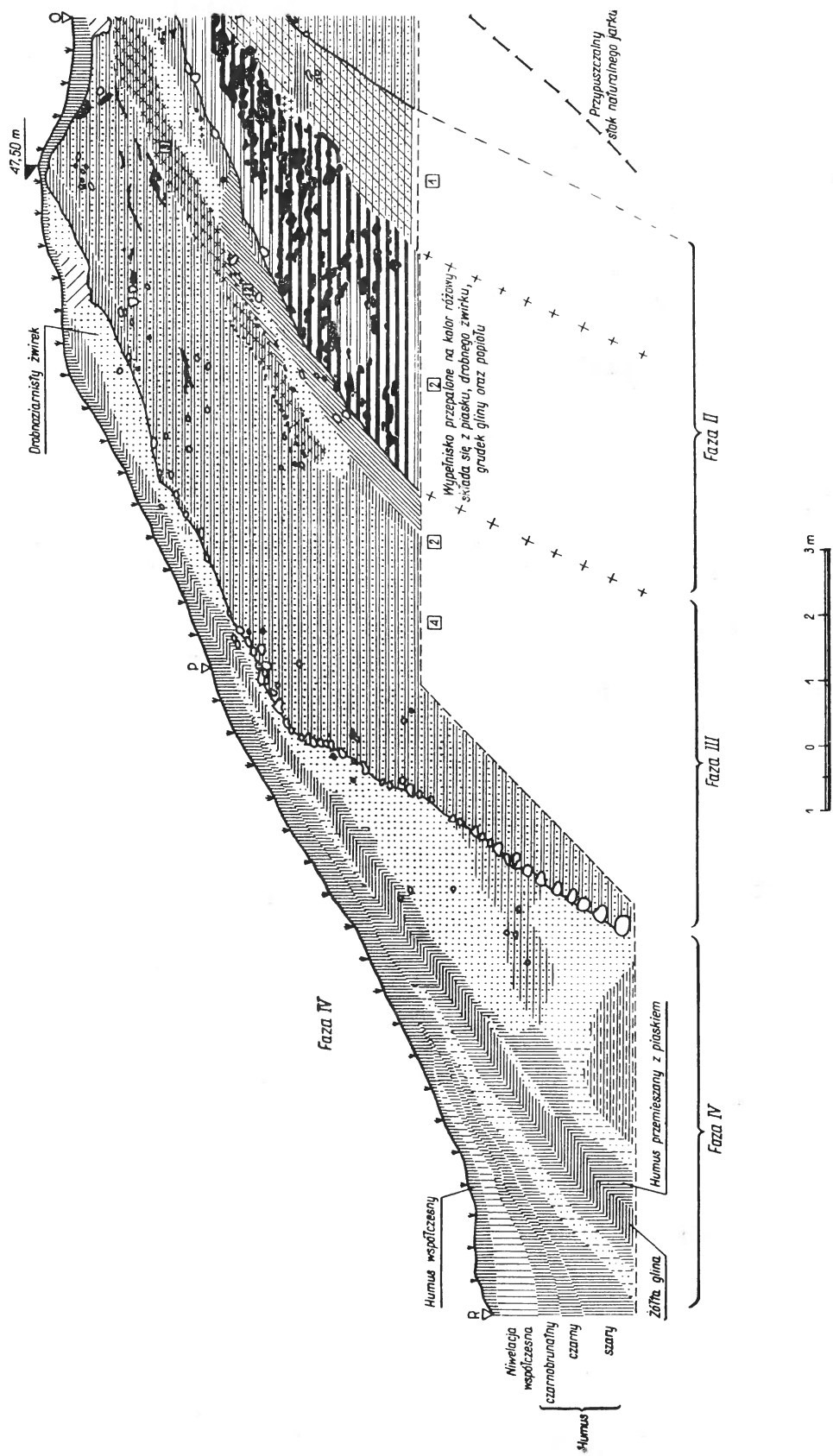
ZAKOŃCZENIE

Niniejsze trzecie z kolei sprawozdanie podobnie jak i poprzednie obejmuje pełne opracowanie uzyskanych materiałów i obserwacji. Do uzyskania pełnego profilu grodziska pozostał jeszcze do przebadania zewnętrzny wał w jego wschodnim przebiegu. Uzyskane jednak już obecnie obserwacje pozwalają z dużą dokładnością określić, że mamy tam do czynienia z III i IV fazą konstrukcji wału. Reasumując uzyskane obserwacje, możemy stwierdzić, że Wyszogród jest interesującym przykładem zmian, które następowały w rozplanowaniu grodów w miarę upływu czasu i zmian ich funkcji. Mamy tu więc przejście od pierścieniowatego pogranicznego grodu pomorskiego o charakterze wojskowym z XI i początku XII w. przez polski gród otoczony podwójnym pierścieniem wałów, który od połowy XII do połowy XIII w. pełni między innymi funkcje administracyjne, do niewielkiego feudalnego gródka istniejącego od połowy XIII w. do 1330 r. Do obserwacji pełnego obrazu tych przemian, oprócz koniecznego przekopu przez wał zewnętrzny w części wschodniej, niezbędne jest również przebadanie pierścienia wału zewnętrznego w jego niskiej północnej części. Jak już wspominaliśmy, do pełnej rekonstrukcji wyglądu w jego poszczególnych, a zwłaszcza ostatniej fazie, konieczne by było wykonanie przekopów w obu podzielonych fosą wewnętrznymi częściami grodziska. Istniejące tam jednak nasypy kolejnych faz wału, których miąższość wynosi, jak stwierdziliśmy, około 12 m przy bardzo słabej statyce gruntu, wymagałyby zastosowania znacznych środków finansowych i nie stosowanych dotąd na szerszą skalę środków technicznych. Niezbędne byłoby tu zastosowanie transporterów co najmniej piętnastometrowej długości, pełnego szalunku ścian wykopów itp. Potrzeby te przerastają obecnie posiadane możliwości tak, że wykonanie tych prac należy przesunąć na dalsze lata. Do zamknięcia badań na obecnym etapie konieczne jest przebadanie nieobronnej osady podgrodowej oraz wkopanego w nią cmentarzyska zalegających na wschód i północny wschód od grodu tuż za wałem zewnętrznym. Przeprowadzone tam w 1960 r. wykopy pod rury kanalizacyjne, odprowadzające ścieki z nowo zbudowanych bloków mieszkalnych przy szosie bydgoskiej, wykazały występowanie warstwy kulturowej w odległości około 50 m na północ od obrywu wiślanego. Warstwa zmniejsza swą miąższość w kierunku północnym, a jej miąższość wynosi od 50 do 10 cm. W kierunku północnym warstwa kulturowa występuje pod warstwą piasku, który musiał być tu nawieziony w okresie istnienia tartaku w latach międzywojennych. Tłumaczy to fakt niewystępowania na powierzchni ułamków ceramiki w większej odległości od obrywu. Dla pełnego uchwycenia roli i funkcji Wyszogrodu trzeba w najbliższych latach zbadać powyższą osadę. Przeprowadzenie postulowanych badań pozwoli opracować pełną monografię Wyszogrodu.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

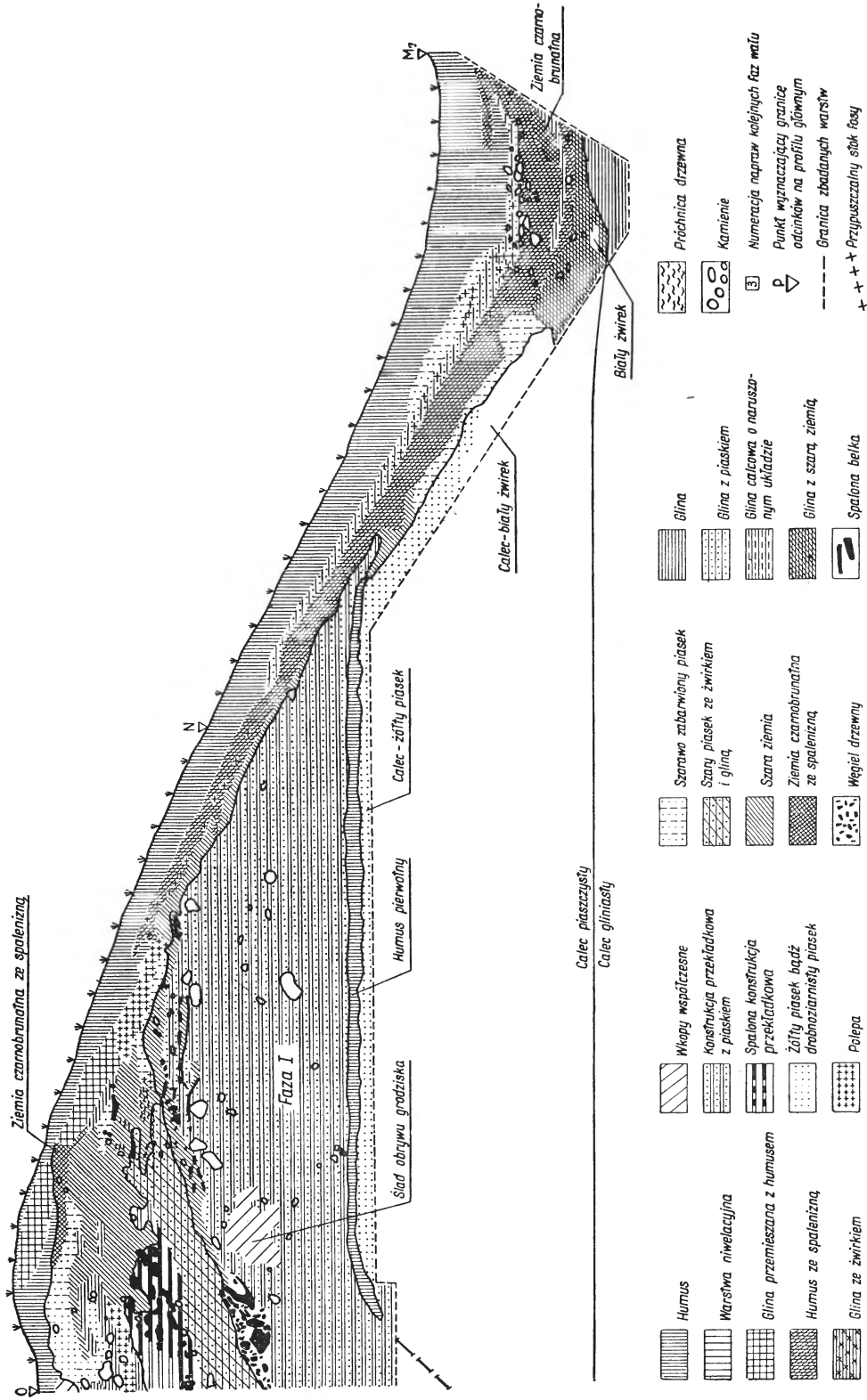
Настоящий третий очередной отчёт является полной разработкой результатов археологических исследований на городище Вышгород в м. Фордон, повят Быдгощ, в 1960 году. Раскопкам подвергнут был наружный вал в его юго-западной части. Выкоп состоял из четырёх участков, в десять метров каждый, обозначенных буквами М—N, N—O, O—P и P—R, между главным профилем и обрывом, причинённым рекой Вислой. Он обнимал пространство от середины внутреннего рва до природного овражка, выдолбленного водой и прилегающего к наружному валу с западной стороны. Согласно более ранним предвидениям открыли здесь в общем остатки четырёх очередных фазисов конструкционного вала. В первом фазисе вал был построен непосредственно на первоначальной почве без культурного содержания. Он составлял часть открытого раньше отдельного кольца вала, окружавшего грод в XI веке. Равно, как в северо-восточной части, на вале имеются следы разрушения от пожара. Второй фазис укреплений состоял на исследуемом участке из ремонта первого фазиса, подсыпанного в местах, разрушенных пожаром, а также из реконструкции второго фазиса, где к насыпи приделали снаружи полосу решётчатой конструкции, опирающейся на продольные брусья, помещённые у соприкосновения с насыпью. Как можно судить по слабо сохранившимся укладкам камней, на вале находилась каменная мостовая на наружной стороне. Решётчатая конструкция сгорела. Равно, как в первом фазисе, открытый вал можно причислить к второму фазису на основании тождественности конструкции с валом, обнаруженным в северо-восточной части городища. Третий фазис состоял из трёх ремонтов и реконструкции, связанной с изменениями в распланировании грода. Хорошо сохранившийся перекладочный вал с цельной мостовой на наружной стороне принадлежит уже, в отличие от предыдущих конструкций, к вновь построенному наружному кольцу вала. Существование вала третьего фазиса надо отнести к периоду от половины XII до половины XIII века. Последний, четвёртый фазис конструкционного наружного вала обнимал насыпь, прикрывавшую конструкции вала третьего фазиса и аналогично, как в других усвоенных пунктах внутри городища полосу избиц, заполненных глиной и уставленных на венце вала. Конструкции третьего фазиса были разрушены крестоносцами в 1330 году. Рядом с исследованиями на наружном вале совершили работы, обеспечивающие главный профиль, открытый в предыдущие сезоны внутри города, а также разобрали оставленную на участке F—G профильную стенку, приобретая дальнейший материал из поселенческих ярусов внутренней части грода. В следующие годы планируется разрез наружного вала в его северо-восточной и северной частях, а также исследование необоронительного пригородного поселения, локализованного к востоку и к северу от городища, вместе с вкопанным в него могильником. Осуществление названных исследовательских этапов позволит всецело разработать монографию „Вышгород“.

TABLICA LIII



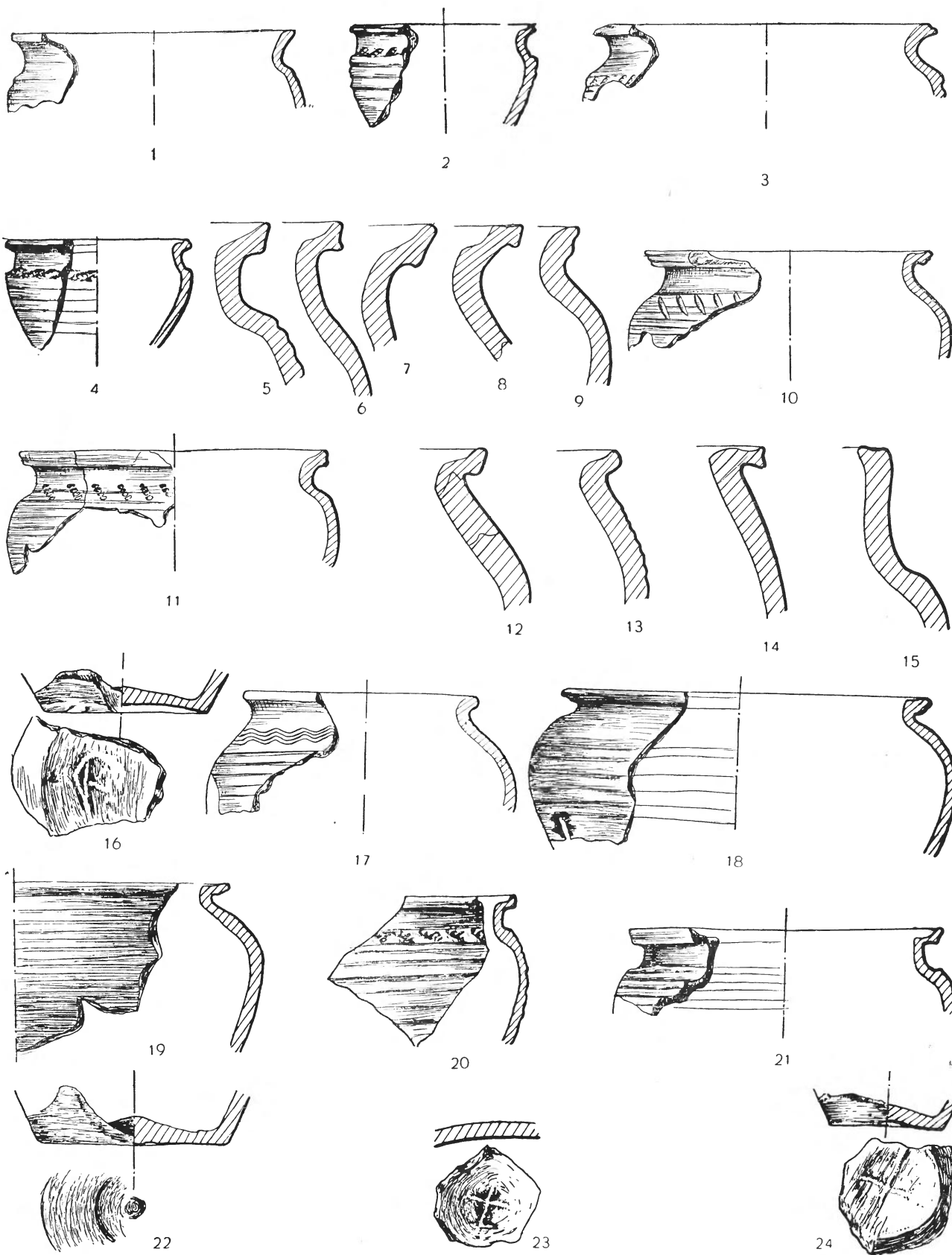
Fordon, pow. Bydgoszcz. Grodzisko „Wyszogród”. Stanowisko 1. Profil wału zewnętrzno-zachodniej części.

TABLICA LIV



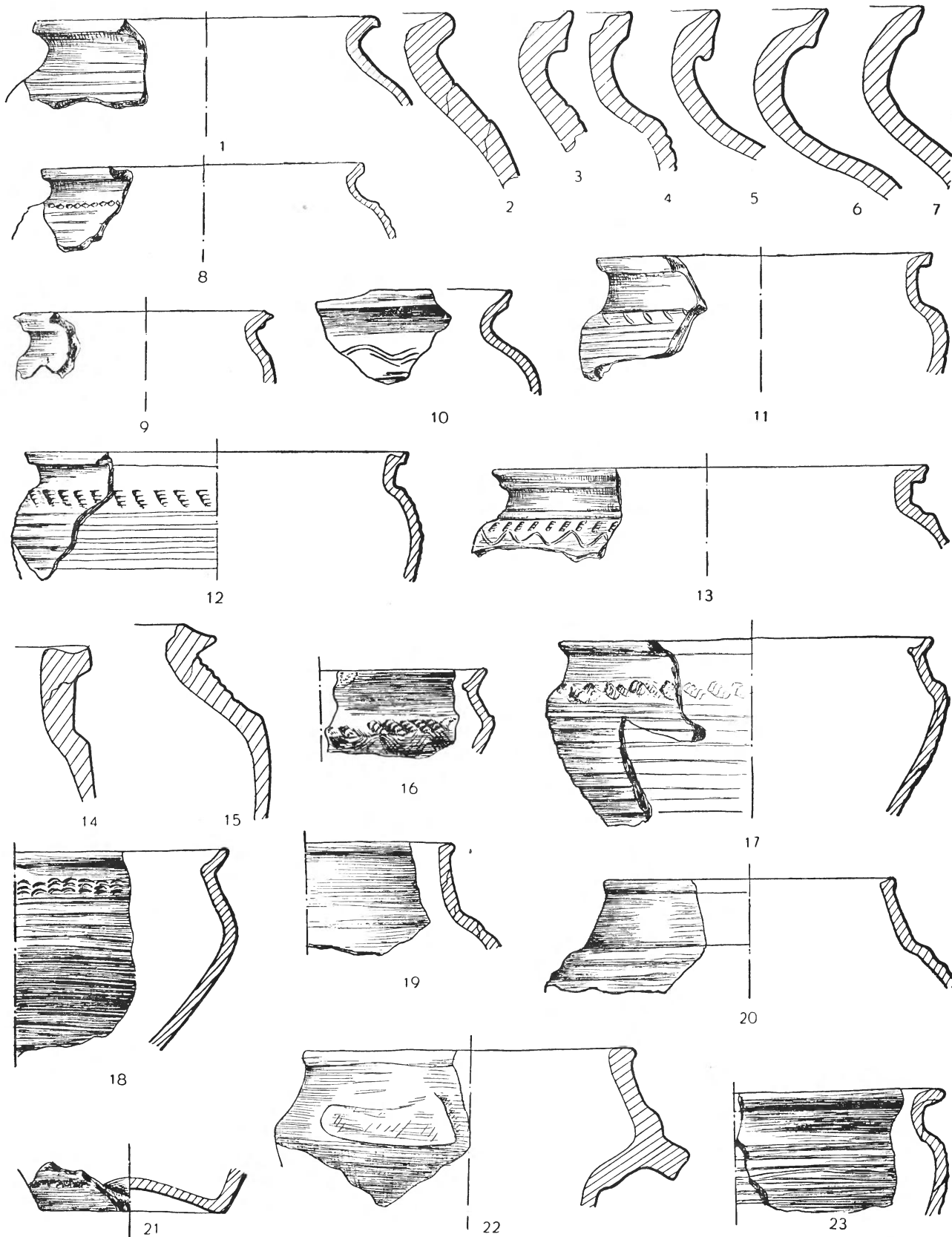
Fordon, pow. Bydgoszcz. Grodzisko „Wyszogród”. Stanowisko 1. Profil wału zewnętrzny i południowo-zachodniej części.

TABLICA LV



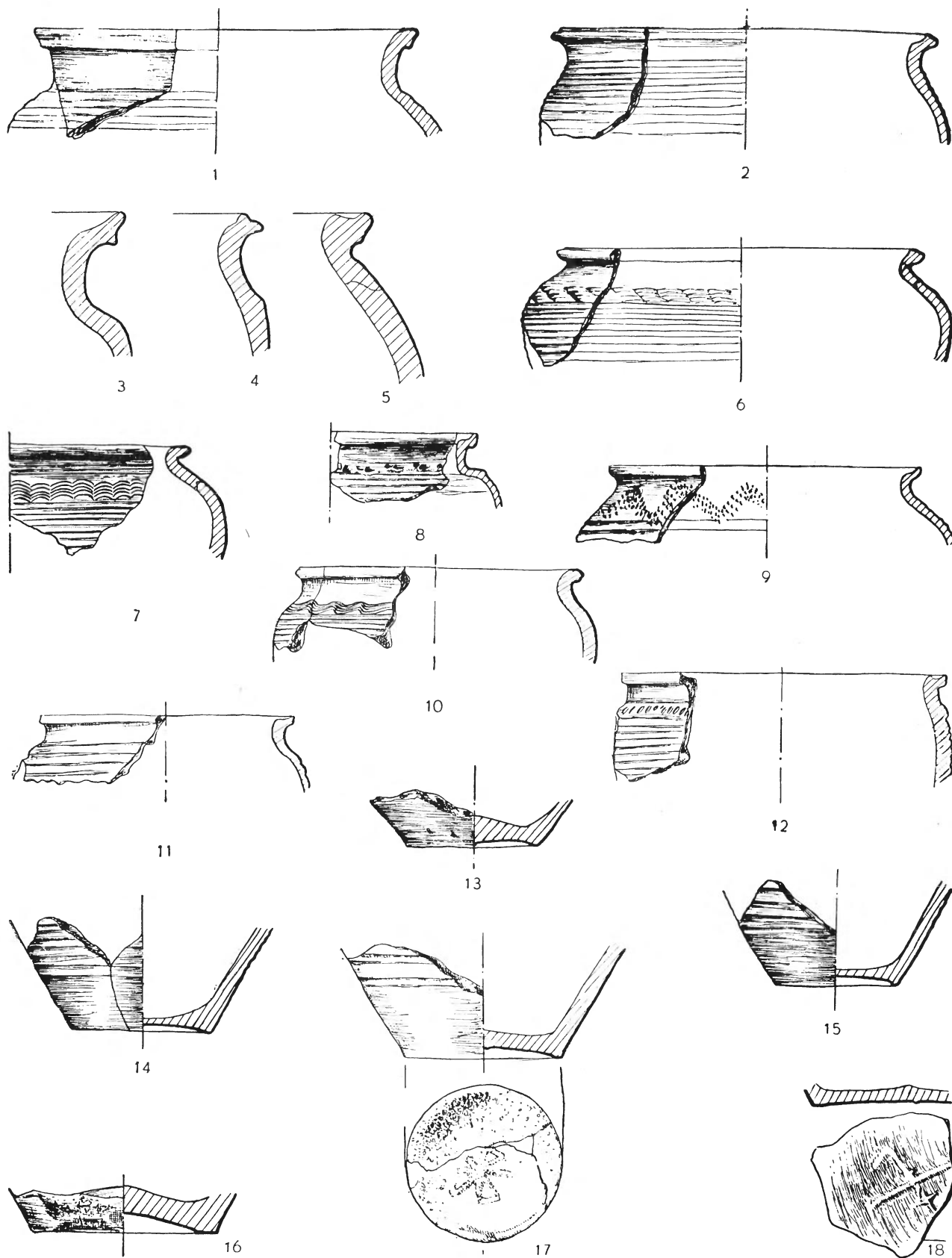
F o r d o n, pow. Bydgoszcz. Grodzisko „Wyszogród”. Stanowisko 1. Wał zewnętrzny. Faza II, naprawa pierwsza (1—4). Faza II, naprawa druga (5—15). Faza III (16—21). Faza IV (22—24). Nr 5—9 — $\frac{2}{3}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{3}$ w.n.

TABLICA LVI



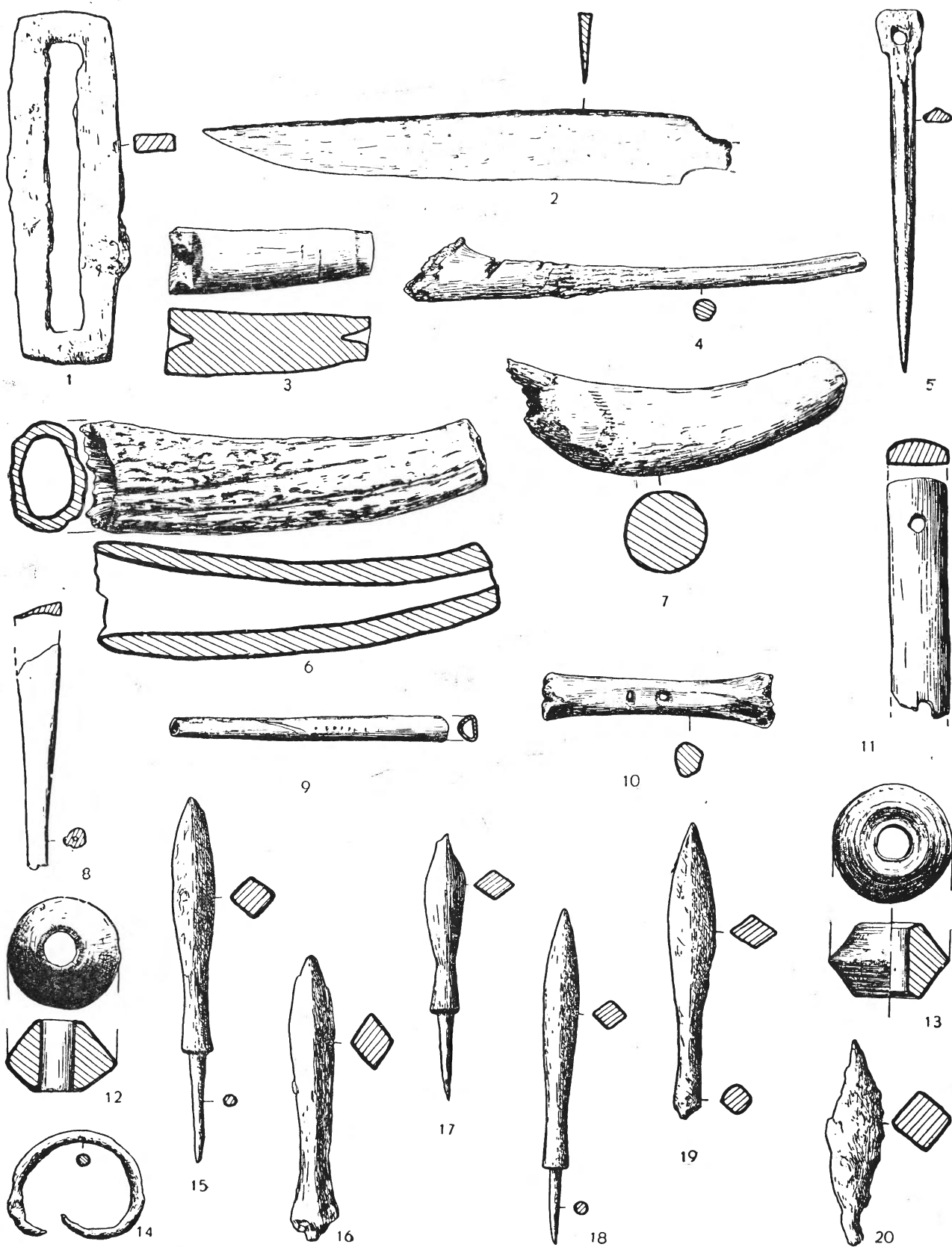
F o r d o n, pow. Bydgoszcz. Grodzisko „Wyszogród”. Stanowisko I. Wał zewnętrzny. Faza IV (1—21). Odcinek F—G. Warstwa II (22). Warstwa III (23). Nr 2—7, 14, 15, 22 — $\frac{2}{3}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{3}$ w.n.

TABLICA LVII



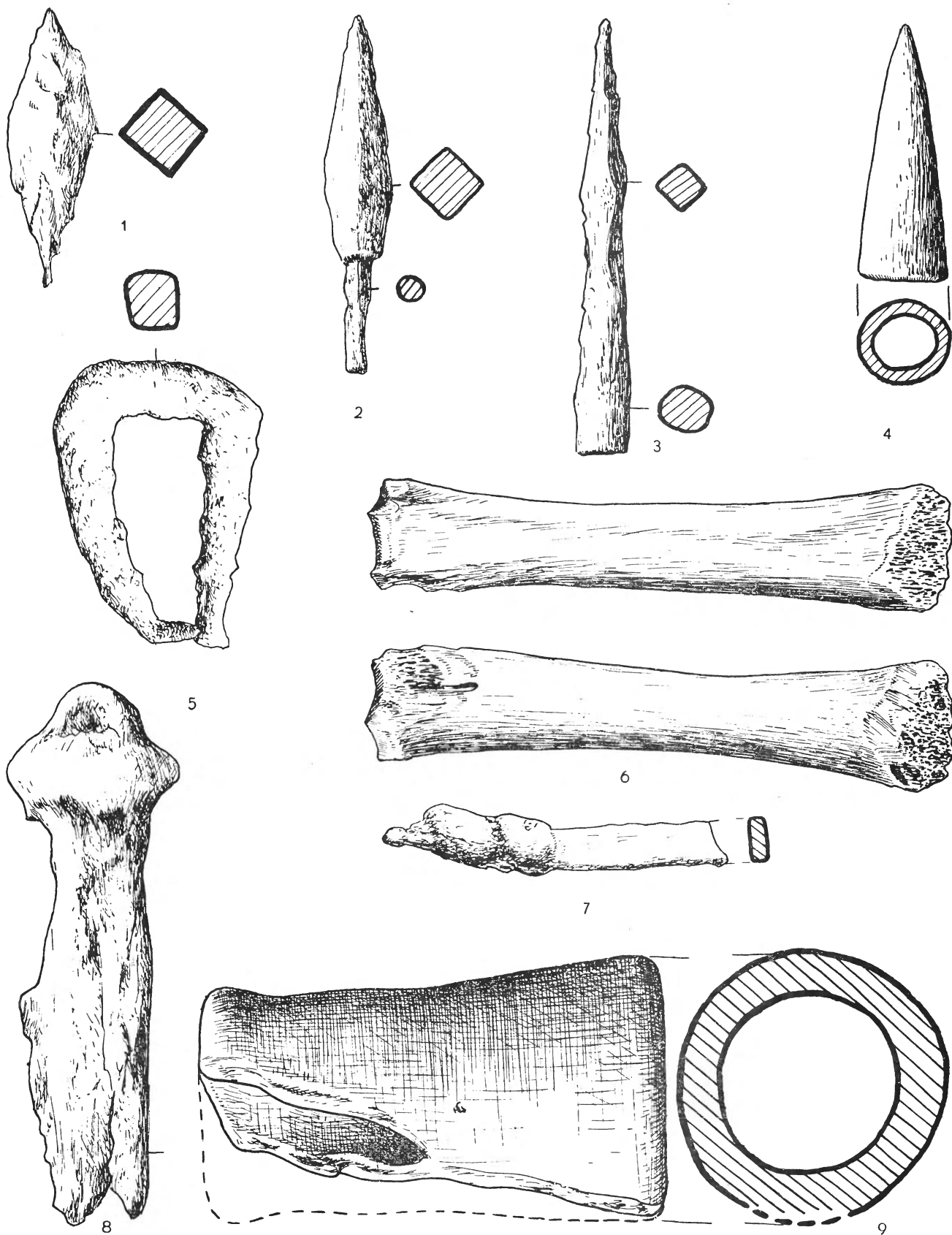
F o r d o n, pow. Bydgoszcz. Grodzisko „Wyszogród”. Stanowisko 1. Odcinek F—G. Warstwa III (1—18). Nr 3—5 — $\frac{2}{3}$ w.n., pozosta $\frac{1}{3}$ w.n.

TABLICA LVIII



Fordon, pow. Bydgoszcz. Grodzisko „Wyszogród”. Stanowisko 1. Wał zewnętrzny. Faza IV (2, 4—6, 14, 18, 19). Faza III (3). Wał wewnętrzny. Faza IV (15). Odcinek F—G. Warstwa II (8, 10—12). Warstwa III (7, 9, 13). Luźno znalezione (1, 16, 17, 20). Wszystkie przedmioty $\frac{2}{3}$ w.n.

TABLICA LIX



F o r d o n, pow. Bydgoszcz. Grodzisko „Wyszogród”. Stanowisko I. Wał zewnętrzny. Faza IV (1—4, 6, 7). Faza III (9). Luźno znalezione (5, 8). Nr 6 — $\frac{1}{2}$ w.n., pozostałe w.n.

S U M M A R Y

This third report on the excavations of the Wyszogród earthwork at Fordon, Bydgoszcz district, covers the results obtained in 1960. The work was carried out on the south-western part of the outer rampart. The section taken there consisted of four parts, each 10 metres long (sectors M₂—N, N—O, O—P and P—R) between the chief profile and the portion washed down by the Vistula. It spread from the centre of the inner fosse to a ravine made by water and situated close to the outer rampart on the western side. According to suggestions made previously, remains of four successive phases of rampart construction were discovered there. The rampart of the first phase was built directly on original humus sterile of objects of archaeological interest. Its remains appeared to be a part of those of a single ring of earth which had been discovered previously on the north-eastern side. That rampart of the first phase surrounded the Wyszogród stronghold in the 11th century; it was damaged by conflagration, which is traceable on the north-eastern and the south-western sides. In phase II the rampart of phase I which had been burnt, was repaired by covering it with earth and rebuilt by strengthening it with the so-called "fire-grate" construction supported by horizontal beams on the outer side. Judging from arrangements of stones, though in a bad state of preservation, a stone pavement was on the outer face of the rampart of the second phase. The so-called "fire-grate" construction was burnt. Similarly to the rampart of the first phase, the remains of the rampart of the second phase discovered in 1960, corresponded to their parallels of the identical construction which had been discovered on the north-eastern side of the earthwork. In phase III the rampart was repaired three times and rebuilt, as the lay-out of the stronghold had been changed. A well-preserved rampart with a pavement on its outer face must have been a part of that newly built outer ring. The rampart of the third phase existed from the middle of the 12th to the middle of the 13th cent. The rampart of phase IV covered that of phase III and had on its top boxes filled with clay. The construction of phase IV was destroyed by the Teutonic Knights in 1330. Besides the examination of the outer rampart, the work was carried on at the chief section inside the earthwork which had been made during previous seasons, and sector F—G was completely explored, thus obtaining further finds from the culture-bearing layers within the earthwork. It is planned to cut with trenches the north-eastern and the northern parts of the outer rampart in the next years and to examine a settlement adjacent to the Wyszogród primitive castle on the East and the North as well as a cemetery of later date dug into that settlement. The fulfilment of these tasks will enable us to give the full account of the Wyszogród site.

JACEK MIŚKIEWICZ

WYNIKI BADAŃ POWIERZCHNIOWYCH PRZEPROWADZONYCH W DOLINIE BUGU NA ODCINKU GRANNE — SEROCK

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОВЕРХНОСТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ В ДОЛИНЕ РЕКИ ЗАПАДНЫЙ БУГ
НА УЧАСТКЕ ГРАННЕ—СЕРОЦК

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL SURFACE INVESTIGATIONS IN THE BUG VALLEY

W ramach prac archeologicznych mających na celu wykrycie nowych punktów osadniczych w dolinie Bugu oraz w związku z planowanymi pracami regulacyjnymi przedsiębiorstwa „Bugobudowa” przeprowadzono wiosną i na jesieni 1956 r. badania powierzchniowe na odcinku Granne—Serock. Były one kontynuacją rekonesansów archeologicznych z lat poprzednich, w czasie których przebadano obydwie brzozy Bugu od Mielnika do Grannego¹.

Badania powierzchniowe w 1956 r., tak jak i w latach 1953 i 1954, prowadzono na zlecenie Inspektora Rzeczoznawcy Zabytków Archeologicznych przy Centralnym Zarządzie Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie. Coroczne wyprawy ekip badawczych miały na celu zlokalizowanie i ustalenie nowych obiektów oraz rozpoznanie pod względem archeologicznym mało znanych terenów południowego Podlasia i północno-wschodniej części Mazowsza. Prócz tego chodziło również o skorygowanie dotychczas odkrytych stanowisk i stwierdzenie ich stanu zachowania. Mamy tu na myśli przede wszystkim stanowiska przebadane w latach międzywojennych przez S. Roela, z których materiał zabytkowy znajduje się w PMA w Warszawie.

Powierzchniowe badania archeologiczne w 1956 r. objęły krawędź lewobrzeżnego tarasu wieku późnopleistocenicznego od miejscowości Granne do Serocka oraz krawędź wysoczyzny wyraźnie odcinającej się na prawym brzegu Bugu na trasie Granne—Brok. Lewobrzeżny taras akumulacyjny oddzielony jest od koryta rzeki rozległym tarasem powodziowym szczególnie wyraźnie widocznym w okolicach Płatkownicy i Treblinki. Na tarasie akumulacyjnym począwszy od Kamieńczyka aż do ujścia Narwi występują liczne dobrze rozwinięte wydmy zalegające przeważnie na terenach bagnistych i torfiastych. Wysokość względna tarasu dochodzi od 4 do 8 m, a na południe od Małkini obniża się od 4 do 5 m, co w rezultacie sprawia wiele trudności przy rozgraniczeniu drugiego tarasu akumulacyjnego od tarasu powodziowego. Po prawej stronie Bugu krawędź rozległej wysoczyzny w niektórych miejscach przytyka prawie bezpośrednio do koryta rzeki. Taras zalewowy jest tu bardzo wąski i jedynie nieco poniżej Wyszkowa odbiega od Bugu na odległość 4 km. Na przebadanych terenach przeważają mało urodzajne gleby piaszczyste oraz bielice.

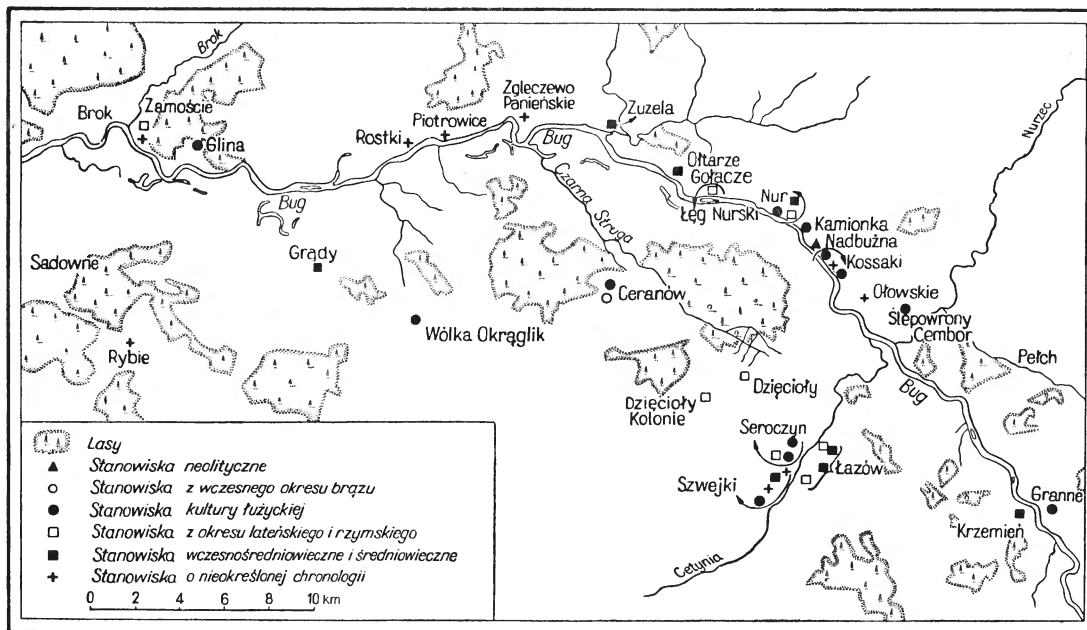
W dniach 4—6 maja 1956 r. cztery grupy badawcze, w składzie kierownik mgr W. Szymański oraz studenci sekcji archeologii Uniwersytetu Warszawskiego: L. Długopolska, I. Donderkiewicz, M. Hasse, J. Jazdowska, M. Kamiński, E. Kowalczevska, J. Maciejewska, K. Makulski, M. Nowakowska, G. Paszkowski, R. Schild, S. Suchodolski, S. Szynekiewicz i J. Wachowski, przebadaly oba brzozy Bugu na trasie Granne—Brok (Ryc. 1). W wyniku przeprowadzonych badań odkryto 37 stanowisk archeologicznych w 23 miejscowościach. Najwięcej stanowisk znajdowało się na krawędzi wysoczyzny po prawej stronie Bugu.

Następne badania powierzchniowe przeprowadzone zostały na jesieni 1956 r. w dniach od 22 do 28 X na trasie Brok—Serock (Ryc. 2). W skład ekipy badawczej prowadzonej przez mgr J. Miśkiewicza wchodzili mgr mgr A. Nie-

¹ K. Dąbrowski: Archeologiczne badania powierzchniowe w dolinie rzeki Bugu, „Dawna Kultura”, R. I, 1954, str. 134. Notatki o odkryciach dokonanych w latach 1953—1954 na odcinku Mielnik—Granne publikowano w „Wiadomościach Archeologicznych”, T. XXII, 1955, w dziale odkryć.

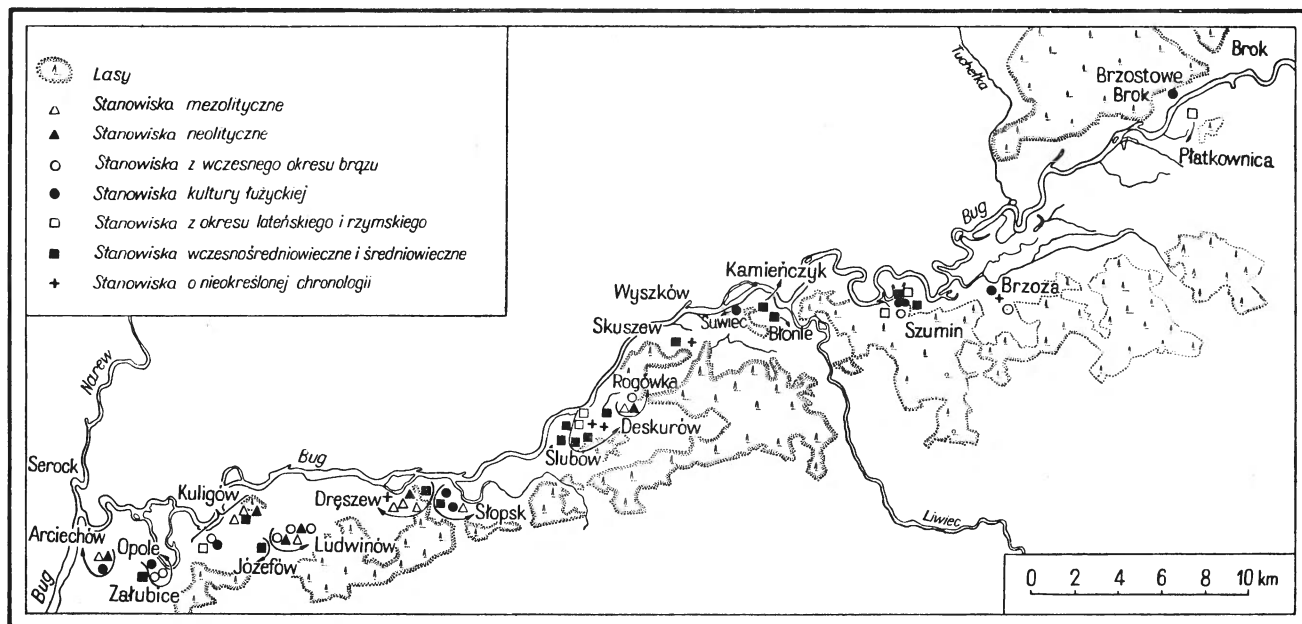
węglowski, E. Kempisty, A. Uzarowicz oraz R. Schild. Początkowo planowano przebadanie doliny Bugu po obu stronach rzeki, jednakże ze względu na małą ilość osób trzeba się było ograniczyć tylko do rekonesansu lewobrzeżnego tarasu akumulacyjnego. Odkryto 48 stanowisk archeologicznych w tym zinspekcjonowano kilka znanych obiektów, jak stanowiska w Kuligowie, Słopsku czy Opolu.

Badania prowadzone były w ten sposób, że wszyscy członkowie grupy rozsypani w tyralierę co 30–50 m posuwali się wzdłuż krawędzi wysoczyzny względnie tarasu równoległe do biegu rzeki. W terenie oprócz metryczek określa-



Ryc. 1. Mapka terenu badań powierzchniowych na odcinku Granne—Brok.

jących położenie odkrytego stanowiska wykonywano również odręczne szkice i zdjęcia fotograficzne celem dokładniejszej lokalizacji obiektów. W ciągu jednego dnia badano przeciętnie odcinek długości około 15–20 km przy szerokości 200 m. Materiał zabytkowy zebrany został w większości z powierzchni rozwianych wydm i pól piaszczystych, gdzie pod wpływem warunków atmosferycznych uległ częściowemu zniszczeniu. W związku z tym podczas badania materiału ceramicznego wynikały duże trudności przy ustalaniu chronologii poszczególnych zespołów. Materiał zabytkowy po opracowaniu sklasyfikowano w ramach takich okresów chronologicznych, jak mezolit, neolit, wczesny



Ryc. 2. Mapka terenu badań powierzchniowych na odcinku Brok—Serock.

okres epoki brązu itd., natomiast stanowiska nieokreślone podano na końcu. Choć na podstawie otrzymanego z badań powierzchniowych materiału nie udało się ich wydatować, jednak umieszczono je w niniejszym wykazie celem uwidocznienia gęstości osadnictwa na terenach nadbużańskich. W stosunku do niektórych zespołów ustalono dokładniejszą przynależność kulturową, jak stanowiska przemysłu tardenuaskiego czy kultury trzcinieckiej.

Przy opisie materiału zabytkowego z poszczególnych miejscowości w przypisach omówione zostały zabytki znajdujące się w magazynach PMA w Warszawie, odkryte i zebrane przez różnych badaczy w latach ubiegłych. Są to w większości materiały pochodzące z badań powierzchniowych prowadzonych przez S. Roela. Stanowiska te nie zostały umieszczone na mapie. Potraktowano je jako dodatkowy materiał uzupełniający załączony jedynie dla lepszego naświetlenia stosunków osadniczych w dolinie Bugu.

OPIS STANOWISK NA ODCINKU GRANNE—BROK

Neolit

Kamionka Nadbużna, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko III. Około 30 m od drogi na skarpie Bugu. Pole Czesława Godlewskiego. 1. Fragment przykrawędny naczyńa średniościennego. Krawędź zgrubiała, ukośnie ścięta. Powierzchnia zewnętrzna ceglasta, silnie zniszczona. Domieszka gruboziarnistego tłucznia. 2. Cztery ułamki naczyńa cienkościennego. Powierzchnia zewnętrzna brunatnoceglasta, wygładzana, pokryta ornamentem w postaci poziomych, głęboko rytych linii oraz linii tworzących trójkąty. Domieszka gruboziarnistego tłucznia (Tabl. LX, 1). 3. Ułamek naczyńa średniościennego. Powierzchnia zewnętrzna brunatnoceglasta. Ornament stempelkowy oraz poziomych linii rytych. Domieszka średnioziarnista. 4. Kilka drobnych ułamków naczyń cienkościennych. Powierzchnie zewnętrzne brunatne i szarobrunatne, pokryte ornamentem nieregularnych linii poziomych oraz wyciskanych dołczków. 5. Kilkanaście drobnych, silnie zniszczonych ułamków naczyń średnio- i cienkościennych o powierzchniach zewnętrznych brunatnych i ceglastrobrunatnych, lekko chropowatych. 6. Drobny wiórek geometryczny oraz kilka niecharakterystycznych odłupków wykonanych z surowca czekoladowego. Stanowisko kultury ceramiki grzebykowej.

Wczesny okres epoki brązu

Ceranów, pow. Sokółów. Stanowisko I. Około 400 m na północny zachód od wsi Ceranów, między lasem zwanym „Kaplica” a wsią. 1. Fragment przykrawędny naczyńa średniościennego kultury trzcinieckiej. Krawędź lekko zgrubiała, nieco na zewnątrz wychylona. Powierzchnie brunatne, domieszka gruboziarnistego tłucznia. Średnica wylewu 24 cm. 2. Kilkanaście drobnych ułamków naczyń średnio- i grubościennych kultury trzcinieckiej.

Kultura łużycka

Ceranów, pow. Sokółów. Stanowisko II. Około 200 m na północny wschód od stanowiska I. Kilka ułamków średniościennych naczyń kultury łużyckiej. Powierzchnie zewnętrzne brunatne, silnie schropowaczone. Powierzchnie wewnętrzne ciemnoszare. Domieszka średnioziarnista.

Glina, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Wzdłuż południowego skraju lasu, 300 m na wschód od pierwszych zabudowań wsi Glina. Kilkanaście ułamków naczyń średnio- i grubościennych kultury łużyckiej. Powierzchnie zewnętrzne brunatne, schropowaczone, powierzchnie wewnętrzne szare. Domieszka gruboziarnista.

Granne, pow. Siemiatycze. Stanowisko I². Na północny zachód od cmentarza w starym rowie strzeleckim. Kilka ułamków naczyń średnio- i grubościennych kultury łużyckiej. Powierzchnie zewnętrzne brunatne i ceglaste, silnie schropowaczone. Powierzchnie wewnętrzne szarobrunatne. Domieszka gruboziarnista.

Kamionka Nadbużna, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko IV³. Między drogą a Bugiem, na wzniesieniu 100 m za ostatnimi domami wsi Kamionka. 1. Fragment przykrawędny naczyńa średniościennego kultury łużyckiej. Krawędź prosta, bardzo lekko na zewnątrz skośnie podcięta. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, gładka, wewnętrzna szara. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 24 cm (Tabl. LX, 2). 2. Kilkanaście ułamków naczyń średnio- i grubościennych kultury łużyckiej, o powierzchniach zewnętrznych brunatnych, silnie schropowanych.

Kossaki, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko II. Na południe od wsi, 100 m od zagrody pełnomocnika (sołtysa) wsi Kossaki. 1. Fragment przydenny naczyńa średniościennego. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, gładka, wewnętrzna szara. Domieszka średnioziarnista. 2. Kilka silnie zniszczonych ułamków naczyń średniościennych o powierzchniach zewnętrznych lekko chropowatych, brunatnych.

Kossaki, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko III. Około 250 m na północny zachód od pierwszych zabudowań wsi i 30 m na północny wschód od rzeki. Fragment przykrawędny z częścią brzuśca naczyńa średniościennego kultury łużyckiej. Krawędź prosta. Powierzchnia barwy szarej, zewnętrzna wygładzana, domieszka drobnoziarnista.

² W zbiorach PMA w Warszawie z tej miejscowości pochodzą z okresu neolitu kilkanaście odłupków, kilka narzędzi krzemiennych, grociek trzoneczkowaty oraz dwa grocieki sercowate. Poza tym dłuto kościane znalezione na mieliźnie Bugu. Z okresu lateńskiego drobne ułamki ceramiki kultury grobów kloszowych oraz z okresu wczesnośredniowiecznego trzy stanowiska powierzchniowe odkryte przez Z. Szmíta.

³ W Kamionce Nadbużnej, pow. Ostrów Mazowiecka, na stanowisku II z ramienia PMA w Warszawie systematyczne prace wykopaliskowe prowadzili w latach 1955—1957 mgr T. Hildt-Węgrzynowicz i mgr L. Rauhut. Przekopano wówczas osadę kultury łużyckiej i osadę wczesnośredniowieczną. Na stanowisku I mgr T. Hildt-Węgrzynowicz odkryła groby popielnicowe kultury łużyckiej.

Nur Kolonia, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I⁴. Rozwiana wydma na skraju wysokiego tarasu, za lasem, na zachód od wsi Kamionka Nadbużna. 1. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego kultury łużyckiej. Krawędź lekko zgrubiała, nieco na zewnątrz wychylona. Powierzchnie brunatnoceglaste, gładkie. Domieszka średnioziarnista. 2. Kilkadziesiąt drobnych ułamków naczyń średnio- i grubościennych kultury łużyckiej, w tym część o powierzchniach zewnętrznych silnie schropowaconych, brunatnych i ceglastobrunatnych.

Seroczyn, pow. Sokołów. Stanowisko I. Około 300 m na północ od ostatnich zabudowań wsi Seroczyn w kierunku zachodnim, przy drodze Szwejki—Seroczyn. 1. Ułamek naczynia cienkościennego kultury łużyckiej. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, wygładzana, wewnętrzna ciemnobrunatna. Domieszka średnioziarnista. 2. Kilka ułamków naczyń średniościennych kultury łużyckiej. Powierzchnie zewnętrzne jasnobrunatne i ceglaste, wewnętrzne szare. Domieszka średnioziarnista.

Seroczyn, pow. Sokołów. Stanowisko II. Około 700 m na północny wschód za wsią i 300 m na południowy zachód od zakrętu drogi Szwejki—Seroczyn znajduje się warstwa kulturowa o miąższości 35 cm, miejscami barwy intensywnie czarnej. Stanowisko niszczone przez wybieranie piasku. 1. Fragment przykrawędny naczynia cienkościennego. Krawędź prosta, bezpośrednio przechodzi w szyjkę. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, gładka, wewnętrzna szara. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 16 cm. 2. Kilkadziesiąt ułamków naczyń średnio- i grubościennych, w tym znaczna część fragmentów o powierzchniach zewnętrznych silnie chropowaconych, brunatnych i brunatnoceglastych.

Szwejki, pow. Sokołów. Stanowisko I. Około 300 m na północny zachód od młyna znajdującego się na północno-wschodnim krańcu wsi. Kilkanaście zniszczonych fragmentów naczyń średniościennych kultury łużyckiej. Powierzchnie zewnętrzne brunatnoceglaste, chropowate, wewnętrzne szare. Domieszka średnioziarnista.

Ślepowrony—Cembor, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Przy drodze z Zamkowa do Ślepowron na wschód od lasu i 700 m od wsi. Kilka drobnych ułamków naczyń średnio- i grubościennych kultury łużyckiej. Powierzchnie zewnętrzne brunatne lub brunatnoceglaste, silnie schropowacone, wewnętrzne szare. Domieszka średnioziarnista.

Wólka Okrąglik, pow. Sokołów. Stanowisko I. Około 50 m na północny wschód od drogi Kosów Lacki—Wólka Okrąglik i 50 m na południowy wschód od drogi do Jakubik. 1. Drobny fragment przykrawędny naczynia cienkościennego kultury łużyckiej. Krawędź prosta. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, gładka. Domieszka drobnoziarnista. 2. Kilkanaście drobnych ułamków naczyń średnio- i grubościennych kultury łużyckiej o powierzchniach zewnętrznych silnie chropowatych, brunatnych i brunatnoceglastych.

Okres lateński i rzymski

Dzięcioły, pow. Sokołów. Stanowisko I. Około 500 m na południowy zachód od drogi Seroczyn—Dzięcioły. Pole S. Szajki. 1. Duży fragment przykrawędny naczynia średniościennego. Krawędź częściowo zniszczona, silnie wychylona na zewnątrz. Szyjka podcięta. Brzusiec w części środkowej nieregularnie schropowacony. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, w części górnej gładka, wewnętrzna szara. Domieszka gruboziarnista. 2. Drobny fragment przykrawędny naczynia średniościennego. Krawędź zgrubiała, lekko na zewnątrz podcięta. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, gładka, wewnętrzna ciemnoszara. Domieszka średnioziarnista. 3. Kilkanaście ułamków naczyń średniościennych, silnie zniszczonych, o powierzchniach zewnętrznych szarych i szarobrunatnych, silnie schropowaconych.

Dzięcioły Kolonia, pow. Sokołów. Stanowisko I. Na północ od drogi z Chądźnina do Dzięciołów, przy zagrodzie J. Radomskiego. Widoczna warstwa kulturowa grubości 20—30 cm, zawierająca ułamki ceramiki i drobne kości ludzkie. Cementarysko. 1. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego. Krawędź zgrubiała, na zewnątrz skośnie ścięta. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, wewnętrzna brunatna. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 24 cm (Tabl. LX, 3). 2. Fragment przykrawędny naczynia cienkościennego. Krawędź silnie zgrubiała, na zewnątrz skośnie ścięta. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, wewnętrzna czarna. Domieszka drobnoziarnista. 3. Fragment przykrawędny naczynia cienkościennego. Krawędź lekko zgrubiała, silnie na zewnątrz wychylona. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, wygładzana, wewnętrzna szara. Domieszka drobnoziarnista. 4. Kilkanaście ułamków naczyń silnie zniszczonych, w tym część o powierzchniach zewnętrznych chropowatych, brunatnych i szarobrunatnych.

Łazów, pow. Sokołów. Stanowisko I. Około 300 m na północny wschód od drogi Łazów—Seroczyn i 100 m na południowy wschód od rzeki Cetyni. Pole A. Mazurczaka. 1. Ułamek krawędzi naczynia średniościennego. Krawędź si Iniezgrubiała, facetowana. Powierzchnia zewnętrzna ciemnoszara, gładka, wewnętrzna szarobrunatna. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 32 cm. 2. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego. Krawędź lekko zgrubiała, silnie na zewnątrz wychylona. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, wygładzana, wewnętrzna brunatna. Domieszka średnioziarnista (Tabl. LX, 5). Fragment przykrawędny naczynia średniościennego. Krawędź lekko zgrubiała, na zewnątrz skośnie podcięta. Powierzchnie jasnobrunatne, gładkie. Domieszka średnioziarnista. 4. Kilkanaście zniszczonych ułamków naczyń średnio- i grubościennych o powierzchniach zewnętrznych schropowaconych, brunatnych i szarobrunatnych.

Łazów, pow. Sokołów. Stanowisko II. Na północny zachód od drogi Łazów—Paderew na polu J. Jarzabka. 1. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego. Krawędź zgrubiała, silnie na zewnątrz wychylona. Powierzchnia zewnętrzna szarocceglasta, gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 22 cm. 2. Kilkanaście ułamków naczyń średniościennych o powierzchniach zewnętrznych silnie zniszczonych, szarych i szarobrunatnych.

Łęg Nurski, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Około 400 m na północny zachód od mostu przy drodze Łęg Nurski—Przewóz Nurski. 1. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego kultury grobów kloszowych. Krawędź prosta, bardzo lekko na zewnątrz odchylona. Powierzchnia zewnętrzna brunatnoceglasta, gładka. Domieszka drobnoziarnista. 2. Kilkanaście silnie zniszczonych ułamków naczyń średnio- i grubościennych o powierzchniach zewnętrznych chropowatych, brunatnych i ceglastobrunatnych.

Nur Kolonia, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko II⁵. Między szosą a Bugiem, na tarasie rzeczny na zachód od ostatnich domów Kolonii Nur. 1. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego. Krawędź silnie zgrubiała, na zewnątrz skośnie pod-

⁴ Stanowisko to odkryte zostało w czerwcu 1956 r. przez mgra L. Rauhuta i mgra A. Kempistego.

⁵ Stanowisko to odkryte zostało w czerwcu 1956 r. przez mgra L. Rauhuta i mgra A. Kempistego.

cięta. Powierzchnia zewnętrzna szara, gładka, wewnętrzna ciemnoszara. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 26 cm (Tabl. LX, 4). 2. Fragment przykrawędny naczyń cienkościennych. Krawędź prosta, niewyodrębniona. Powierzchnie szare, gładkie. Domieszka drobnoziarnista. 3. Kilkadziesiąt drobnych, silnie zniszczonych ułamków naczyń średnio- i grubościennych, o powierzchniach zewnętrznych szarych i brunatnych, silnie schropowaconych.

Seroczyn, pow. Sokołów. Stanowisko III⁶. Około 150 m na południe od jeziora i 300 m na zachód od stanowiska II. 1. Silnie zniszczony fragment przykrawędny naczyń średniościennych kultury grobów kloszowych. Krawędź lekko zgrubiała, zaokrąglona. Powierzchnie szarobrunatne, gładkie. Domieszka drobnoziarnista. 2. Ułamek zniszczonego dna naczyń grubościennych. Powierzchnie ceglaste, złuszczone. Domieszka gruboziarnista. 3. Kilkanaście ułamków naczyń średnio- i grubościennych o powierzchniach zewnętrznych chropowatych, brunatnych.

Zamoście, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Około 250 m na południowy zachód od krzyża i 50 m na północny zachód od drogi polnej. 1. Fragment przykrawędny naczyń średniościennych. Krawędź zgrubiała, lekko na zewnątrz wychylona. Powierzchnia zewnętrzna brunatnoszara, gładka, wewnętrzna szara. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 20 cm (Tabl. LX, 6). 2. Fragment przykrawędny naczyń średniościennych. Krawędź zgrubiała, płasko ścięta, lekko na zewnątrz wychylona. Powierzchnia zewnętrzna brunatnoceglasta, wygładzana. Domieszka średnioziarnista (Tabl. LX, 7). 3. Fragment przykrawędny prawdopodobnie miski. Krawędź prosta, lekko do wewnątrz zagięta. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, wygładzana, wewnętrzna czarna. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 16 cm (Tabl. LX, 8). Fragment szyjki naczyń średniościennych. Krawędź prosta. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, wygładzana, wewnętrzna ciemnoszara. Domieszka średnioziarnista. 5. Kilkanaście ułamków naczyń grubo- i średniościennych o powierzchniach zewnętrznych bardzo silnie schropowaconych, brunatnych. Stanowisko kultury grobów kloszowych.

Okres wczesnośredniowieczny i średniowieczny

Grądy, pow. Sokołów. Stanowisko I. Po południowej stronie drogi wiodącej przez Kutaski w kierunku toru kolejowego. Pole H. Zawistowskiego. 1. Fragment przykrawędny naczyń cienkościennych silnie obtaczanych. Krawędź wychylona na zewnątrz. Powierzchnia zewnętrzna ciemnoszara. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 16 cm (Tabl. LX, 10). 2. Dwa ułamki glinianych uchwyty do patelni oraz kilkanaście średnio- i cienkościennych fragmentów naczyń silnie obtaczanych. Stanowisko średniowieczne.

Krzemień, pow. Sokołów. Stanowisko I. Na polu ornym obok drogi do promu, pomiędzy zagrodami nr 1 a nr 2 wsi Krzemień. 1. Ułamek naczyń grubościennych, obtaczanych. Powierzchnie szarobrunatne, zewnętrzna ornamentowana żłobkami poziomymi oraz poczworną linią falistą. Domieszka średnioziarnista. 2. Fragment naczyń średniościennych, obtaczanych. Powierzchnie ceglaste, zewnętrzna ornamentowana liniami falistymi. Domieszka średnioziarnista. 3. Dwa ułamki naczyń średniościennych, obtaczanych. Powierzchnie zewnętrzne szarozłote, pokryte ornamentem cieniokich, poziomych żłobków, wewnętrzne szare. Domieszka średnioziarnista. 4. Kilkanaście drobnych ułamków naczyń średniościennych, w tym część o powierzchniach zewnętrznych brunatnoszarych, pokrytych poziomymi żłobkami. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

Łazów, pow. Sokołów. Stanowisko III. Po obu stronach drogi Łazów—Paderewek, 150 m na południowy zachód od drogi Seroczyn—Łazów. Osada. 1. Ułamek brzośca naczyń średniościennych. Powierzchnia zewnętrzna brunatnoceglasta z ornamentem pasmowym. Domieszka średnioziarnista (Tabl. LX, 14). Fragment przykrawędny naczyń średniościennych, obtaczanych. Krawędź prosto ścięta, wychylona na zewnątrz. Powierzchnia zewnętrzna szara. Domieszka drobnoziarnista. 3. Kilka ułamków naczyń średniościennych o powierzchniach zewnętrznych szarych i szarobrunatnych, pokrytych ornamentem pasmowym. 4. Dwa ułamki przydenne naczyń średniościennych, lekko obtaczanych. Powierzchnia zewnętrzna szara. 5. Kilkanaście drobnych, silnie zniszczonych ułamków naczyń cienko- i średniościennych. Materiał wczesnośredniowieczny. 6. Fragment przykrawędny naczyń średniościennych, silnie obtaczanych. Krawędź lekko na zewnątrz wychylona. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 22 cm (Tabl. LX, 11). 7. Fragment przykrawędny naczyń średniościennych, obtaczanych. Krawędź lekko podcięta. Powierzchnia zewnętrzna szara. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 28 cm. 8. Kilkanaście drobnych, silnie zniszczonych ułamków naczyń średniościennych, obtaczanych, o powierzchniach zewnętrznych szarych i szarobrunatnych. Materiał średniowieczny.

Łazów, pow. Sokołów. Stanowisko I. Około 300 m na północny wschód od drogi Łazów—Seroczyn i 100 m na południowy wschód od rzeki Cetyni. Pole A. Mazurczaka. Ułamek naczyń średniościennych, obtaczanych. Powierzchnie szarobrunatne, zewnętrzna pokryta ornamentem poziomych, głęboko rytym żłobków dookołnych. Domieszka drobnoziarnista. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

Nurkolonia, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Rozwiana wydma na skraju wysokiego tarasu, za lasem, na zachód od wsi Kamionka Nadbużna. 1. Fragment przykrawędny naczyń średniościennych, obtaczanych. Krawędź profilowana, silnie na zewnątrz wychylona. Powierzchnia szara. Domieszka drobnoziarnista. 2. Ułamek dna naczyń średniościennych. Dno lekko wklęsłe, lepiące na podsypce z piasku. Powierzchnie szare. Domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 10 cm. 3. Kilka drobnych ułamków naczyń obtaczanych w tym jeden fragment pokryty ornamentem pasmowym. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

Ołtarze Gołaczce, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Około 30 m na południowy wschód od drogi wiodącej przez wieś w przerwie między zabudowaniami. Osada. 1. Fragment przykrawędny naczyń cienkościennych, dość dobrze obtaczanych. Krawędź profilowana, na zewnątrz silnie wychylona. Powierzchnia zewnętrzna szara. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 14 cm (Tabl. LX, 18). 2. Fragment przykrawędny naczyń cienkościennych, obtaczanych. Krawędź zgrubiała, na zewnątrz wychylona. Powierzchnia zewnętrzna szara. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 14 cm (Tabl. LX, 18). 2. Fragment przykrawędny naczyń cienkościennych, obtaczanych. Krawędź zgrubiała, na zewnątrz wychylona. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna. Domieszka drobnoziarnista (Tabl. LX, 16). 3. Kilkanaście drobnych ułamków naczyń średniościennych, o powierzchniach zewnętrznych silnie zniszczonych. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

Szwejk, pow. Sokołów. Stanowisko II. Około 200 m na północny zachód od wsi Szwejk na polu K. Sejbocha. 1. Dwa fragmenty przykrawędne naczyń średniościennych. Krawędzie słabo na zewnątrz wychylone. Powierzchnie zewnętrzne ciemnoszare. Domieszka drobnoziarnista. 2. Kilka drobnych ułamków naczyń średniościennych, silnie złuszczone. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

⁶ W zbiorach PMA w Warszawie z tej miejscowości pochodzą z okresu lateńskiego ułamki popielnicy z grobu skrzynkowego odkrytego na uroczysku "Kruszyna" w 1915 r. przez B. Wernera.

Zuzela, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Na polu zwanym „Królewszczyzna”, 100 m od drogi w stronę Bugu. Osada. 1. Fragment przykrawędny naczyńa średniościennego, obtaczanego. Krawędź lekko zgrubiała, silnie na zewnątrz wychylona. Powierzchnia zewnętrzna ciemnoszara. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 18 cm (Tabl. LX, 15). 2. Fragment przykrawędny naczyńa cienkościennego, obtaczanego. Krawędź na zewnątrz silnie wychylona. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna. Domieszka drobnoziarnista. Materiał wczesnośredniowieczny. 3. Kilkadziesiąt ułamków naczyń średnio- i cienkościennych, obtaczanych, o powierzchniach zewnętrznych szarych i szarobrunatnych. Materiał średniowieczny.

Stanowiska o nieokreślonej chronologii

Kossaki, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko II. Na północny wschód od wsi, 20 m od Bugu. Kilka drobnych ułamków naczyń cienkościennych. Powierzchnie zewnętrzne brunatnoceglaste, schropowane, wewnętrzne szare. Domieszka średnioziarnista.

Ołowskie, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Około 400 m na północny zachód od wsi na polu St. Piętki. Kilka ułamków naczyń cienkościennych. Powierzchnie brunatne, zewnętrzne silnie schropowane. Domieszka gruboziarnista.

Piotrowice, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Około 100 m na południowy wschód od strugi i 100 m na południe od szosy. Kilka ułamków naczyń średniościennych. Powierzchnie zewnętrzne brunatne i ceglastobrunatne, chropowate, wewnętrzne ciemnoszare. Domieszka gruboziarnista.

Rostki, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Około 50 m na wschód od ostatnich zabudowań wsi Rostki. Kilka drobnych ułamków naczyń średniościennych. Powierzchnie zewnętrzne ceglaste i szaroceglaste, silnie zniszczone. Domieszka drobnoziarnista.

Rybie, pow. Wołomin. Stanowisko I. Na polach wydmy na południe od drogi Rybie—Sadowne. Kilkanaście drobnych ułamków naczyń niecharakterystycznych o powierzchniach zewnętrznych schropowanych, szarych i szarobrunatnych.

Szwejkki, pow. Sokołów. Stanowisko III. Około 100 m na północny zachód od zabudowań wsi Szwejkki. Na polu J. Kuźwy. Kilkanaście silnie zniszczonych ułamków naczyń średniościennych o powierzchniach zewnętrznych szarych.

Szwejkki, pow. Sokołów. Stanowisko IV. Około 400 m na północny wschód od ostatnich zabudowań wsi Szwejkki i 70 m na południowy zachód od drogi Szwejkki—Seroczyn. Kilkanaście ułamków naczyń średnio- i grubościennych. Powierzchnie zewnętrzne brunatnoceglaste, schropowane, wewnętrzne szare. Domieszka średnioziarnista.

Zamoście, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko II. Na krawędzi tarasu rzecznoego 200 m na wschód od stanowiska I. Kilkanaście silnie zniszczonych ułamków naczyń średniościennych. Powierzchnie zewnętrzne brunatne, lekko schropowane, wewnętrzne szare. Domieszka średnioziarnista.

Złeczewo Panieńskie, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Na wydmy 50 m na zachód od cegielni. Kilka drobnych ułamków naczyń średniościennych o powierzchniach zewnętrznych silnie schropowanych brunatnoszarych i ceglastych. Domieszka drobno- i średnioziarnista.

OPIS STANOWISK NA ODCINKU BROK—SEROCK

Materiały mezolityczne opracował mgr R. Schild materiały z okresu lateńskiego i rzymskiego — mgr A. Niewęglowski, z okresu wczesnośredniowiecznego — mgr E. Kempisty, pozostałe — mgr J. Miśkiewicz.

Mezolit

Arciechów, pow. Wołomin. Stanowisko I. Na rozwianej wydmy piaszczystej tuż u barku tarasu drugiego, 50 m na północny wschód od drogi Arciechów—Załubice Stare. Stanowisko przemysłu tardenuaskiego. 1. Jeden rdzenik szczątkowy jednopiętowy. 2. Jeden drapacz geometryczny. 3. Dwanaście wiórków i ich fragmentów. 4. Pięć odłupków. 5. Dwanaście odpadków przemysłowych. Surowiec: krzemień narzutowy bałtycki.

Dręszew, pow. Wołomin. Stanowisko I. Niewielka piaszczysta wydma grzędowa 400 m na południowy wschód od wsi Dręszew. Stanowisko przemysłu tardenuaskiego w misie deflacyjnej po wschodniej stronie wydmy. 1. Dwa rdzeniki jednopiętowe wiórowe, o zmiennej orientacji odłupni. 2. Dwa trapezy. 3. Jeden drapacz. 4. Jeden rylec klinowy, boczny, naprawiany. 5. Dwadzieścia pięć wiórków i ich fragmentów. 6. Dziewiętnaście odłupków. 7. Czterdzieści jeden odpadków przemysłowych. Surowiec: krzemień narzutowy bałtycki.

Dręszew, pow. Wołomin. Stanowisko II. W misie deflacyjnej nieregularnej piaszczystej wydmy 300 m na zachód od stanowiska I. Stanowisko przemysłu tardenuaskiego. 1. Dwa krępe rdzeniki jednopiętowe. 2. Pięć łuszczyk. 3. Dwa drapacze, jeden z nich bardzo mały, podwójny o surowych bokach. 4. Jeden obłęcznik. 5. Cztery wiórki o mikroszczerbionych bokach. 6. Pięć wiórków. 7. Pięć odłupków, jeden z nich o dużym wyraźnym sęcuku i fragmentarycznie mikroszczerbionym wierzchołku, wybitnie wyróżnia się z całości inwentarza swą wielkością. Jego wymiary: 3,5×2,5 cm. Surowiec: krzemień narzutowy bałtycki.

Dręszew, pow. Wołomin. Stanowisko III. Około 600 m na wschód od stanowiska I na rozoranej wydmy pojedyncze znalezisko tardenuaskiego rdzenia jednopiętowego ze starannie przygotowaną piętą i charakterystyczną płaskością tyłu rdzenia, zwracając uwagę niezwykle duże negatywy sęcuków. Surowiec: krzemień kredowy.

Kuligów, pow. Wołomin. Stanowisko II. Na rozwianej piaszczystej wydmy na północny wschód od północnego krańca wsi. Stanowisko przemysłu tardenuaskiego. 1. Jeden rdzeń wielopiętowy. 2. Jeden wiórek ze słabo widocznym załusaniem krawędzi bocznej. 3. Drobny wiór lekko spatynowany. Surowiec: krzemień narzutowy bałtycki.

Kuligów, pow. Wołomin. Stanowisko III. Na północny wschód od wsi Kuligów duże piaszczyste pole wydmy, mocno rozwiane, z wieloma znaleziskami charakteru tardenuaskiego. 1. Jeden drapacz wachlarzowaty na odłupku. 2. Jeden wiórek. 3. Cztery odłupki. Surowiec: krzemień narzutowy bałtycki.

L u d w i n ó w, pow. Wołomin. Stanowisko II. W misie deflacyjnej na zachodnim skraju wielkiej wydmy grzędowej, leżącej 400 m na północ od wsi Ludwinów. Stanowisko przemysłu tarcenuaskiego. 1. Jeden jednopiętowy wiórowy smukły rdzenik. 2. Jedna łuszcza. 3. Jeden niewykończony trapez o szczerbionych bokach dłuższych. 4. Sześć drapaczy geometrycznych, w tym jeden zwrotny. 5. Jeden pazur. 6. Dziewięć odłupków wiórowatych. 7. Jedenaście odłupków. 8. Dwadzieścia sześć odpadków przemysłowych. 9. Dziewięć zabytków przegrzanych. Zwraca uwagę duża ilość wytworów w stosunku do ogólnej liczby krzemieni przemysłowych. Surowiec: krzemień narzutowy bałtycki.

R o g ó w k a, pow. Wyszków. Stanowisko I. Niewielka nieregularna piaszczysta wydma 300 m na północny wschód od wsi Rogówka, otoczona przez bagniste łąki. W najwyższej partii wydmy wykonano profil, na którym stwierdzono stratyografię zabytków: a. Górny piasek wydmy o miąższości około 60 cm. b. Dobrze wykształcona próchnica kopalna o miąższości około 20 cm z zachowanymi ułamkami ceramiki. c. Dolny piasek wydmy z silnie wykształconym iluwium w swoim stropie. Około 5—10 cm pod próchnicą kopalną niewielki okrzesek krzemienisty, prawdopodobnie przemysłu tarcenuaskiego. 1. Dwie łuszczyki. 2. Dziewięć wiórków i ich fragmentów. 3. Pięć odłupków. Jeden z nich ze śladami użytkowania na wierzchołku. 4. Cztery odpadki przemysłowe. 5. Trzy krzemienie przegrzane. Surowiec: krzemień narzutowy bałtycki.

S ł o p s k, pow. Wołomin. Stanowisko I. Na polu ornym J. Marcjanka. Stanowisko przemysłu tarcenuaskiego. 1. Jeden tarcenuaski drapacz geometryczny. 2. Dwa niecharakterystyczne odłupki tarcenuaskie. 3. Dwa rdzenie zaczątkowe. 4. Jeden odłupek przegrzany. Surowiec: krzemień narzutowy bałtycki.

Neolit

A r c i e c h ó w, pow. Wołomin. Stanowisko I⁷. Na rozwianej wydmy piaszczystej tuż u barku tarasu drugiego, 50 m na północny wschód od drogi Arciechów—Załubice Stare. Kilka drobnych ułamków naczyń średniościennych kultury ceramiki grzebykowej o powierzchniach zewnętrznych brunatnych i domieszce gruboziarnistego tłuczka.

D r ę s z e w, pow. Wołomin. Stanowisko IV. Na polu ornym Józefa Kokosza. 1. Fragment naczynia średniościennego kultury ceramiki sznurowej z zachowanym ornamentem odcisków sznura. Powierzchnia zewnętrzna brunatnoczarna, wewnętrzna szara. Domieszka gruboziarnista. 2. Dwa niecharakterystyczne odłupki wykonane z surowca czekoladowego.

K u l i g ó w, pow. Wołomin. Stanowisko II⁸. Na rozwianej wydmy piaszczystej na północny wschód od północnego krańca wsi. 1. Dwa wióry dwużebrowe, lekko załuskane na krawędziach bocznych i dolnych. 2. Resztki rdzenia o trójkątnym przekroju, z retuszem przykrawędnym. 3. Długi, gruby wiór. Krawędzie boczne obrobione załuskaniem. Jedna krawędź zatępiona stromym retuszem schodkowym. Surowiec: krzemień czekoladowy. Przynależność kulturowa nieokreślona.

L u d w i n ó w, pow. Wołomin. Stanowisko I. Na wschodnim krańcu długiego pasa piaszczystych wydym na północny zachód od wsi Ludwinów. 1. Dwadzieścia jeden ułamków brzuśców oraz dwa fragmenty przykrawędne naczyń kultury pucharów lejkowatych z pojedynczymi zgrubieniami, zdobione rzędem odcisków palców. Powierzchnie zewnętrzne szare i ceglano-brunatne, wewnętrzne ciemnobrunatne i czarne. Domieszka drobno- i gruboziarnista (Tabl. LX, 9). 2. Trójkątny grocik z jednej strony ułamany, załuskany przy krawędziach płaskim retuszem powierzchniowym i środkową płaszczyzną nieobrobioną. 3. Dwa wióry, krawędzie boczne załuskane retuszem przykrawędnym. Krawędzie dolne i górne zatępione. Są to prawdopodobnie charakterystyczne dla kultury pucharów lejkowatych piłki wiórowe.

L u d w i n ó w, pow. Wołomin. Stanowisko III. Na wschodnim krańcu piaszczystej wydmy, 100 m na zachód od stanowiska II. 1. Dwa ułamki naczyń średniościennych kultury ceramiki grzebykowej. Powierzchnie zewnętrzne ciemnobrunatne, pokryte drobnym ornamentem żłobkowym. Domieszka bardzo gruboziarnistego tłuczka. 2. Dwa niecharakterystyczne odłupki krzemienne wykonane z surowca czekoladowego.

R o g ó w k a, pow. Wołomin. Stanowisko I. Niewielka nieregularna piaszczysta wydma 300 m na północny wschód od wsi Rogówka, otoczona przez bagniste łąki. 1. Jeden neolityczny drapacz krótki i krępy na wierzchołku złamanego wióra. 2. Dwa odłupki, jeden wiór i jeden odpadek przemysłowy.

Wczesny okres epoki brązu

B r z u z a, pow. Węgrów. Stanowisko III. W niewielkiej misie deflacyjnej piaszczystej wydmy, 1 km na południe od wsi. 1. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego kultury trzcinieckiej. Krawędź zgrubiała, a na zewnątrz silnie podcięta, od strony wewnętrznej lekko wymodelowana. Powierzchnie brunatne. Domieszka gruboziarnista. Średnica wylewu 22 cm (Tabl. LX, 17). 2. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego kultury trzcinieckiej. Krawędź zgrubiała, lekko na zewnątrz wychylona. Powierzchnie brunatne. Domieszka gruboziarnista. Średnica wylewu 20 cm. 3. Kilkanaście drobnych ułamków naczyń kultury trzcinieckiej.

K u l i g ó w, pow. Wołomin. Stanowisko I. Na dużej, rozwianej piaszczystej wydmy na południowy zachód od Kuligowa. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego kultury trzcinieckiej. Krawędź lekko zgrubiała. Powierzchnia zewnętrzna ciemnobrunatna, wewnętrzna czarna. Domieszka gruboziarnistego tłuczka.

L u d w i n ó w, pow. Wołomin. Stanowisko I. Na wschodnim krańcu długiego pasa piaszczystych wydym na północny zachód od Ludwinowa. 1. Dwa ułamki przykrawędne naczyń średniościennych kultury trzcinieckiej. Krawędzie zgrubiałe, na zewnątrz skośnie ścięte. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna, wewnętrzna czarna. Domieszka grubo- i średnioziarnista. 2. Fragment przydenny naczynia średniościennego kultury trzcinieckiej. Powierzchnia zewnętrzna brunatna, wewnętrzna czarna. Domieszka gruboziarnistego tłuczka. 3. Kilkanaście drobnych ułamków naczyń średniościennych kultury trzcinieckiej.

⁷ W zbiorach PMA w Warszawie z tej miejscowości pochodzą z okresu neolitu łódzkowaty topór kamienny prawdopodobnie kultury ucharów lejkowatych oraz jedno stanowisko powierzchniowe z okresu wczesnośredniowiecznego.

⁸ W zbiorach PMA w Warszawie z tej miejscowości pochodzi neolityczna siekierka z rogu jelenia znaleziona nad Bugiem i dostarczona w 1934 r. przez S. Roela.

Ludwinów, pow. Wołomin. Stanowisko II. W misie deflacyjnej na zachodnim skraju wielkiej wydmy grzędowej, leżącej 400 m na północ od Ludwinowa. Kilkanaście silnie zniszczonych ułamków naczyń średniościennych o esowatym profilu, kultury trzcinieckiej, w tym trzy fragmenty przykrawędne. Krawędzie zgrubiałe, lekko na zewnątrz podcięte, barwy szarobrunatnej. Domieszka gruboziarnistego tłucznia.

Ludwinów, pow. Wołomin. Stanowisko III. Na wschodnim krańcu piaszczystej wydmy, 100 m na zachód od stanowiska II. Cztery fragmenty naczyń średniościennych kultury trzcinieckiej. Powierzchnie zewnętrzne brunatnożółte, wygładzane. Domieszka gruboziarnistego tłucznia.

Opole, pow. Wołomin. Stanowisko I⁹. Na piaszczystej wydmy częściowo zalesionej, rozwianej od zachodu, 300 m na południe od środkowej partii wsi. Kilkanaście drobnych ułamków naczyń średniościennych kultury trzcinieckiej, o powierzchniach zewnętrznych brunatnych, wygładzanych. Domieszka gruboziarnistego tłucznia.

Opole, pow. Wołomin. Stanowisko II. Wywiana misa deflacyjna na polu ornym na południe od wsi Opole. Kilka drobnych ułamków naczyń średniościennych kultury trzcinieckiej. Powierzchnie zewnętrzne brunatne i szarobrunatne, wewnętrzne szarobrunatne.

Rogówka, pow. Wyszków. Stanowisko I. Niewielka nieregularna piaszczysta wydma 300 m na północny wschód od Rogówki, otoczona przez bagniste łąki. 1. Dwa fragmenty przykrawędne naczynia średniościennego kultury trzcinieckiej. Krawędź silnie na zewnątrz wywinęta. Powierzchnia zewnętrzna brunatna, wygładzana. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. Średnica wylewu 18 cm (Tabl. LX, 12). 2. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego kultury trzcinieckiej. Krawędź zgrubiała, lekko na zewnątrz podcięta. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. 3. Kilka drobnych ułamków naczyń średniościennych kultury trzcinieckiej.

Szumin, pow. Węgrów. Stanowisko I. Na polu ornym E. Kozłowskiego, 50 m na północ od lasu i drogi Szumin—Rafa. 1. Fragment naczynia średniościennego kultury trzcinieckiej. Powierzchnia zewnętrzna brunatna, wygładzana, z doklejoną listwą dookólną. Domieszka gruboziarnistego tłucznia. 2. Kilka drobnych ułamków naczyń cienkościennych kultury trzcinieckiej.

Kultura łużycka

Arciechów, pow. Wołomin. Stanowisko II. W misie deflacyjnej, piaszczystej wydmy, 400 m na południowy wschód od wsi Arciechów. 1. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego kultury łużyckiej. Krawędź prosta, od wewnątrz lekko podcięta. Poniżej wylewu występuje okrągły otwór, przewiercony na wylot. Powierzchnia zewnętrzna brunatnoceglasta, chropowata. Domieszka średnioziarnistego tłucznia (Tabl. LX, 13). 2. Kilkanaście ułamków naczyń średniościennych o powierzchniach zewnętrznych chropowatych, brunatnoceglastych. Domieszka średnio- i gruboziarnistego tłucznia. 3. Kilka ułamków naczyń średniościennych o powierzchniach zewnętrznych gładkich, brunatnych. Domieszka drobnoziarnistego tłucznia. 4. Sześć niecharakterystycznych odłupków rdzeniowych nieobrobionych. Surowiec: krzemień czekoladowy.

Brzostowo—Brok, pow. Ostrów Mazowiecka. Stanowisko I. Na polu ornym J. Sarnowskiej, między Bugiem a wsią, w odległości 350 m od rzeki. 1. Kilka ułamków średniościennych naczyń kultury łużyckiej, o powierzchniach zewnętrznych chropowatych, brunatnych. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. 2. Mały odłupek krzemienisty, silnie spatynowany.

Brzuz, pow. Węgrów. Stanowisko I. Po prawej stronie drogi biegnącej przez wieś Brzuza w kierunku Kamieńczyka. Na polach ornym St. Gmury. 1. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego kultury łużyckiej. Krawędź prosta. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 27 cm. 2. Drobny fragment przykrawędny naczynia średniościennego. Krawędź lekko zgrubiała. Powierzchnie czarne, gładkie. Domieszka średnioziarnista. 3. Fragment przydenny naczynia grubościennego kultury łużyckiej. Powierzchnia zewnętrzna silnie schropowana, szarobrunatna, wewnętrzna szara. Domieszka gruboziarnista. Średnica d na 20 cm. 4. Kilkanaście ułamków naczyń średniościennych o powierzchniach zewnętrznych chropowatych, szarobrunatnych.

Kuligów, pow. Wołomin. Stanowisko I¹⁰. Na dużej rozwianej wydmy piaszczystej na południowy zachód od Kuligowa. 1. Trzy silnie zniszczone ułamki przykrawędne naczyń średniościennych, szarych o powierzchniach zewnętrznych szorstkich. Domieszka średnioziarnista. 2. Dwa drobne ułamki naczyń średniościennych czarnych o powierzchniach zewnętrznych wygładzanych. Domieszka drobnoziarnista. 3. Kilkanaście ułamków naczyń średnio- i grubościennych w tym jeden zdobiony ornamentem paznokciowym. Powierzchnie zewnętrzne jasnobrunatne i szarobrunatne, chropowate, wewnętrzne brunatne i szare. Domieszka średnio- i gruboziarnista.

Opole, pow. Wołomin. Stanowisko III¹¹. Na polu ornym J. Kurek wzdłuż drogi Załubice—Opole. Kilka średniościennych ułamków naczyń kultury łużyckiej o powierzchniach zewnętrznych lekko chropowatych, brunatnych. Domieszka średnioziarnistego tłucznia.

Słopsk, pow. Wołomin. Stanowisko I¹². Na polu ornym J. Marcjanka. Kilkanaście fragmentów naczyń kultury łużyckiej, w tym jeden ułamek wylewu naczynia cienkościennego z okrągłym otworem, przewierconym na wylot tuż pod krawędzią wylewu. Powierzchnie brunatne, wygładzane. Domieszka drobnoziarnista. Pozostałe ułamki o powierzchniach zewnętrznych silnie chropowatych, brunatnych i domieszce gruboziarnistej.

⁹ W zbiorach PMA w Warszawie z tej miejscowości pochodzi znaleziony na stanowisku „Biała Góra” fragment górnej partii naczynia workowatego z ornamentem palcowym pod krawędzią zaliczony do kultury pucharów lejkowatych oraz na polu J. Schreibera kilkanaście drobnych ułamków naczyń kultury ceramiki grzebykowej i dwa niewielkie wióry krzemienne.

¹⁰ W zbiorach PMA w Warszawie z miejscowości tej pochodzi miseczka na wyodrębnionej nóżce oraz drobne fragmenty ceramiki kultury łużyckiej znalezione w 1934 r. przez S. Roela na wydmy przy drodze ze wsi Sokołówek w kierunku na Opole, koło leśniczówki^{*}

¹¹ W miejscowości tej na stanowisku „Biała Góra” znajdują się ślady zniszczonego cmentarzyska z okresu lateńskiego. A. Kiełliński: Materiały do osadnictwa przedhistorycznego okolic Radzymina, „Sprawozdania PMA”, T. IV, 1951, str. 73.

¹² W zbiorach PMA w Warszawie z tej miejscowości pochodzi kilka fragmentów ceramiki neolitycznej zdobionych ornamentem sznurowym odkrytych w miejscu zwanym „Sadowina”. Poza tym w odległości 1 km na północ od Słopska w nizinie między Bugiem a jego dopływem zwanym „Fisz” odkryto kilka ułamków ceramiki prawdopodobnie pochodzenia neolitycznego oraz kilka wylewów naczyń typowych dla późnej fazy kultury łużyckiej.

Słopsk, pow. Wołomin. Stanowisko II. Na zachód od wsi po prawej stronie drogi ze Słopska do Dęszewa. Pole orne A. Pakuły. 1. Kilka ułamków naczyń średniościennych kultury łużyckiej oraz jeden fragment przykrawędny. Powierzchnie zewnętrzne szarobrunatne, chropowate, wewnętrzne brunatne. Domieszka średnioziarnista. 2. Ułamek naczynia średniościennego o powierzchni zewnętrznej czarnej, gładkiej, wewnętrznej szarej. Domieszka drobnoziarnista.

Suwiec, pow. Wyszków. Stanowisko I. Na piaszczystej wydmy, w odległości 50 m na zachód od mostu i 200 m na wschód od koty 100,9. 1. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego kultury łużyckiej. Krawędź facetowana, na zewnątrz silnie wychylona. Powierzchnia zewnętrzna ciemnobrunatna, gładka. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. Średnica wylewu 24 cm. 2. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego. Krawędź lekko zgrubiała, prosta. Powierzchnia zewnętrzna brunatna, ornamentowana płytkimi, poziomymi żłobkami. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. 3. Kilkanaście ułamków naczyń średnio- i grubościennych kultury łużyckiej o powierzchniach zewnętrznych brunatnych, chropowatych. 4. Dwa wióry krzemienne, nieobrobione. Surowiec: krzemień czekoladowy i narzutowy bałtycki.

Szumín, pow. Węgrów. Stanowisko II. Na polu ornym St. Powierza i R. Radzia, obok drogi z Kamieńczyka do Wywłoki. Kilkanaście bardzo zniszczonych fragmentów średniościennych naczyń kultury łużyckiej, w tym jeden fragment przykrawędny. Powierzchnie zewnętrzne lekko chropowate, brunatne. Domieszka średnioziarnista.

Szumín, pow. Węgrów. Stanowisko IV. Na polu ornym, 30 m na południe od zagrody A. Zalewskiego. 1. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego kultury łużyckiej. Krawędź prosta, lekko zgrubiała. Powierzchnia zewnętrzna szara, wygładzana. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. 2. Kilkanaście ułamków naczyń średnio- i grubościennych kultury łużyckiej. Część o powierzchniach zewnętrznych brunatnych i brunatnoceglastych, silnie chropowatych. Domieszka średnio- i gruboziarnista.

Okres lateński i rzymski

Deskurów, pow. Wyszków. Stanowisko II¹³. Z użytkowanego pola wydowego na zachód od wsi Deskurów. Kilkanaście drobnych ułamków naczyń kultury grobów kloszowych. Powierzchnie zewnętrzne silnie schropowaczone, brunatne, wewnętrzne szare. Domieszka drobnoziarnista.

Deskurów, pow. Wyszków. Stanowisko III. Uroczysko „Biała Góra”. Rozwiana piaszczysta wydma nad Bugiem na północny zachód od zachodniego krańca wsi. Szesnaście fragmentów brzuśca, jeden fragment dna oraz dwa ułamki przykrawędne. Powierzchnie zewnętrzne szarobrunatne i ceglaste, chropowate, wewnętrzne jasnobrunatne i czarne. Domieszka średnio- i gruboziarnista. Stanowisko kultury grobów kloszowych.

Kuligów, pow. Wołomin. Stanowisko I¹⁴. Na dużej, rozwianej piaszczystej wydmy na południowy zachód od Kuligowa. Dwa fragmenty przykrawędne naczyń średniościennych kultury grobów kloszowych. Krawędzie lekko zgrubiałe, na zewnątrz skośnie podcięte. Powierzchnie zewnętrzne brunatne, lekko chropowate. Domieszka średnioziarnista. Średnice wylewów 14 i 16 cm.

Płatkowńica, pow. Węgrów. Stanowisko I. Po obydwu stronach drogi wiejskiej, biegnącej z Płatkownicy w kierunku Wilczogęb. Pole orne St. Gałzki. Kilkanaście ułamków naczyń średniościennych kultury grobów kloszowych oraz jeden ułamek dna. Powierzchnie zewnętrzne szarobrunatne i ceglastoszare, chropowate, wewnętrzne szarobrunatne. Domieszka grubo- i średnioziarnista.

Szumín, pow. Węgrów. Stanowisko III. Rozwiana wydma nad starorzeczem Bugu, na polach ornym K. i C. Gąsiorków. 1. Drobny fragment przykrawędny naczynia średniościennego. Powierzchnia zewnętrzna czarna, gładka, wewnętrzna szara. Domieszka średnioziarnista. 2. Trzy drobne ułamki brzuśca w tym jeden z ostrym załomem oraz jeden zdobiony płytko rytym rowkiem. Powierzchnie zewnętrzne czarne, gładkie, Domieszka drobno- i średnioziarnista. 3. Dziesięć ułamków brzuśca, jeden fragment dna oraz jeden ułamek przykrawędny. Powierzchnie zewnętrzne szare i szaroceglaste, lekko chropowate, wewnętrzne szare. Domieszka średnioziarnista. Stanowisko z okresu rzymskiego.

Szumín, pow. Węgrów. Stanowisko V. Na polu ornym, przy drodze z Szumina do Łaz, na południe od zagrody St. Kępińskiego. 1. Fragment przykrawędny naczynia średniościennego kultury grobów kloszowych. Krawędź prosta, lekko do wewnątrz zagięta. Powierzchnia zewnętrzna brunatna wygładzana. Domieszka drobnoziarnistego tłucznia. 2. Kilka ułamków średniościennych naczyń kultury grobów kloszowych, silnie chropowatych. Domieszka średnioziarnistego tłucznia.

Okres wczesnośredniowieczny i średniowieczny

Błonie, pow. Wyszków. Stanowisko I. Na polu ornym, w odległości 50 m na północ od drogi polnej wiodącej z Błonia do Kamieńczyka i 70 m na wschód od magazynu Gminnej Spółdzielni. 1. Fragment przykrawędny, obtaczany, z krawędzią podciętą, barwy jasnobrązowej. Domieszka drobnoziarnista. 2. Kilka ułamków brzuśców naczyń obtaczanych, barwy szarobrunatnej i brązowoczarnej. Domieszka drobno- i średnioziarnista. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

Deskurów, pow. Wyszków. Stanowisko IV. Na polu ornym St. Nowaka, położonym na południowy zachód od wsi. Kilkanaście drobnych, niecharakterystycznych fragmentów brzuśców naczyń obtaczanych. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

Deskurów, pow. Wyszków. Stanowisko V. Na polu ornym w odległości 300 m na północ od skrzyżowania dróg wiodących z Deskurowa do Ślubowa i z Deskurowa do szosy. 1. Fragment przykrawędny z krawędzią lekko na zewnątrz wychyloną, zgrubiałą. Powierzchnia

¹³ W zbiorach PMA w Warszawie z miejscowości tej pochodzą z okresu neolitu kilkadziesiąt drobnych odlupków krzemienych narzędzi i półfabrykatów odkrytych przez S. Roela w 1933 r. Ten sam badacz znalazł w r. 1934 na wydmy nad Bugiem pod Wyszkowem kilkadziesiąt ułamków naczyń średniościennych prawdopodobnie kultury łużyckiej. Natomiast z wydmy nad samym Bugiem pochodzi kilkadziesiąt ułamków naczyń średnio- i grubościennych o powierzchniach zewnętrznych przeważnie silnie schropowanych. Prawdopodobnie ceramika kultury grobów kloszowych.

¹⁴ W zbiorach PMA w Warszawie z miejscowości tej pochodzą z okresu rzymskiego paciorki rozłupany z masy szklanej o barwach: czerwonej, żółtej i brunatnej, oraz drobne fragmenty fibuli odkryte nad Bugiem i dostarczone w 1934 r. przez S. Roela.

zewnątrzna szarobrunatna. Domieszka średnioziarnista. Naczynie obtaczane. 2. Kilka niecharakterystycznych fragmentów brzuśców. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

D e s k u r ó w, pow. Wyszków. Stanowisko VI. Na polu ornym należącym do Mariana Cybulskiego, 130 m na północ od jego zabudowań. Kilka niecharakterystycznych ułamków naczyń pochodzących z początków okresu średniowiecznego.

D r ę s z e w, pow. Wołomin. Stanowisko V. Na nieużytku, na krawędzi drugiego tarasu Bugu, w odległości 500 m na północny wschód od wsi. Kilka ułamków naczyń niecharakterystycznych, w tym jeden ornamentowany poziomymi żłobkami. Głina szarobrunatna. Domieszka drobno- i średnioziarnista. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

J ó z e f ó w, pow. Wołomin. Stanowisko I¹⁵. Po prawej stronie drogi biegnącej przez Józefów do wsi Cisie. Pole orne A. Balcera. Dwa fragmenty przykrawędne oraz jeden ułamek dna z naczyń obtaczanych. Powierzchnia zewnętrzna szara i szarobrunatna. Domieszka drobnoziarnista. Stanowisko średniowieczne.

K a m i e ń c z y k, pow. Wyszków. Stanowisko I. Na polu ornym St. Cioka, 700 m na północ od kościoła w Kamieńczuku. 1. Fragment przykrawędny obtaczany, z wychyloną na zewnątrz krawędzią, barwy szarobrunatnej. Domieszka drobnoziarnista. 2. Kilka ułamków brzuśców niecharakterystycznych. Materiał wczesnośredniowieczny. 3. Fragment przydenny z zachowaną częścią dna płaskiego, bardzo silnie obtaczany, barwy szarobrunatnej. 4. Kilka fragmentów brzuśców naczyń silnie obtaczanych lub toczonych, barwy ciemnoszarej. Materiał średniowieczny.

K u l i g ó w, pow. Wołomin. Stanowisko II¹⁶. Na rozwianej piaszczystej wydmie na północny wschód od północnego krańca wsi. Dwa ułamki naczyń średniościennych zdobionych poziomym ornamentem pasmowym. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna. Domieszka drobnego piasku i tłucznia. Materiał średniowieczny. 2. Moneta. Krzyżacki kwartnik srebrny. *Av.* Tarcza Wielkiego Mistrza z krzyżem, w środku mała trójkątna tarcza z orłem. Napis w otoku: MAGISTER GENERALIS częściowo zatarty. *Rv.* Krzyż Zakonu w wolnym polu. Napis w otoku częściowo zatarty: DOMINORUM PRUSSIE. Kwartniki te wybijane były przez Krzyżaków zapewne w Toruniu, w latach 1380—1391 za rządów Wielkich Mistrzów Winricha von Kniprode (1351—1382) i jego następcy Konrada I Zöllnera von Rothenstein (1382—1390).

S k u s z e w, pow. Wyszków. Stanowisko I. Na polach ornym należących do S. Bala, J. Kurka, M. Tryca i K. Cierlicy, między szosą do Wyszkowa a wsią, naprzeciwko gospodarstwa B. i St. Augustyniaków. 1. Fragment przykrawędny naczynia obtaczanego o cylindrycznej szyjce, barwy ceglastoszarej. Domieszka drobnoziarnista. 2. Kilkanaście niecharakterystycznych ułamków brzuśców. Materiał wczesnośredniowieczny. 3. Kilkanaście niecharakterystycznych ułamków naczyń cienkościennych, silnie obtaczanych. Materiał średniowieczny.

S ł o p s k, pow. Wołomin. Stanowisko III¹⁷. Na polu ornym St. Maniewskiego, 200 m na południe od drogi z Niegowa do Dęszewa. 1. Fragment przykrawędny naczynia obtaczanego. Krawędź na zewnątrz wychylona. Powierzchnia zewnętrzna brunatna. Domieszka średnioziarnista (Tabl. LX, 19). 2. Kilkanaście drobnych ułamków brzuśców. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

S z u m i n, pow. Węgrów. Stanowisko III. Rozwiana wydma nad starorzeczem Bugu, na polach ornym K. i C. Gąsiorków. Fragment brzuśca naczynia średniościennego zdobionego ornamentem pasmowym. Powierzchnia szarobrunatna. Domieszka piasku i tłucznia.

S z u m i n, pow. Węgrów. Stanowisko VI. Na polu ornym w odległości 200 m na północ od gospodarstwa nr 1 wsi Szumin, na niewielkim wzniesieniu otoczonym od północy, zachodu i południa zabudowaniami wsi Szumin, a od wschodu lasem. 1. Fragment przydenny naczynia średniościennego, lekko obtaczanego, barwy brązowoszarej, z domieszką średnioziarnistą. 2. Kilka fragmentów brzuśców naczyń obtaczanych pokrytych ornamentem żłobkowym. Powierzchnia zewnętrzna szara. Domieszka drobnoziarnista. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

Ś ł u b ó w, pow. Wyszków. Stanowisko I¹⁸. Na polu ornym po prawej stronie drogi wiodącej ze Ślubowa do szosy, 400 m od wsi Ślubów i 600 metrów od drogi. 1. Fragment dna lekko wklęsłego, ze śladami odcisniętej nakładki i zagładzoną podsypką. Barwa gliny szara. Domieszka drobno- i średnioziarnista. 2. Kilkanaście fragmentów brzuśców niecharakterystycznych. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

Ś ł u b ó w, pow. Wyszków. Stanowisko II. Na polu ornym J. Skwary na północ od wsi w odległości 50 m od drogi wiodącej ze Ślubowa do szosy. 1. Fragment przykrawędny naczynia obtaczanego. Krawędź lekko wychylona na zewnątrz. Powierzchnia zewnętrzna szara. Domieszka drobnoziarnista. 2. Fragment dna obtaczanego, lekko wklęsłego, barwy szarej. Domieszka drobnoziarnista. Materiał wczesnośredniowieczny. 3. Fragment wylewu silnie obtaczanego, o profilowanej krawędzi oraz ułamek dna również silnie obtaczanego, barwy szarobrunatnej. Domieszka piasku. Materiał średniowieczny.

Z a ł u b i c e N o w e, pow. Wołomin. Stanowisko I¹⁹. Na polu ornym 300 m na południe od wschodniego krańca wsi. 1. Fragment przykrawędny naczynia obtaczanego. Krawędź lekko na zewnątrz wychylona. Powierzchnia zewnętrzna szarobrunatna. Domieszka drobnoziarnista. 2. Kilka niecharakterystycznych drobnych fragmentów brzuśców. Stanowisko wczesnośredniowieczne.

¹⁵ W zbiorach PMA w Warszawie z tej miejscowości pochodzą drobne ułamki naczyń kultury grobów kłoszowych.

¹⁶ W zbiorach PMA w Warszawie znajduje się jedno stanowisko wczesnośredniowieczne pochodzące z tej miejscowości.

¹⁷ W zbiorach PMA w Warszawie znajduje się jedno stanowisko wczesnośredniowieczne pochodzące z tej miejscowości.

¹⁸ W zbiorach PMA w Warszawie z miejscowości tej pochodzi pięć drobnych odłupków krzemieniowych neolitycznych zebranych na wydmie przez S. Roela w r. 1933. Poza tym na wydmie na południe od Ślubowa S. Roel w r. 1934 znalazł kilkanaście ułamków naczyń średniościennych o powierzchniach zewnętrznych silnie schropowaconych, należących do kultury łużyckiej względnie do kultury grobów kłoszowych.

¹⁹ W zbiorach PMA w Warszawie z miejscowości Załubice Stare, pow. Wołomin pochodzą neolityczne odłupki i półfabrykaty krzemienne oraz toporek kamienny, znalezione na wydmie pod wsią w kierunku miejscowości Wolica na północ od pola J. Pyszkiewicza. A. K i e t l i ń s k a: Materiały do osadnictwa przedhistorycznego okolic Radzymina, „Sprawozdania PMA”, T. IV, 1951, str. 73. Poza tym na polu J. Pyszkiewicza znalazł S. Roel kilkanaście fragmentów naczyń niecharakterystycznych w tym kilka ułamków prawdopodobnie ceramiki kultury łużyckiej względnie kultury grobów kłoszowych.

Brzuz, pow. Węgrów. Stanowisko II. Na polu ornym J. Dębca po lewej stronie drogi wiodącej przez wieś w kierunku Kamieńczyka. Kilka ułamków naczyń średniościennych o powierzchniach zewnętrznych szaroceglanych, lekko chropowatych, wewnętrznych szarych. Domieszka średnio- i gruboziarnista.

Deskurów, pow. Wyszków. Stanowisko I. Na polu ornym J. Marcinkiewicza obok skrzyżowania dróg z Deskurowa do Ślubowa i z Deskurowa do szosy. Trzy ułamki brzuśców. Powierzchnie zewnętrzne szarobrunatne i ceglasterbrunatne, wewnętrzne szare i czarne. Domieszka gruboziarnista.

Deskurów, pow. Wyszków. Stanowisko VII. Na polu ornym St. Albarczyka na południowy wschód od drogi z Deskurowa do Ślubowa. Kilka drobnych ułamków naczyń średniościennych. Powierzchnie zewnętrzne szarobrunatne, wewnętrzne szare i czarne. Domieszka średnio- i gruboziarnista.

Dręszew, pow. Wołomin. Stanowisko I. Niewielka piaszczysta wydma grzędowa 400 m na południowy wschód od wsi Dręszew. W misie deflacyjnej po wschodniej stronie wydmy. Ułamek naczynia grubościennego o powierzchni zewnętrznej chropowatej, brunatnoczarny. Domieszka gruboziarnista.

Skuszew, pow. Wyszków. Stanowisko III. Na polu ornym St. i J. Nowaków po obu stronach drogi wiodącej ze Skuszewa na wschód, równoległe do szosy. Trzy ułamki brzuśca, oraz dwa fragmenty przydenne. Powierzchnie zewnętrzne szarobrunatne, wewnętrzne brunatne i ceglasterbrunatne. Domieszka drobno- i średnioziarnista.

CHARAKTER OSADNICTWA NA PRZEBADANYM TERENIE

Stanowiska na których odkryty został materiał krzemienny mezolityczny, usytuowane były na silnie rozwianych wydmach. Ogólnie przeważa materiał przemysłu tardenuaskiego, który być może należy do jego młodszej fazy. Uderza wyjątkowe ubóstwo wytworów tego przemysłu spowodowane niewątpliwie brakiem dobrego surowca.

Na odcinku Granne—Brok odkryto zaledwie jedno pewne stanowisko neolityczne w miejscowości Kamionka Nadbużna. Zebrane tu ułamki naczyń kultury ceramiki grzebykowej potwierdzają istnienie na tym miejscu osadnictwa neolitycznego zaobserwowanego już uprzednio na stanowisku II, gdzie znaleziono fragmenty naczyń kultury amfor kulistych oraz liczne ułamki ceramiki grzebykowej²⁰. Ślady osadnictwa neolitycznego na odcinku Brok—Serock również przedstawiają się nadzwyczaj ubogo. Nieliczny materiał ceramiczny pochodzi przeważnie ze stanowisk wydmy. Na szczególną uwagę zasługuje obok typowych znalezisk kultury pucharów lejkowatych pojedyncze znalezisko ułamka naczynia kultury ceramiki sznurowej z miejscowości Dręszew pow. Wołomin stanowisko IV. Niestety mimo dokładnego przebadania najbliższej okolicy nie udało się odnaleźć więcej fragmentów naczyń tej kultury. Według informacji właściciela pola, na którym znajduje się stanowisko IV w Dręszewie, podczas orki bardzo często napotykał on na ułamki podobnych naczyń. Prawdopodobnie odkryte tu zostały ślady niewielkiej osady położonej na piaszczystym wzgórzu otoczonym z trzech stron bagnami.

Wczesny okres epoki brązu reprezentowany jest przez stanowiska z materiałem zabytkowym kultury trzcinieckiej. Na przebadanych terenach osadnictwo trzcinieckie jest dosyć wyraźne i stosunkowo gęste w porównaniu z osadnictwem innych kultur i okresów. Skupiska ceramiki usytuowane były zwykle na dużych rozwianych wydmach. Materiał ceramiczny stanowią typowe dla terenów Mazowsza ułamki naczyń o esowatym profilu ze zgrubiałymi krawędziami na zewnątrz skośnie ściętymi. Bardzo często na tych samych stanowiskach odkrywano obok ułamków naczyń trzcinieckich również i materiał zabytkowy kultury ceramiki grzebykowej. Osadnictwo wczesnego okresu epoki brązu koncentruje się na przebadanym terenie w dosyć znacznej odległości od koryta rzeki i wyraźnie nawiązuje do licznych stanowisk wydmy kultury trzcinieckiej znanych nam z terenów północnej Lubelszczyzny²¹.

Dosyć liczna grupa stanowisk kultury łużyckiej rozrzuconych nieregularnie po obu brzegach Bugu zawierała mało zróżnicowany materiał ceramiczny. Na podstawie uzyskanego materiału zabytkowego nie sposób jest dokładnie określić chronologię poszczególnych zespołów. Wydaje się jednak, że odkrytą ceramikę zaliczyć należy raczej do zabytków kultury łużyckiej z końca okresu epoki brązu względnie nawet z okresu halsztackiego. Przeważają tu fragmenty naczyń średnio- i grubościennych o powierzchniach zewnętrznych silnie schropowanych barwy brunatnej i ceglasterbrunatnej. Prócz tego znaleziono bardzo nieliczne ułamki ornamentowane i zaledwie dwa fragmenty naczyń z charakterystycznym szeregiem otworów pod krawędzią. Naczynia zdobione ornamentem paznokciowym (Kuligów, stanowisko I) oraz ułamki z otworami pod krawędzią (Arciechów, stanowisko II, Słopsk, stanowisko I) skłaniają nas do datowania tych znalezisk na koniec epoki brązu lub okres halsztacki. Dla obu typów naczyń liczne analogie przytoczyć można

²⁰ T. Hiltd-Węgrzynowicz: Sprawozdanie z badań osady kultury łużyckiej we wsi Kamionka Nadbużna, pow. Ostrów Mazowiecka, w latach 1955—1956, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXIV, 1957, str. 319, ryc. 11a oraz str. 321.

²¹ S. Nosek: Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu, „Annales UMCS”, Sectio F, Vol. VI, 1957, mapa wczesnego i starszego okresu epoki brązu.

z terenów północno-wschodniego Mazowsza²² i Podlasia²³, z międzyrzecza Wisły i Bugu, jak również z terenów tzw. grupy tarnobrzesckiej kultury łużyckiej, gdzie tego rodzaju zabytki datowane są zwykle na okres halsztacki²⁴. Ostatnio uzyskane materiały z systematycznie prowadzonych prac wykopaliskowych na osadach kultury łużyckiej w Kamionce Nadbużnej, pow. Ostrów Mazowiecka, i Drohiczyne, pow. Siemiatycze, wskazują, że na terenach nadbużańskich już w III i IV okresie epoki brązu rozwijało się bogate osadnictwo ludności kultury łużyckiej. Pochodzący z tych badań materiał ceramiczny nawiązuje do typowych zabytków grupy środkowopolskiej z III i IV okresu epoki brązu (naczynia skośnie żłobkowane). Natomiast na temat młodszego osadnictwa kultury łużyckiej z końca epoki brązu i okresu halsztackiego jak dotąd wiemy niewiele. Na podstawie bardzo skąpych materiałów stwierdzić można jedynie, że w okresie tym interesujące nas tereny podobnie jak północna i południowo-zachodnia Lubelszczyzna nie wykazują już tak silnych nawiązań w materiale archeologicznym z grupą środkowopolską kultury łużyckiej jak w okresie poprzednim.

W grupie z okresu lateńskiego i rzymskiego sklasyfikowano przede wszystkim stanowiska z ceramiką o wyraźnym charakterze kultury grobów kloszowych z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego. Na ogół odkryte ułamki naczyń nie odbiegają od typowych form tej kultury znanych nam z terenów Mazowsza. Oprócz wspomnianego materiału na uwagę zasługują: stanowisko I w Kuligowie oraz stanowisko III w Szuminie, gdzie odkryto materiał późnolateński względnie wczesnorzymski.

Materiał z okresu wczesnośredniowiecznego i średniowiecznego zachowany jest w bardzo złym stanie. Wydaje się, że pochodzi on z niewielkich osad położonych w pobliżu rzeki. Na przebadanym terenie nie natrafiono na grodziska wczesnośredniowieczne, nie udało się też zebrać informacji o śladach cmentarzysk. W ogólnych zarysach materiał wczesnośredniowieczny jest słabo zróżnicowany i nie odbiega od typowych form znanych z tego okresu na Mazowszu i Podlasiu. Ceramika średniowieczna charakteryzuje się dokładnym obtaczaniem, cienkością ścianek i dobrym wypaleniem naczyń. Większość jej datować należy na XIV—XVI w. Interesującym stanowiskiem z tego okresu jest osada na stanowisku II w Kuligowie, gdzie znaleziono srebrny kwartnik krzyżacki. Monety Zakonu Krzyżackiego kursowały na Mazowszu w dosyć dużych ilościach, ponieważ książęta mazowieccy wybijali mało monet i pozwalali ludności posługiwać się monetą ościenną. Znaleziska ułamków ceramiki oraz monety z końca XIV w. świadczą o istnieniu w Kuligowie, pow. Wołomin, osady z XIV względnie XV w.

Uzupełnieniem materiału zabytkowego zebranego w trakcie badań na odcinku Granne—Serock są fragmenty naczyń o niestalonej chronologii. Stanowiska z tym materiałem umieszczono w niniejszym opracowaniu dla ściślejszego ustalenia gęstości i wzajemnego usytuowania punktów osadniczych.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В 1956 году от имени Ведомства по Хранению Памятников Культуры в Варшаве произвели поверхностные исследования в долине реки Западный Буг на участке Гранне—Сероцк. В результате совершенных полевых поисков приобрели значительное количество ценного, как памятник старины материала, происходящего из ряда недавно открытых археологических стоянок. Среди мезолитических материалов преобладают памятники тарденуазской промышленности, происходящие вероятно из младшей ее фазы. Эпоху неолита представляют весьма невзрачные следы поселенчества гребенчатой культуры и культуры шарообразных амфор. В ранний период бронзовой эпохи на исследованной территории мы наблюдаем довольно отчетливое и относительно густое поселенчество населения тшцинецкой культуры, сосредоточенное преимущественно в значительном расстоянии от русла реки и имеющее связь с донными стоянками этой культуры, известными нам с северных территорий Люблинщины. Младшие периоды бронзовой эпохи и равным образом гальштатский период представляет относительно многочисленная группа стоянок лужицкой культуры, на которых обнаружили недифференцированный керамический материал, типичный для конечной фазы этой культуры и имеющий связь с позднегальштатскими и раннелатенскими формами так называемой культуры клёшевых погребений. Из позднелатенского и римского периодов открыли лишь только две стоянки с неопределенным ближе характером, что по сравнению с предыдущими периодами ясно показывает незначительное сгущение поселенчества на рассматриваемой территории на переломе н. э. Древности раннесредневекового и средневекового периодов, сохраненные в очень плохом состоянии, происходят по всей вероятности из небольших поселений, расположенных вблизи рек и в общих очертаниях они не уклоняются от типичных форм, известных в этот период в Мазовии и Подляхиях. Сверх того открыли ряд стоянок с не установленной хронологией. Эти стоянки помещены в настоящем труде ради более точного определения густоты и взаимного расположения поселенческих пунктов.

S U M M A R Y

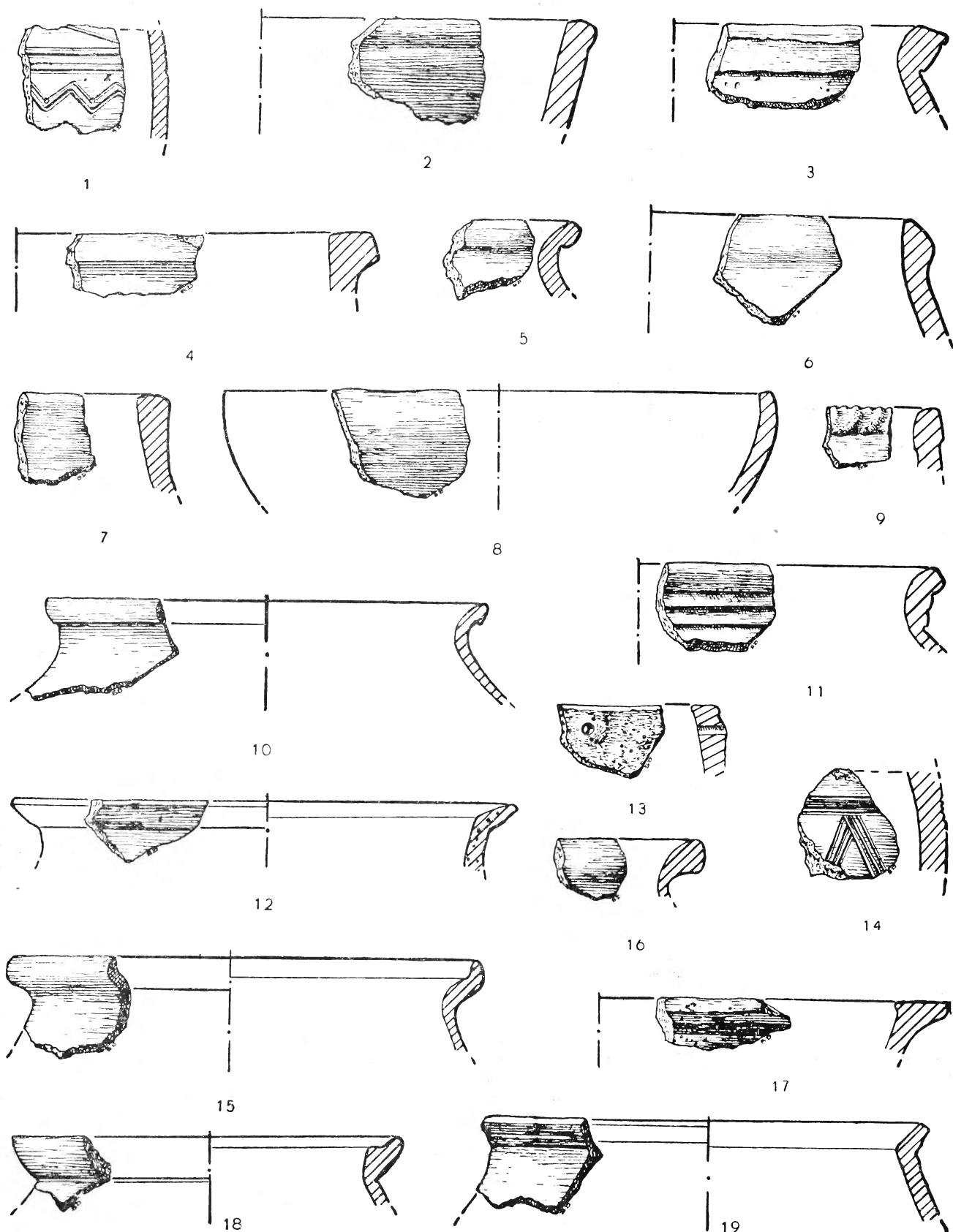
In 1956, on behalf of the Office for Conservation of Archaeological Monuments in Warsaw, archaeological surface investigations were carried out in the Bug Valley in the Granne—Serock region. As a result of these investigations, many new archaeological sites with abundant finds were discovered. Artefacts of the Tardenuasian industry (probably of its younger phase) prepon-

²² Stanowisko wydmy w Świdrach Wielkich, pow. Otwock, w zbiorach PMA w Warszawie.

²³ T. H i l d t - W ę g r z y n o w i c z: op. cit., tabl. XLVIII, 1.

²⁴ S. N o s e k: op. cit., str. 106.

TABLICA LX



Powiat Ostrów Mazowiecka: Kamionka Nadbużna, stanowisko III (1), stanowisko IV (2). Nur Kolonia, stanowisko II (4). Zamoście, stanowisko I (6—8). Zuzela, stanowisko I (15). Ołtarze—Gołacze, stanowisko I (16, 18). Powiat Sokółów Podlaski: Dziecioły Kolonia, stanowisko I (3). Łąków, stanowisko I (5), stanowisko III (11, 14). Grądy, stanowisko I (10). Powiat Wołomin: Ludwinów, stanowisko I (9). Arciechów, stanowisko II (13). Słopsk, stanowisko III (19). Powiat Węgrów: Brzuza, stanowisko III (17). Powiat Wyszków, Rogówka, stanowisko I (12). Wszystkie przedmioty $\frac{1}{2}$ w.n.

derate among mesolithic materials. The Neolithic Age is represented by scanty remains of settlements of the population of the comb pottery and the globular amphorae cultures. In the early Bronze Age fairly dense settlements of the Trzciniec culture population were situated chiefly in a considerable distance from the bed of the Bug river, being connected with other sites of this culture on downs in the Northern Lublin province. The younger periods of the Bronze Age and the Hallstatt period are represented by a fairly numerous group of Lusatian sites at which pottery fragments, typical of the final phase of this culture were discovered. They bear resemblance to the late Hallstatt and early La Tène forms of the culture of the graves in which urns are covered by large pots turned bottom upwards. Only two sites, difficult to define, should be assigned to the late La Tène and the Roman periods and, that in comparison with those of other periods, indicates scanty settlement in the region discussed at the beginning of our era. Early mediaeval and mediaeval finds in a bad state of preservation, being probably the remains of small settlements situated along the Bug river, bear resemblance to typical forms discovered in Masovia and Podlasie (Podlachia). Moreover several sites, the chronology of which could not be determined, were also discovered. They are also mentioned in this article in order to define the density of population in the region discussed.

Komunikat o pracach wykopaliskowych, prowadzonych w 1959 r. na stanowisku 4 w Biskupinie, pow. Żnin

Prace wykopaliskowe prowadzone były w miesiącu czerwcu przez mgr T. Dąbrowską i autorów niniejszego komunikatu pod ogólnym kierownictwem prof. dra Z. Rajewskiego. W czasie prac wykonano m. in. dokumentację fotograficzną wykopu z helikoptera, użyczonego przez Dowódcę Okręgu Wojskowego. Wykop obejmował ary: 99 (ćwiartki β i δ) oraz 112, częściowo przebadane w 1958 r., oraz przyległy do nich ar 100. Ary te usytuowane są w zachodniej części półwyspu, około 45 m na północ od bramy. Na arach 99 i 112 stwierdzono wał i ulicę okrężną, na arze 100 — chatę 77 i część IV ulicy poprzecznej. Całość konstrukcji drewnianych jest bardzo dobrze zachowana.

Na badanym odcinku wał młodszy nawarstwiony jest na wał starszy, tworząc konstrukcję o łącznej szerokości około 6 m. Konstrukcja wałów jest izbicowa (Ryc. 1); zachowały się belki poszcze-



Ryc. 1. Biskupin, pow. Żnin. Stanowisko 4. Widok na oba poziomy ulicy okrężnej i wał na arach 99 i 112.

gólnych komór, w znacznej części przepalone, oraz wspierające je od środka i przy wewnętrznym licu koły pionowe o dość znacznej grubości zaostrzone na końcu i obstawiane kamieniami. Od strony zewnętrznej wału, na skraju wykopu, stwierdzono rząd pali częstokołu-falochronu, bitych skośnie i wchodzących w kon-

strukcję wału starszego. Tak więc wał młodszy był na tym odcinku nieco bardziej przesunięty w stronę środka grodu, przynajmniej swą ścianą zewnętrzną. Wewnątrz grodu, przy wale, stwierdzono w dwóch miejscach skupiska polnych kamieni. W tej części wykopu materiał zabytkowy występował tylko sporadycznie.

Ulicę okrężną eksplorowano na odcinku łącznej długości 20 m. Młodsza ulica okrężna (Ryc. 1) oddalona była od konstrukcji wału o około 2,5 metra i zbudowana była z bierwion sosnowych długości 2—2,5 m, a grubości około 20 cm. Bierwiona te podlegarowane były biegnącymi wzdłużnie balami, z tym że na pewnym odcinku rolę legarów spełniały fragmenty konstrukcyjne ściany chaty 77a ze starszego grodu. Podobnie wyglądał odsłonięty fragment IV ulicy poprzecznej, której koniec zachodził na bierwiona ulicy okrężnej. Wśród bierwion ulicy poprzecznej stwierdzono widełkowaną rozwidloną soszkę, użytą wtórnie, widocznie po uszkodzeniu. Legary młodszego poziomu IV ulicy poprzecznej leżały wprost na belkach starszego poziomu tejże ulicy.

Po rozebraniu konstrukcji młodszego poziomu ulicy okrężnej odsłonięto starszy jej poziom, zalegający o 30 cm niżej. Ulica ta jest w stosunku do młodszej przesunięta bardziej ku wałowi (Ryc.

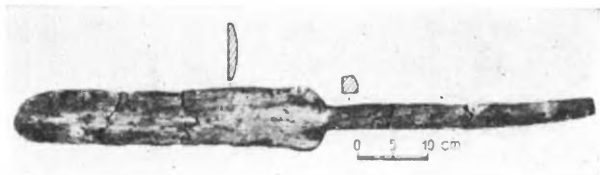


Ryc. 2. Biskupin, pow. Żnin. Stanowisko 4. Część chaty 77 na arze 100. W głębi IV ulica poprzeczna.

1). Zbudowana jest ze zwęglonych grubych bierwion dębowych o długości 2—3 m, a grubości około 30 cm.

Eksplorowano również znaczną część chaty 77, to jest jej izbę i komorę, odkrywając podłogę i trzy ściany chaty o konstrukcji sumikowo-łatkowej. Ściany chaty zachowane są miejscami do 40 cm wysokości, to jest do trzech sumików. Łatki narożne wykonane są z okrągłych pali o grubości do 30 cm i wzmacniane kamieniami. Ściana północna chaty, odkryta na całej długości (Ryc. 2), ciągnie się na przestrzeni 8 m i posiada dwie łątki śródścienne, w przekroju prostokątne i wyraźnie słabsze od łątek

naróżnych. W odsłoniętych partiach ścian: wschodniej i zachodniej, odkryto po jednej łątce śródściennej. Przy ścianie zachodniej stwierdzono pozostałości komory, o szerokości 2,5 m, wyłożonej drągami sosnowymi i faszyną brzoową. Ta ostatnia jest tak dobrze zachowana, że znać jeszcze białą korę. Podłoga izby wykładana jest analogiczną faszyną, wśród gałęzi której stwierdzono obok paleniska złamane wiośło drewniane (Ryc. 3), a w kącie izby

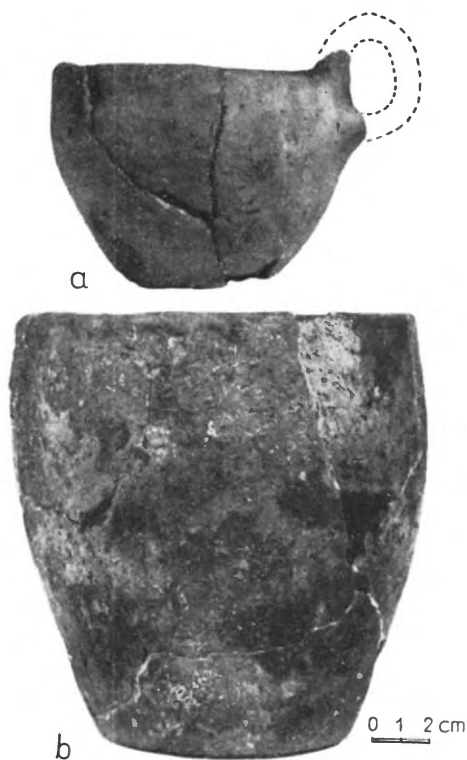


Ryc. 3. Biskupin, pow. Żnin. Stanowisko 4. Wiośło drewniane z chaty 77.

dolny fragment łątki ze starszych konstrukcji. Kamienie paleniska zostały wybrane przez ludność, zamieszkującą półwysp w czasach późniejszych.

Z chaty 77a (starszy poziom osadniczy) odsłonięto tylko część podłogi oraz palenisko, położone o 30 cm poniżej poziomu podłogi młodszej. Eksploracja tej chaty nastąpi w dalszej fazie prac.

Wśród materiału zabytkowego dominuje oczywiście ceramika. Przeważa materiał chropowacony, dość częste są także skorupy naczyń czernionych. Typologicznie materiał odpowiada całkowicie formom, publikowanym w ostatnich sprawozdaniach z Biskupina (M. Gądzikiewicz, T. Liana, T. Piętka: Sprawozdanie z badań osadnictwa łużyckiego w Biskupinie, pow. Żnin,



Ryc. 4. Biskupin, pow. Żnin. Stanowisko 4. Naczynia (a—b).

w 1956 r., „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXIV, 1957, str. 209—231; T. Liana, T. Piętka: Sprawozdanie z badań w 1957 r. osadnictwa łużyckiego w Biskupinie, pow. Żnin, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXV, 1958, str. 202—211). Oprócz

dwóch naczyń miniaturowych wymienić należy odkryte przy ścianie chaty fragmenty całego naczynia jajowatego chropowaconego (Ryc. 4b) o średnicy otworu 15 cm i wysokości 16 cm oraz sklejonny kubek (Ryc. 4a) o wysokości 7,5 cm. Uwagę zwraca także fragment bogato zdobionego ornamentem rytym kubka o średnicy otworu 13 cm, wysokości 7,5 cm, na którym znać wyraźnie odcisk ziarna, najprawdopodobniej jęczmienia.

Na terenie chaty i obu ulic zarówno w warstwie I, jak i w warstwie III, a także IV (wypełnisko chaty) stwierdzono niespodziewanie dużą ilość fragmentów ciężarków tkackich, które wystąpiły ogółem w ponad stu siedemdziesięciu punktach. Są to fragmenty ciężarków typu pospolitego w Biskupinie (W. Szafrański: Ciężarki tkackie i przęśliki z grodu kultury łużyckiej w Biskupinie, „III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych, przeprowadzonych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie, w pow. żnińskim za lata 1938—1939 i 1946—1948”, str. 134, rys. 2 i str. 139, rys. 6). Są one wydłużone, w przekroju owalne lub graniaste (Ryc. 5ab), z otworem w górnej części. Można przypuszczać, że na



Ryc. 5. Biskupin, pow. Żnin. Stanowisko 4. Gliniane ciężarki tkackie (a—b). Motyka rogowa (c).

przebadanym terenie znajdował się warsztat tkacki, być może używany w czasie zasiedlenia półwyspu przez ludność kultury łużyckiej po zniszczeniu grodu.

Z innych zabytków wymienić należy dwie motyki (Ryc. 5c) i kilka klinów rogowych, wisiorek z rogu, kilka szydeł kościanych, kilka gładzików kościanych, a także kamiennych oraz jeden żarnowy i szesnaście rozcieraczy. Zabytki metalowe reprezentuje tylko jedno kółko z drutu brązowego.

Wiośło drewniane (Ryc. 3) o wydłużonym wąskim piórze i ułamanej rękojeści jest trzecim tego rodzaju zabytkiem, znalezionym w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie, choć reprezentuje typ nieco odrębny od poprzednich (J. Ślaski: Łużyckie wyroby drewniane z Biskupina, „III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych, przeprowadzonych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie,

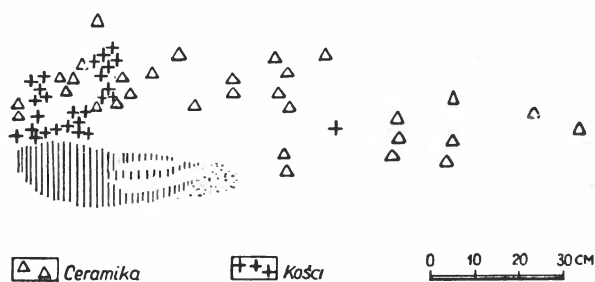
w pow. żnińskim za lata 1938—1939 i 1946—1948”, str. 168, rys. 11). Ponadto wspomnieć jeszcze należy o zwęglonym ziarnie zboża oraz fragmencie skorupki orzecha laskowego.

Konstrukcje i tworzące jednolity zespół zabytki z tegorocznych badań można, w ślad za dotychczasowymi danymi, datować na okres halsztacki D. Bardziej szczegółowe sprawozdanie z badań ogłoszone zostanie po ukończeniu eksploracji badanych w r. 1959 arów.

B. Balcer, J. Dąbrowski

Pierwszy grób kultury wstęgowej ceramiki rytej na Lubelszczyźnie w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów

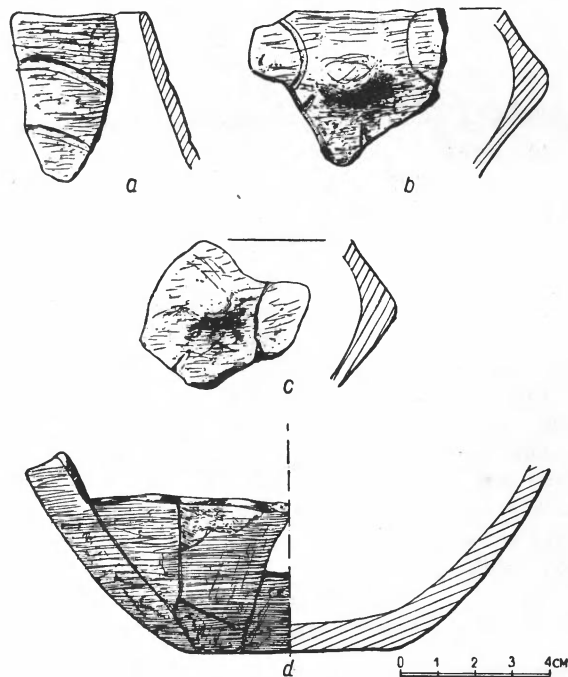
W czasie prac wykopaliskowych prowadzonych przez Kierownictwo Badań na Grodach Czerwieńskich w 1953 r. w Gródku Nadbużnym na stanowisku wczesnośredniowiecznym 2 natrafiono na neolityczny grób ciałopalny. Pracami na tym odcinku w tym okresie kierował dr Jan Kowalczyk, od którego otrzymałem materiał zabytkowy i dokumentację, za co składam mu serdeczne podziękowanie. Grób ten, założony na calcu, znajdował się na głębokości 148—150 cm na działce 20. Był to pojedynczy grób jamowy z rozciągniętymi po linii wschód-zachód przepalonymi kośćmi, fragmentami przepalonej ceramiki i drobnymi węglami drzewnymi (Ryc. 1). Zarysu jamy grobowej nie udało się uchwycić.



Ryc. 1. Gródek Nadbużny, pow. Hrubieszów. Plan grobu kultury ceramiki wstęgowej rytej.

cić. Nieliczne ułamki ceramiki z tego grobu pochodzą zapewne z kilku, być może z dwu naczyń o barwie czerwonożółtej i ceglastej. Kilka z nich pokrywa ornament linii rytych (Ryc. 2ab), dwa fragmenty zdobione są guzkami (Ryc. 2bc). Zachowany fragment dna z dolnymi partiami brzośca pochodzi z naczynia o kształcie ściętej kuli. Ścianki tego naczynia o dość znacznej grubości w partiach przydennych (około 1 cm) zcieniają się w partiach wyższych. Gлина schudzona jest jedynie domieszką drobnego piasku (Ryc. 2d). Naczynia, z których pochodzą wyżej opisane fragmenty, musiały ulec zniszczeniu i przepaleniu przed dostaniem się do jamy grobowej. Świadczy o tym fakt niemożności zrekonstruowania ani jednej większej partii naczynia, ślady przepalenia, któremu musiały ulec poszczególne fragmenty już po potłuczeniu całości, oraz obserwacje poczynione podczas systematycznego badania tego obiektu. Grób ten znajdował się na znacznej głębokości i nie posiadał żadnych śladów świadczących o naruszeniu go przez osadnictwo wczesnośredniowieczne, bezpośrednio nad nim występujące. Forma i ornament naczyń pozwala łączyć je z kulturą ceramiki wstęgowej rytej i chociaż stanowisko to w zakresie materiału zabytkowego, a ściślej mówiąc form ceramicznych, nie wnosi nic nowego, znaczenie jego polega na samym fakcie odkrycia po raz pierwszy na Wyżynie Lubelskiej zespołu należącego do najstarszej kultury z cyklu wstęgowych. Chociaż już poprzednio jako pierwszy ślad tej kultury na tym terenie podawano fragment naczynia z ornamentem rytym odkryty na terenie osady kultury

wstęgowej ceramiki malowanej w Strzyżowie, pow. Hrubieszów (Z. Podkowińska: Osada neolityczna starszej ceramiki wstęgowej rytej w Jurkowicach, pow. opatowski, „Archeologia Polski”, T. III, 1959, str. 39) pierwszym zespołem należącym do tej kultury na przestrzeni między Wisłą a Bugiem jest omawiany grób. Fakt ten ugruntowuje istniejące pomimo braku dowodów



Ryc. 2. Gródek Nadbużny, pow. Hrubieszów. Fragmenty naczyń z grobu kultury ceramiki wstęgowej rytej.

przekonanie, że na terenach położonych po prawej stronie koryta Wisły musiało istnieć także starsze osadnictwo kultur z cyklu wstęgowych, starsze od znanej już na tych terenach kultury wstęgowej ceramiki malowanej. Musiało ono tu być znacznie mniej intensywne niż na obszarach na zachód od Wisły i charakterem swoim nie odbiegało od wyspowego charakteru późniejszego osadnictwa kultury ceramiki wstęgowej malowanej. Możliwe, że wpłynęły na to mniej dogodne warunki bytowania na terenie Wyżyny Lubelskiej, na którą ludność przybywała jedynie małymi grupami, nie zakładała długotrwałych osad znanych z lewej strony koryta Wisły. Najliczniej tu występujące osadnictwo kultury ceramiki wstęgowej malowanej, poza osadami w Strzyżowie i Werbkowicach, obie w pow. Hrubieszów, znane jest tylko z luźnych, pojedynczych obiektów.

Omawiany grób zasługuje na uwagę również ze względu na formę pochówku. Groby ciałopalne kultur z cyklu wstęgowych należą do rzadkości, a na terenie Polski spotykamy się z nimi po raz trzeci. Pierwszy odkryty został w latach trzydziestych we Wrocławiu przez archeologów niemieckich (W. Nowothnig: Das erste Brandgrab der Jordansmühler Gruppe in Schlesien, „Altschlesische Blätter”, T. XII, 1938, str. 7—9). Jama grobowa, o ile można wnosić z rysunku, posiadała kształt podłużny i zawierała zgrupowane w jednym miejscu szczątki przepalonych kości i 6 naczyń, typowych dla jordanowskiej grupy ceramiki wstęgowej. Po raz drugi ciałopalne groby odkryto w Targowisku, pow. Bochnia (S. Nosek: Sprawozdania z badań prowadzonych w r. 1948 i 1949 w Targowisku i Łęzkowicach w pow. bocheńskim, „Sprawozdania z Posiedzeń i Czynności PAU”, T. L, 1949, str. 653—654). Ilość ich nie została tam niestety podana. Są to także groby jamowe,

w których fragmenty przepalonych kości ułożone były na powierzchni zbliżonej swym kształtem do prostokąta. Swego rzędu sensację stanowiły tu same jamy grobowe wyłożone gliną przepaloną do czerwoności i kamieniami noszącymi także wyraźne ślady ognia. Znacznie liczniej groby ciałopalne kultur wstęgowych występują na terenie Niemiec. Spotykane są one tam na dużych cmentarzyskach szkieletowych. Opracowane przez U. Fischera zagadnienia związane z pochówkiem zmarłych w epoce kamiennej w dorzeczu rzeki Saali (U. Fischer: Die Gräber der Steinzeit im Saalgebiet, Berlin 1956) ukazują nam wiele spraw zupełnie jeszcze nie znanych na terenach Polski. Na obszarach omawianych przez tego autora ciałopalenie znane jest tylko w kulturze wstęgowej ceramiki rytej i kłutej, przede wszystkim w Arnstadt, gdzie odkryto całe cmentarzysko ciałopalne starszej i młodszej epoki, a także w Almrich, gdzie miały być widoczne ślady obudowy kamiennej, i w Lösten. Znacznie liczniej na tym terenie występuje ciałopalenie w kulturze wstęgowej ceramiki kłutej. Groby tego typu tworzą zamkniętą terytorialnie grupę między Dreznem a Riezą nad Łabą. Spalone szczątki składano bezpośrednio do ziemi, a nie w naczyniu. Zdaniem autora dopiero w młodszych grobach niekiedy naczynia służyły za popielnice. Przykrywano je miskami guzowatymi, jak na cmentarzysku w Arnstadt, obok ustawiano przystawki, na ogół mniej licznie niż w grobach szkieletowych. W grobie w Drenie-Lochwitz zaobserwowano ciekawe ustawienie trzech naczyń po środku grobu, otoczonych spalonymi resztkami kości i stosu.

Interesujące są dla nas dwa wnioski autora wyżej cytowanej pracy. W pierwszym omawia on terytorialne występowanie grobów ciałopalnych u kultur wstęgowych. Znane są one dotąd tylko w południowo-wschodnich i południowych obszarach grupy sasko-turyńskiej. W drugim porusza sprawę chronologii tych grobów i dochodzi do wniosku, że ciałopalenie na terenie Niemiec musiało także przyjęte już w stadiach młodszych przez kulturę starszej ceramiki wstęgowej rytej. Niestety za mało znamy znalezisk tego typu na terenie Polski, aby można było postawić jakiegokolwiek wnioski. Istnieją jedynie cechy wspólne między grobami ciałopalnymi znanymi z terenu Polski i Niemiec. Jest to przede wszystkim zwyczaj składania resztek stosu bezpośrednio w jamie grobowej, a także, o ile obserwacje co do obudowy kamiennej grobu w Almrich są wiarogodne, grób ten stanowiłby analogię do grobów w Targowisku, gdzie do wyłożenia jamy grobowej użyto kamien, i gliny.

Zasygnalizowane tu jedynie niektóre zagadnienia związane z osadnictwem i formami pochówku kultur wstęgowych na terenie Lubelszczyzny jeszcze raz ujawniają jaskrawo niedostateczny stan wiedzy o epoce neolitu na tym terenie i konieczność dokładniejszego i bardziej systematycznego przebadania tych obszarów, stanowiących w dużej mierze wciąż białą kartę.

E. Kempisty

Nowe grodziska odkryte w powiecie grudziądzkim

Podczas badań archeologicznych przeprowadzonych latem 1960 r. odkryto na terenie powiatu Grudziądz sześć nowych stanowisk (grodzisk) dotychczas nie notowanych w literaturze.

Kłódka, pow. Grudziądz. Na wzgórzu wysokim 30 m, położonym na południowym krańcu wsi, po lewej stronie rzeki Osy, w odległości 100 m od brzegu znajduje się grodzisko okrągłe, wklęsłe o wymiarach 16×17 m. Droga prowadząca do grodziska od strony północnej (od rzeki Osy) broniona jest wałami na przestrzeni 38 m. Wysokość wałów wynosi od 1 do 3 m. Grodzisko zniszczone jest na skutek przekopania rowów strzeleckich w czasie II wojny światowej. Zabytków brak.

Mędrzyce, pow. Grudziądz. Grodzisko znajduje się na wzgórzu położonym w parku należącym do majątku Mędrzyce, nad rzeką Osą, w odległości 70 m od jej prawego brzegu. Grodzisko obwiedzione wałem miało kiedyś prawdopodobnie kształt okrągły. Obecnie mocno uszkodzone na skutek prac ziemnych, które tam przeprowadzali właściciele majątku. Zachowały się fragmenty wałów od strony południowej. Zabytków żadnych nie znaleziono.

Mędrzyce, pow. Grudziądz. Grodzisko trójkątne położone na lewym brzegu Osy, z prawej strony drogi wiodącej ze Świecia nad Osą do Mędrzyc i oddalone od rzeki o 50 m. Grodzisko wzniesione było na wysokim wzgórzu o stromych zboczach wysokością około 7 m. Od strony południowo-zachodniej grodzisko odcięte od płaskowzgórza szerokim wałem długości 50 m i wysokości 3 m. Grodzisko rozciąga się do skraju wzgórza w kierunku północno-wschodnim na przestrzeni 100 m. Ze szczytu grodziska rozciąga się szeroki widok na dolinę rzeki Osy, jak również na grodzisko poprzednio opisane. Zabytków brak.

Mokre, pow. Grudziądz. Na prawym brzegu rzeki Osy znajduje się grodzisko wzniesione na kępie piaszczystej, otoczone podmokłymi łąkami. Około 1952 r. istniało tam jeszcze wzniesienie owalne wysokości 4 m, o wymiarach 50×150 m, otoczone wałem (grodzisko wklęsłe). Znajdowano tam ceramikę lużycką i wczesnośredniowieczną, przechowaną w dziale archeologicznym muzeum w Grudziądzu. W czasie sypania wału nad rzeką Osą rozwieziono całe grodzisko. Obecnie znajduje się na tym miejscu soczewka piasku o wymiarach 30×80 m. Na powierzchni występuje ceramika lużycka, którą przekazano do muzeum w Grudziądzu.

Świecie nad Osą, pow. Grudziądz. Przy drodze z Linowa do Świecia, po prawej stronie, w odległości 30 m od lewego brzegu rzeki Lutryny znajduje się trapezowate grodzisko wklęsłe o wymiarach 78×65×65×65 m, otoczone wałami o wysokości od 0,5 do 4 m. Od strony północnej zachowany fragment drogi bronionej wałami na przestrzeni 4 m. W kierunku południowym za grodziskiem ciągnie się kępa piaszczysta, na której ongiś znajdowało się podgrodzie. Kępę, ciągnącą się pasem 200 m długim: 50 m szerokim, ściśle otacza rzeka Lutryna, lewobrzeżny dopływ Osy. Na podgrodziu natrafiono na liczne fragmenty ceramiki lużyckiej, wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej, które przekazano do działu archeologicznego muzeum w Grudziądzu. Teren grodziska był wykorzystany w XIX w. jako cmentarz, obecnie już nieużywany.

Zakurzewo, pow. Grudziądz. W widłach Wisły i Osy, na prawym brzegu ujścia tej ostatniej, na wysokich wzgórzach zwanych Górą Łosiowymi (76,6 m n. p. m.) położone jest grodzisko owalne, wklęsłe, przedzielone w połowie na dwie części. Wymiary grodziska wynoszą 70×20 m, wysokość wałów od 1,5 do 4 m, szerokość wałów 4—5 m. Dojście do grodziska znajduje się od strony wschodniej, część zachodnia natomiast jest mocno zniszczona. Zabytków żadnych nie znaleziono.

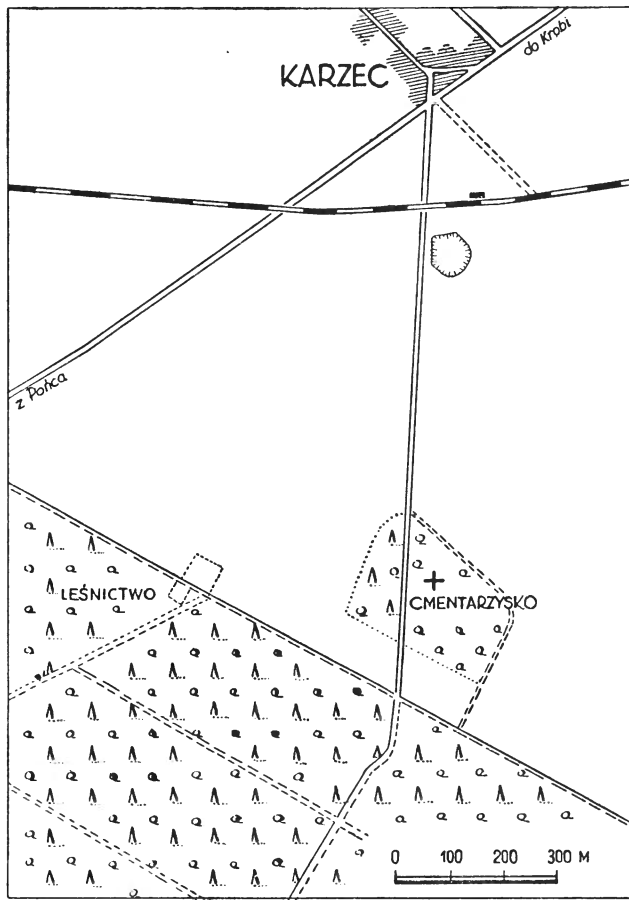
K. Wolska-Andersz

Grob odlewy z cmentarzyska ludności kultury lużyckiej w Karcu, pow. Gostyń

Cmentarzysko kultury lużyckiej w Karcu pow. Gostyń położone jest w lesie, w oddziale 3a leśnictwa Karzec, 800 m na południe od wsi i szosy Leszno-Ostrów Wielkopolski, 7 km na zachód od Krobi i 22 km na południowy zachód od powiatowego miasta Gostynia (Ryc. 1). Zostało ono odkryte przypadkowo w 1933 r. Dwa lata później J. Kostrzewski przeprowadził tu kilkudniowe prace ratownicze (L. Nowak: Pudliszki w otchłani wieków,

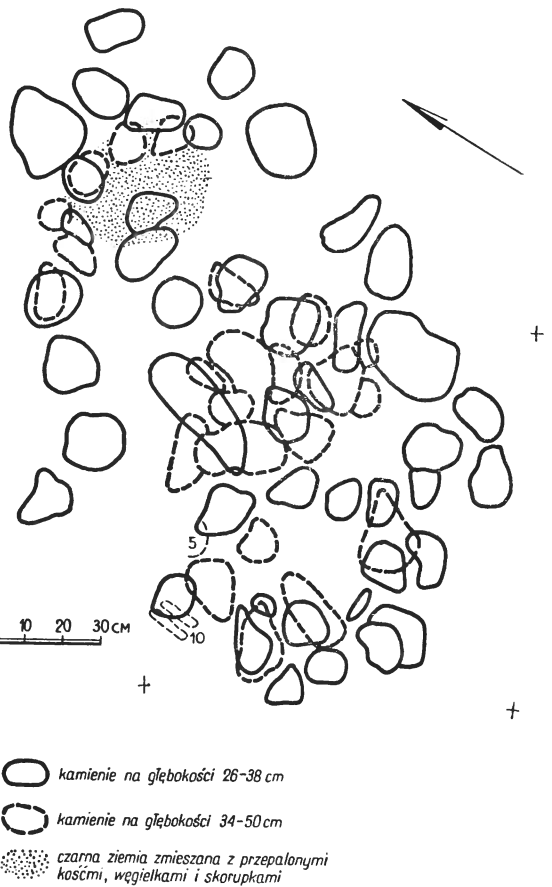
„Z otchłani wieków”, R. 10, str. 91—97). Systematyczne prace wykopaliskowe podjęło tu Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 1957 r.

Na szczególną uwagę, ze względu na swoje wyposażenie, zasługuje grób 89 odkryty w 1959 r. Był to grób popielnicowy, obsypany

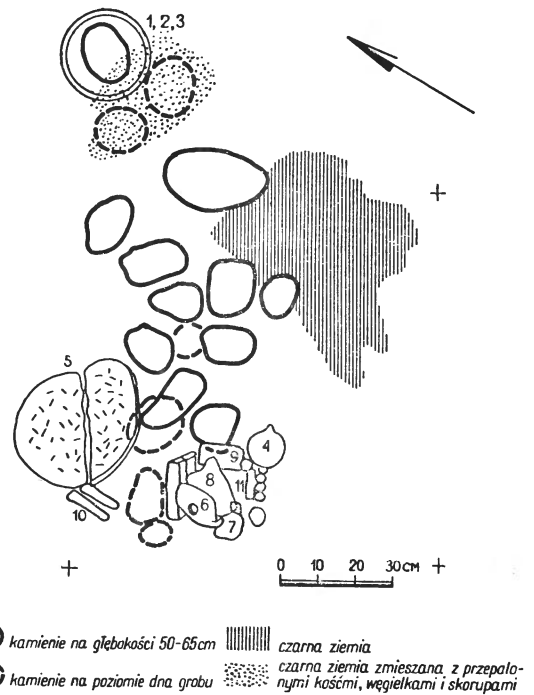


Ryc. 1. Karzecz, pow. Gostyń. Plan sytuacyjny cmentarzyska.

szczątkami stosu z trzema brukami kamiennymi. Pierwszy bruk wystąpił na głębokości 26 cm od powierzchni, to jest zaraz pod warstwą próchnicy (Ryc. 2). Zbudowany on był z kamieni polnych, ułożonych w kształt wydłużonej elipsy, mniej więcej po linii północ-południe. Pod nim, na głębokości 34 cm, ukazał się bruk drugi. Zagęszczenie kamieni wystąpiło w centralnej części grobu, w północnej zaś jego części odkryto duże skupienie drobnych skorup, przepalonych kości i węgielków drzewnych, zmieszanych z ziemią o zabarwieniu ciemnoszarym. W części zachodniej grobu ukazał się brzeg talerza, obok niego zaś górne części dwóch płyt kamiennych. Trzeci bruk wystąpił na głębokości 50 cm i składał się z kamienia, spoczywającego na misie nakrywającej popielnicę, i z kilku kamieni, ułożonych w centralnej części grobu (Ryc. 3). Po jego zdjęciu okazało się, że na północnym krańcu grobu stoi popielnica, nakryta misą, rozbita i zgnieciona przez spoczywającą na misie kamień, częściowo obsypana ciemną ziemią, zmieszaną ze skorupami, węgielkami i przepalonymi kośćmi. Wewnątrz popielnicy odkryto fragment małego naczynka. Na poziomie dna popielnicy leżały w ciemnej ziemi dwa kamienie. Nieco z boku od centrum grobu, na głębokości 70 cm ukazała się ciemna plama, która po przecięciu okazała się płytką jamą, o głębokości dochodzącej do 11 cm, wypełnioną prawie czarną ziemią. W jamie tej żadnego wyposażenia nie odkryto. W zachodniej części grobu



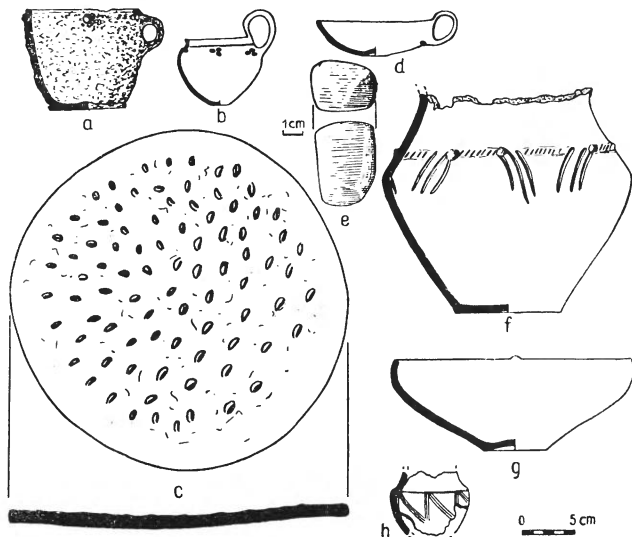
Ryc. 2. Karzecz, pow. Gostyń. Cmentarzysko. Plan I i II bruku kamiennego z grobu 89. Krzyżyki na planie wskazują usytuowanie w stosunku do ryc. 3. Cyfry na planie odpowiadają numeracji opisu w tekście.



Ryc. 3. Karzecz, pow. Gostyń. Cmentarzysko. Plan III bruku kamiennego z grobu 89. Cyfry na planie odpowiadają numeracji opisu w tekście.

odkryto duży przełamany talerz, podparty dwoma kamieniami i obok niego dwie płaskie płyty kamienne, stojące pionowo, węższymi końcami w piasku. W południowo-zachodnim krańcu grobu odkryto skupienie trzech naczyń (kubek i dwa czerpaki), dwie formy odlewnicze do odlewania siekierok z tulejką i sierpów oraz fragmenty glinianego trzpienia do formowania tulejki w siekierkach. Formy spoczywały na podkładce z małych otoczków między którymi była ośelka kamienna.

1. Popielnica zawierająca przepalone kości ludzkie. Naczynie wazowate ornamentowane z płaskim dnem (Ryc. 4f), dwustożkowatym brzuścem i krawędzią wylewu wychyloną na zewnątrz. Szyjkę oddziela od brzuśca pasmo złożone z ukośnych, krótkich kresiek, na których umieszczone są przeciwległe cztery pary małych guzków. Od każdego z nich zwieszają się ukośne bruzdy. Powierzchnia zewnętrzna gładka, na szyjce ciemnobrunatna z ciemnymi plamami, wewnętrzna ciemnobrunatna. Wysokość 20,5 cm. 2. Misa z lekko wklęsłym dnem (Ryc. 4g) i krawędzią zgiętą do wnętrza. Brzeg w jednym miejscu podnosi się, tworząc mały wyrostek. Powierzchnia gładka, zewnątrz barwy brunatnej, w górnej

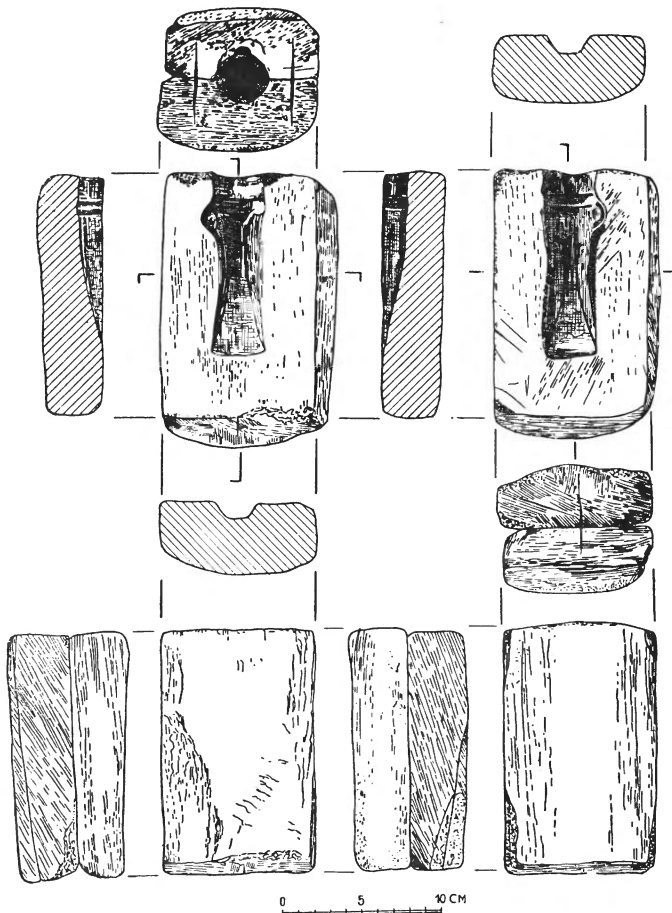


Ryc. 4. Karzecz, pow. Gostyń. Cmentarzysko. Grób 89. Ceramika (a—d, f—h). Ośelka (e).

części ciemnobrunatnej, wewnątrz ciemnobrunatna. Wysokość 8 cm. 3. Fragment małego naczynia z brzuścem zdobionym pionowymi i ukośnymi grupami linii rytch (Ryc. 4h). Powierzchnia gładka, barwy brunatnej. 4. Bezułkowany kubek z płaskim dnem (Ryc. 4a), trzema guzkami pod krawędzią i uchem. Powierzchnia barwy jasnobrunatnej, zewnątrz schropowana, wewnątrz gładka. Wysokość 9 cm. 5. Duży kolisty talerz (podkładka), zdobiony na jednej stronie ornamentem paznokciowym, na drugiej gładki (Ryc. 4c). Barwa jasnobrunatna. Średnica 35 cm. 6. Płaski czepak (Ryc. 4d) w kształcie wycinka kuli z wklęsłym dnem i uchem wystającym ponad krawędź. Po obu stronach ucha znajdują się dwa małe płytkie dołki. Powierzchnia gładka, zewnątrz ciemnobrunatna, wewnątrz czarna, srebrzyście lśniąca. Wysokość 2,8 cm. 7. Wysoki czepak z płaskim dnem (Ryc. 4b), kulistym brzuścem, niską, wgiętą do wnętrza szyjką, krawędzią wychyloną na zewnątrz i wysokim uchem. W górnej części brzuśca naczynie ozdobione jest pięcioma grupami dołków. Powierzchnia gładka, ciemnobrunatna, miejscami połyskująca. Wysokość 5,8 cm. 8. Kamienna, dwuczęściowa forma muszlowa (Ryc. 5) do odlewania siekierok z tulejką i uszkiem. Długość 15 cm. 9. Fragmenty glinianego trzpienia, do formowania tulejki w siekierkach. 10. Kamienna, dwuczęściowa forma (Ryc. 6) jamowa do odlewania trzech sierpów

z guzkiem jednocześnie. Długość 10,5 cm. 11. Dwie podłużne płyty kamienne (Ryc. 7—8). Długość każdej 30 cm. 12. Mała ośelka kamienna (Ryc. 4e). Długość 3,5 cm.

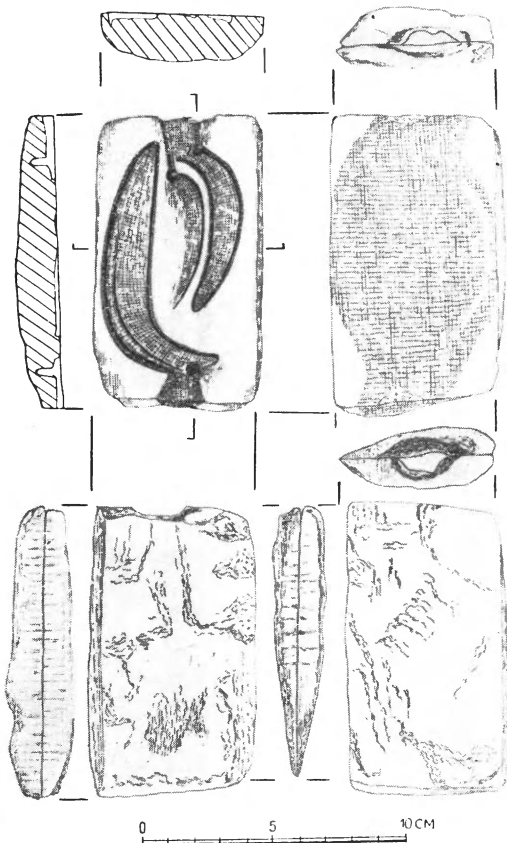
Formy naczyń, podobne do odkrytych w Karcu, spotyka się często w V okresie epoki brązu w południowej Wielkopolsce i na Śląsku (Z. W o ź n i a k: Cmentarzysko kultury lużyckiej w Chojnie-Golejewku w pow. rawickim, „Przegląd Archeologiczny”, T. XII, 1959, str. 31—116. M. J a h n: Zur Chronologie der „Lausitzer Kultur” auf Grund neuerer Grabungen in Schlesien, „Mannus”, 1923 Ergänzungsband 3, str. 28—42, tabl. I—V. Zob. także



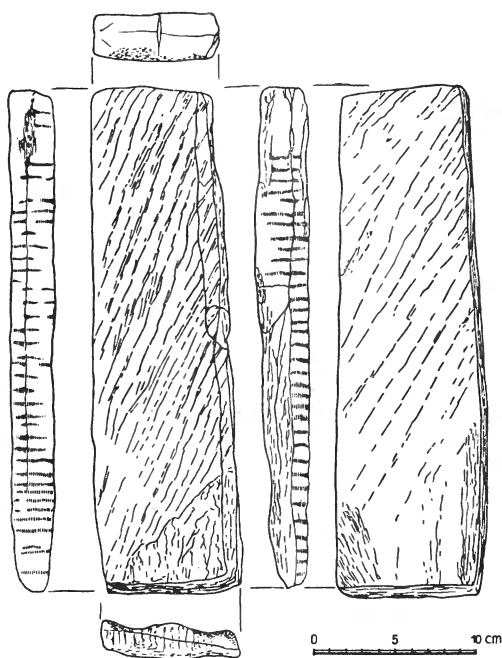
Ryc. 5. Karzecz, pow. Gostyń. Cmentarzysko. Grób 89. Kamienna forma muszlowa do odlewania siekierok z tulejką.

J. K o s t r z e w s k i: Od mezolitu do okresu wędrówek ludów Kraków 1939—1948, str. 244 n. J. K o s t r z e w s k i: Wielkopolska w pradziejach, Warszawa-Wrocław 1955, str. 114 n.). Muszlowych form do odlewania siekierok dotychczas w Wielkopolsce nie odkryto. Podobne okazy znamy natomiast ze Śląska z V okresu epoki brązu (Piekary, pow. Środa Śląska. H. S e g e r: Beiträge zur Vorgeschichte Schlesiens, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, T. V, 1909, str. 16—19, ryc. 19a—c. J. K o s t r z e w s k i: Wytwórczość metalurgiczna w Polsce od neolitu do wczesnego okresu żelaznego, „Przegląd Archeologiczny”, T. IX, 1953, str. 192, ryc. 23, 26. Radzików, pow. Dzierżoniów. H. S e g e r: op. cit., str. 23—24, ryc. 24. Wołów: Vermehrung der Vorgeschichtlichen Sammlung der Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer, „Altschlesien”, T. II, 1929, str. 64, tabl. VI, ryc. 3a—c) i okresu halstackiego C (Bojadła, pow. Sulechów. H. S e g e r: op. cit., str. 19—23, ryc. 20). Jeśli chodzi o formy do odlewania sierpów, to w Wielkopolsce odkryto dotychczas tylko jeden taki okaz, zachowany fragmentarycznie, datowany

na V okres epoki brązu (Tworzanki, pow. Leszno. M. K o s t r z e w s k a: W y r o b y k a m i e n n e k u l t u r y ł u ż y c k i e j w W i e l k o p o l s k e w e p o c e b r a Ź o w e j i w c z e s n o ż e ł a z n e j, „P r z e g ł a d A r c h e o l o g i c z n y”, T. IX, 1953, str. 232, 238, ryc. 5. J. K o s t r z e w s k i: o p. c i t., str. 192—193, ryc. 25). Podobną formę do naszej odkryto także

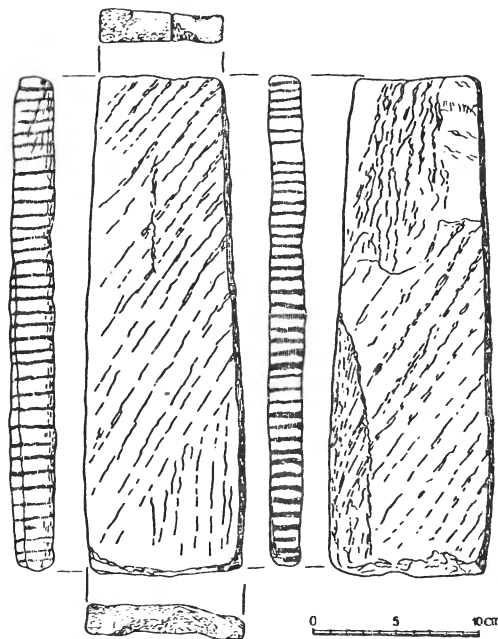


Ryc. 6. Karzec, pow. Gostyń. Cmentarzysko. Grób 89. Kamienna forma jamowa do równoczesnego odlewania trzech sierpów.



Ryc. 7. Karzec, pow. Gostyń. Cmentarzysko. Grób 89. Płyta kamienna przygotowana do wyrobu form odlewniczych.

w grobie z Bojadół, datowanym na okres halsztacki C (H. S e g e r: o p. c i t., str. 19—23, ryc. 21a—b). Do płyt kamiennych, które są zapewne półsurowcem, przygotowanym do wykonania form odlewniczych, dotychczas analogii, o ile mi wiadomo, nie posiadamy. Co do oselek, to okazy podobne spotyka się często na obszarze, zajęтым przez kulturę łużycką (M. K o s t r z e w s k a: o p. c i t., str. 237). Analogie do sierpów i siekierek, które mogły być odlewane w naszych formach, znajduje się w Wielkopolsce i na Śląsku w V okresie epoki brązu dość często (W. S z a f r a ń s k i: S k a r b y b r a Ź o w e z e p o k i w s p ó ł n o t y p i e r w o t n e j, IV i V okres epoki brązowej.



Ryc. 8. Karzec, pow. Gostyń. Cmentarzysko. Grób 89. Płyta kamienna przygotowana do wyrobu form odlewniczych.

w Wielkopolsce, Warszawa—Wrocław 1955, passim. E. S p r o c k h o f f: D a s L a u s i t z e r T ü l l e n b e i l, „P r a e h i s t o r i s c h e Z e i t s c h r i f t”, T. 34/35, 1950, str. 76—131). Najbliższą analogią do naszej siekierki jest, jak się wydaje, okaz z Karmina, pow. Milicz (H. S e g e r: D e p o t f u n d e a u s d e r B r o n z e - u n d H a l l s t a t t z e i t, „S c h l e s i s c h e V o r z e i t i n B i l d u n d S c h r i f t”, T. IV, 1907, str. 34—37, ryc. 57. E. S p r o c k h o f f: o p. c i t., str. 80, ryc. 9, 4), datowany na V okres epoki brązu. Z przytoczonych wyżej analogii zdaje się wynikać, że i nasz zespół należy odnieść do tego okresu.

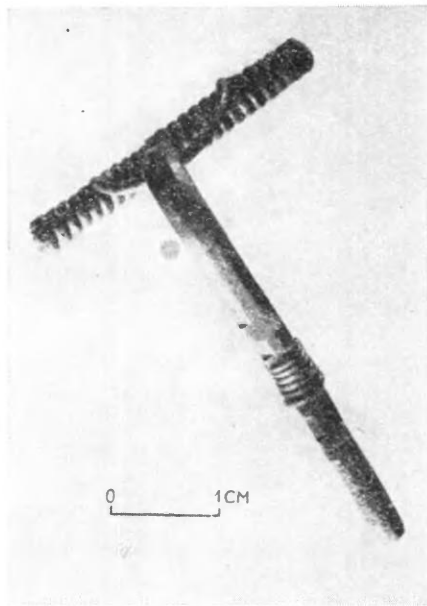
Na zakończenie warto przytoczyć wnioski, które wypływają z analizy antropologicznej przepalonych kości ludzkich z naszego grobu, wykonanej przez mgr Janinę Kozikowską z Zakładu Antropologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Pisze ona co następuje: „Na podstawie rozpoznanych fragmentów kości nie można ustalić dokładnie ani wieku, ani płci osobnika. Zrośnięta nasada górna kości udowej z trzonem, bez pozostawienia śladu zrostu wyklucza wiek dziecięcy i młodzięcy do lat około 24. Fragmenty sklepienia czaszki w liczbie 15 nie zawierają szwów czaszkowych, poza jednym przypadkiem, gdzie jest on bardzo nikły i małych rozmiarów. Zębki szwu jednak są głębokie i ta cecha każe przypuszczać, że osobnik nie mógł przekroczyć wieku około 40 lat. Fragmenty należały do kości o niezbyt masywnej konstrukcji, co widać po wymiarach głowy kości udowej i fragmentu jej trzonu oraz po wielkości zębów i fragmentów innych kości. Fakt ten przemawia za płcią żeńską osobnika. Kąt szyjkowo-trzonowy fragmentu panewki kości miednicznej (ponad 50°) wskazuje z prawdopodobieństwem 75% również na płć żeńską”. Z uwag tych nie można

jednak wyciągnąć pewnego wniosku, że osobnik, któremu do grobu dano dwie kompletne formy odlewnicze oraz półsurowiec, przygotowany do wyrobu form, był kobietą, gdyż tylko niektóre cechy rozpoznanych, nielicznych kości przemawiają za jego płcią żeńską. Reszta szkieletu, zniszczona wskutek przepalenia i nie nadająca się do rozpoznania, mogła posiadać przeważające cechy męskie.

W. Śmigiełski

Cmentarzysko ciałopalne z okresu rzymskiego w Kłoczewie, pow. Ryki

Wiadomość o niszczeniu obiektu archeologicznego w miejscowości Kłoczew—Kolonia, pow. Ryki, przekazał Konserwatorowi Wojewódzkiemu za pośrednictwem wydziału kultury Powiatowej Rady Narodowej w Rykach nauczyciel z Kłoczewa Kazimierz Zalecha w czerwcu 1959 r. Dzięki natychmiastowej interwencji Konserwatora uzyskano tymczasowe zabezpieczenie cmentarzyska ciałopalnego z okresu rzymskiego. Cmentarzysko uległo w znacznym stopniu zniszczeniu podczas wydobywania przez miejscową ludność piasku z terenu, na którym się znajdowało. Zabezpieczono również jedyny uratowany wówczas, jak się wydaje, w komplecie zespół grobowy (grób 1). Był to grób popielnicowy zawierający w dwustożkowej, czernionej popielnicy wśród licznych kości żelazny mocno skorodowany wisiorek wiaderkowaty oraz kilka fragmentów zniszczonych, bliżej nieokreślonych przedmiotów metalowych, a także zdobiony grzebień kościany, fragment przęślika glinianego, grudki nadtopionego szkła (prawdopodobnie resztki paciorków) oraz ułamki kilku naczyń zalegające (według relacji K. Zalechy) częściowo wewnątrz popielnicy, częściowo zaś wokół niej. W okresie

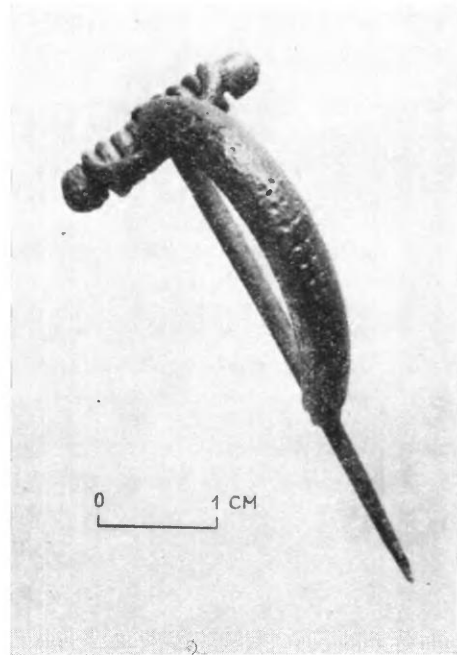


Ryc. 1. Kłoczew, pow. Ryki. Cmentarzysko. Zapinka brązowa z grobu 68.

od 9 do 24.X.1959 r. przeprowadzono na cmentarzysku na zlecenie Konserwatora Wojewódzkiego badania wykopaliskowe o charakterze ratowniczym.

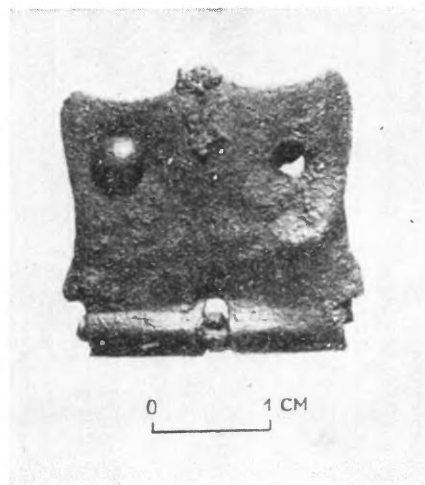
Cmentarzysko usytuowane było na wschodniej krawędzi większego wzniesienia morenowego. Krawędź ta schodzi łagodnie ku zalewowej dolinie pobliskiej (przepływa w odległości niespełna 100 m od obiektu) rzeczki Okrzejki przybierając kształt niewielkiego, zwężającego się stopniowo cypla nieznacznie górującego ponad doliną. Cypel ten w swym najszerszym (około 40 m szerokości)

miejsu u nasady przecięto w poprzek piasną, która zniszczyła, jak się okazało, środek cmentarzyska. Wykopy założono po obu stronach krawędzi piasnicy. Przekopano łącznie 4,5 ara uzyskując dalszych 80 pochówków. Szesnaście z nich znajdowało się na wschodniej krawędzi, a więc na samym cyplu, natomiast reszta grobów zlokalizowana została na zachodnim, wyższym zboczu wzniesienia. Sądząc z rozplanowania grobów cmentarzysko było dość zwarte, zajmowało niewielką przestrzeń około 5 arów, z czego ponad 2 ary i prawdopodobnie około 50% pochówków uległo zniszczeniu. Obiekt został przekopany raczej w całości, zatem pierwotnie musiał



Ryc. 2. Kłoczew, pow. Ryki. Cmentarzysko. Zapinka brązowa z grobu 22.

on liczyć około 160 zespołów grobowych. Z ogólnej liczby 81 wyeksplorowanych grobów 8 było popielnicowych (w tym 4 obsypane szczątkami stosu i 4 czyste) oraz 73 jamowe. Pochówki zalegały w kilkudziesięciocentymetrowej (najczęściej 20—50 cm) odległości od siebie i bardzo płytko, bo już na głębokości 15—20 cm od powierzchni ziemi. Gleba na terenie cmentarzyska jest piaszczysta i nieurodzajna, jednak do niedawna był on w całości uprawiany



Ryc. 3. Kłoczew, pow. Ryki. Cmentarzysko. Fragment brązowej sprzączki do pasa z grobu 24.

(obecnie tylko w wyższej, zachodniej partii wzniesienia), dlatego też większość grobów została przynajmniej częściowo uszkodzona przez pług. Piaszczyste środowisko glebowe wpłynęło również niekorzystnie na konserwację żelaza. Zachowały się nieliczne tylko fragmenty przedmiotów żelaznych i to w stanie silnego zniszczenia.

Ogólnie biorąc, cmentarzisko należy do obiektów raczej skromnie wyposażonych. Tylko 37 grobów (w tym prawie wszystkie popielnicowe) zawierało poza ceramiką po jednym, rzadziej po kilka przedmiotów. Z grobów tych pochodzi łącznie około 40 przeważnie fragmentarycznie zachowanych przedmiotów metalowych (głównie brązowych) w tym: 13 zapinek (Ryc. 1—2) całych lub we fragmentach (6), 2 żelazne wisiorki wiaderkowate oraz fragment interesującej, brązowej sprzączki do pasa (Ryc. 3). Z innych przedmiotów groby te dostarczyły fragmentów co najmniej pięciu grzebieni kościanych, ośmiu przęślików glinianych oraz 25 paciorków szklanych i bursztynowych. Dwadzieścia cztery groby zawierały wyłącznie samą ceramikę i to w niewielkiej ilości kilku lub kilkunastu skorup. Pozostałe 20 pochówków pozbawionych było jakiegokolwiek wyposażenia grobowego. Kilka obiektów nie zawierało nawet kości, lecz uznano je również za groby, gdyż zdarzało się, że niektóre obiekty raczej pewne, wyposażone w ceramikę czy inne przedmioty, również kości nie zawierały wcale lub w minimalnej ilości.

Wstępna analiza materiału z cmentarzyska w Kłoczewie pozwala je datować w przybliżeniu na III w.n.e.

Równocześnie z badaniami wykopaliskowymi przeprowadzono w bezpośrednim sąsiedztwie (w promieniu 1—2 km) obiektu badania powierzchniowe mające na celu odnalezienie śladów osady ewentualnie związanej z cmentarzyskiem. Poszukiwania te nie dały jednak pozytywnych wyników.

B. Barankiewicz

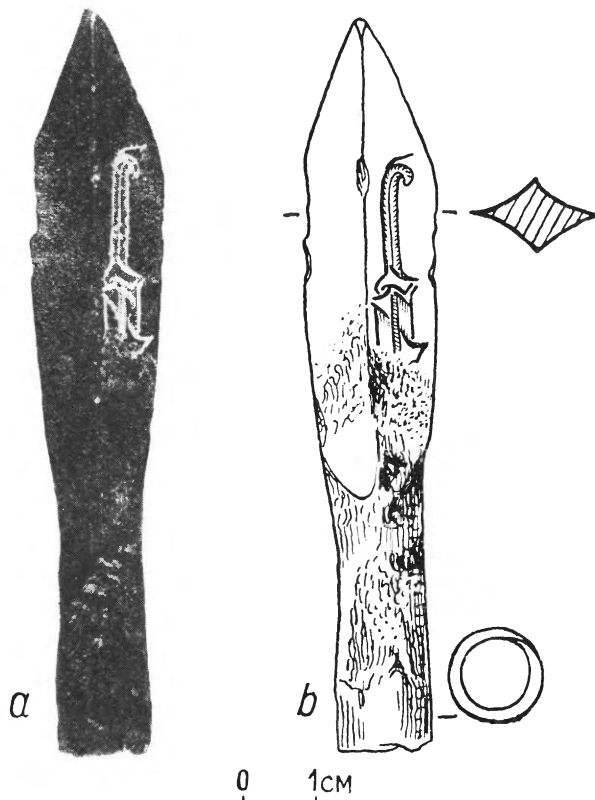
Sredniowieczny zdobiony grot bełtu kuszy z Kruszwicy

Wśród licznego zespołu zabytków żelaznych pochodzących z badań R. Jakimowicza na podgrodziu w Kruszwicy (stanowisko 4) najliczniejszą grupę tworzą militaria, w skład których wchodzi głównie groty bełtu kuszy, reprezentowane 72 okazami. W większości są to groty o typowych, powszechnie znanych formach w XII i XIII w. Na szczególną uwagę zasługuje jeden grot. Mimo że w ogólnych zarysach przypomina on groty wczesnośredniowieczne, różni się od nich znacznie wielkością, starannym wykonaniem i odmiennym nieco uformowaniem liścia. Najcharakterystyczniejszą jednak jego cechą stanowi ornament widoczny na powierzchni liścia (Ryc. 1a—b).

Okaz nasz jest grotem złożonym z tulejki i liścia zaopatrzonego w dość wysokie żeberko środkowe przechodzące łagodnie w skrzydełka. Długość grotu wynosi 10,4 cm, szerokość liścia 2 cm, największa grubość 1,1 cm. Z jednej strony na prawym polu liścia znajduje się wygrawerowany ornament. Mimo silnego zniszczenia dolnego odcinka ornamentu przez rdzę jest on w ogólnych zarysach dość łatwy do odcyfrowania. Składa się z wyobrażenia strusiego pióra z charakterystycznym zakrzywieniem górnego końca i z niżej wygrawerowanej litery. Niestety ta ostatnia wskutek dużego ubytku metalu w wyniku korozji nie jest dokładnie czytelna. Przypuszczalnie jest to litera „t”.

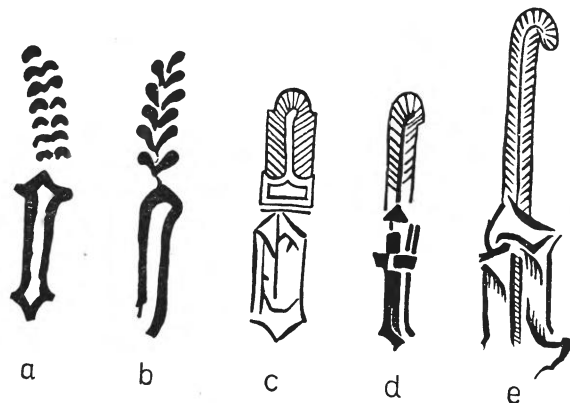
Ze względu na brak dokładnej lokalizacji zabytku w ramach warstwy kulturowej i braku możliwości odtworzenia warunków jego znalezienia nie ma żadnych podstaw do datowania i ewentualnie określenia funkcji grotu. Sprawa jest o tyle trudniejsza, że jak mi wiadomo, w polskim materiale archeologicznym nie posiadamy dla okazu kruszwickiego żadnej analogii. Nie ma ich zresztą i w innych krajach słowiańskich. Jak się bowiem okazuje, zdobione

groty bełtu kuszy należą w ogóle do bardzo rzadkich znalezisk (J. Kałmar: Armbrust—Pfeilspitzen als Rangabzeichen, „Folia Archaeologica”, T. IX, 1957, str. 153—165). W sumie z obszaru Europy znamy zaledwie 11 egzemplarzy. Wszystkie one wykazują



Ryc. 1. K r u s z w i c a, stanowisko 4. Zdobiony grot bełtu kuszy. Fotografia (a). Rysunek (b).

wiele podobieństw. Wspólną cechą tej całej grupy grotów jest staranne wykonanie, duże rozmiary i przede wszystkim zdobienie powierzchni. Średnia ich grubość wynosi 10,4—11,7 cm, a szerokość liścia 1,7—2,2 cm. Z wyjątkiem jednego okazu z zadziorem i jednego z trzpieniem wszystkie pozostałe posiadają kształt liściowaty i okrągłą tulejkę. Największe stosunkowo różnice zachodzą w ornamentyce. Z reguły ornament składa się z dwóch elementów: z liter i ozdób o wzorach geometrycznych, roślinnych i strusiego pióra (Ryc. 2a—d). Ten ostatni najbardziej nas interesujący spotyka się stosunkowo najczęściej, bo w 5 przypadkach. Rzadko natomiast powtarzają się te same litery. Poza jednym przypadkiem



Ryc. 2. Motyw strusiego pióra spotykany na grotach bełtów kuszy wg J. Kałmara (a—d). Kruszwica, stanowisko 4 (e).

zdobiono zawsze jedną stronę grotu i to albo na całej powierzchni albo też na jednym, najczęściej prawym, polu liścia. Analizując ozdoby stwierdzamy, że najwyraźniejsze podobieństwo do naszego grotu wykazuje grot znajdujący się w Muzeum w Wiedniu, z tym tylko, że ten ostatni posiada zdobienie na całej powierzchni tulejki i jednej strony liścia. Podobny jednak jest sposób przedstawienia strusiego pióra, a co więcej i na nim wygrawerowano literę „t” (Ryc. 2d).

Stwierdzono już uprzednio, że brak jest niestety wyraźnych danych datujących w sposób pewny grot kruszwicki. Nie wiadomo bowiem, w jakim zespole zabytków został znaleziony. Podana w metryczce głębokość pozwala jedynie przypuszczać, że grot pochodzi z warstw przemieszanych, stosunkowo późnych. Musimy więc sięgnąć znów do analogii. Otóż według J. Kalmara (J. K a l m a r: op. cit., str. 153) wszystkie omówione przez niego groty zamknąć można w ramy czasowe od XIV w. do końca XV w. Najstarszy jest grot z trzpieniem pochodzący z XIV w. Najmłodsze, bo z końca XV w. są groty znajdujące się w zbiorach w Ferdinandeum w Innsbrucku i w Bayerisches Nationalmuseum w Münchenu. Pozostałe, czyli wszystkie z rytymi wyobrażeniami strusiego pióra datowane są na XV w., z tym że dwa z nich o stylizowanych piórach (Ryc. 2a—b) mają nieco wcześniejszą metrykę (pierwsza połowa XV w.) w stosunku do pozostałych z drugiej połowy XV w. (Ryc. 2c—d). Według chronologii J. Kalmara grot kruszwicki najbardziej zbliżony do dwóch ostatnich, pochodziłby z drugiej połowy XV w. Jak wyżej zaznaczono, nasz okaz jest unikatem z terenu Polski i jednym z nielicznych okazów z obszaru Europy, skąd w sumie znamy 12 sztuk (J. Kalmar dolicza tutaj jeszcze jeden egzemplarz, wprawdzie pozbawiony ornamentyki, lecz o pozostałych cechach podobnych, jak wielkość, forma i wykonanie). Wszystkie groty omawianego typu występują na ściśle ograniczonym terenie nie wykraczając poza obręb Węgier, Austrii i Niemiec południowych. Jedynym wyjątkiem jest grot kruszwicki, znaleziony daleko od tego rejonu. Najwięcej, bo 7 sztuk, pochodzi z Węgier, 3 z Austrii i 1 z Niemiec płd. Ten podział może być niecisły, gdyż opiera się nie na miejscach znalezienia grotów, bo te są z reguły nieznanne, lecz na miejscach ich obecnego przechowania. A jak wiadomo zbiory muzealne nie zawsze posiadają eksponaty z najbliższego terenu. Najprawdopodobniej ojczyzną grotów ornamentowanych są Węgry i ewentualnie Austria.

Wypada wreszcie zastanowić się nad kwestią najważniejszą a mianowicie nad funkcją omawianych tutaj zabytków. Nie ulega wątpliwości, że nie były to groty używane jako broń do walki lub polowania. Opracowujący zagadnienie zdobionych grotów J. Kalmar (J. K a l m a r: op. cit., str. 157—158) słusznie podkreśla, że wszystkie cechy: rozmiary, widoczna dbałość o wygląd zewnętrzny i głównie bogata czasem ornamentyka, wskazują wyraźnie na specjalne ich przeznaczenie. Autor ten uważa, że stanowiły one oznakę godności naczelników bractw strzeleckich, zwanych także kurkowymi. Stąd najczęstszą ozdobą grotów jest motyw strusiego pióra uznanego za symbol cnoty żołnierskiej i świadectwo wysokiej rangi. Bractwa strzeleckie mają starą metrykę sięgającą w głąb średniowiecza. Zakładanie ich łączyło się ściśle z okresem powstawania miast, których obrona była głównym celem towarzystw kurkowych. Zadanie wszystkich członków polegało na stałych ćwiczeniach w strzelaniu, prowadzonych pod nadzorem specjalnych naczelników bractwa. Ich to właśnie oznaką były omawiane ozdobne groty. Zgodnie z regulaminem naczelnik zmuszony był nieść taki grot w każdym razie w czasie pierwszego i ostatniego w roku wejścia na plac ćwiczeń oraz podczas uroczystości wyboru króla kurkowego, których organizowanie należało również do jego obowiązków. (J. K a l m a r: op. cit., str. 164—165). Takiego to właśnie naczelnika z XVI w., trzymającego w dłoni duży grot względnie małą

pikę przedstawia portret, znajdujący się w galerii malarstwa w Wiedniu. Do Polski zwyczaj zakładania bractw kurkowych zgodnie z ogólnym przekonaniem przeszedł z Niemiec i wiązał się z lokacją miast na prawie magdeburskim (J. Ł u k a s z e w i c z: *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawnych czasach*, t. I, Poznań 1838, str. 130. S. C z a s z: *Uwag kilka o historii bractwa strzeleckiego w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, t. I, 1923, str. 113). Pierwszy związek strzelecki poświadczony źródłami pisanimi, mianowicie nadanym przez Bolka w 1286 r. statutem, powstał na Śląsku w Świdnicy. W XIV w. istniało ich już cały szereg w różnych miastach polskich. Organizacja ta przetrwała u nas bez większych zmian do początku II wojny światowej. Najważniejsze różnice polegały na tym, że początkowo używane łuki i kusze zastąpione zostały w XVII w. przez broń palną, mianowicie rusznice i muszkiety (S. C z a s z: op. cit., str. 113—114. K. K o e h l e r: *Bractwo strzeleckie w Kościanie*, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, T. XXV, 1899, str. 406, 409). Polskie bractwa strzeleckie posiadały obok członków zwyczajnych swoich urzędników pełniących rozmaite funkcje. Ich rodzaj i obowiązki obrazują najlepiej rotety składanych przez nich przysięg z końca XVII w. (J. Ł u k a s z e w i c z: op. cit., str. 137). Odpowiednikiem niemieckiego komendanta był u nas zapewne marszałek. Jak wynika z treści przysięgi, rola marszałka polegała na kierowaniu i nadzorowaniu strzelaniem oraz na pilnowaniu „aby w dobrym porządku wszelkie strzeleckie ceremonie i zwyczaje dobrze zachowane były” (J. Ł u k a s z e w i c z: op. cit., str. 138). Czy marszałkowie polscy nosili jakieś specjalne oznaki swej godności? Chyba tak. Były nimi jednak, w każdym razie w XVII w. nie groty, lecz laski marszałkowskie. Sądzić tak można z informacji o wykonaniu w 1694 r. z posiadanego przez bractwo poznańskie srebra 2 galek do takich lasek (J. Ł u k a s z e w i c z: op. cit., str. 138, przypis 1). Nie wiadomo jednak, jak wyglądało to we wcześniejszych stuleciach. Brak na ten temat informacji. Być może, że wówczas rolę lasek spełniały groty. Grot kruszwicki jako okaz unikatowy na ziemiach polskich jest zapewne przedmiotem obcej produkcji. Pytanie tylko, czy należy go uznać za własność jednego z członków lokalnego bractwa, czy też znalazł się tutaj przypadkowo zgubiony przez przebywającego w Kruszwicy zagranicznego gościa.

A. Cofia-Broniewska

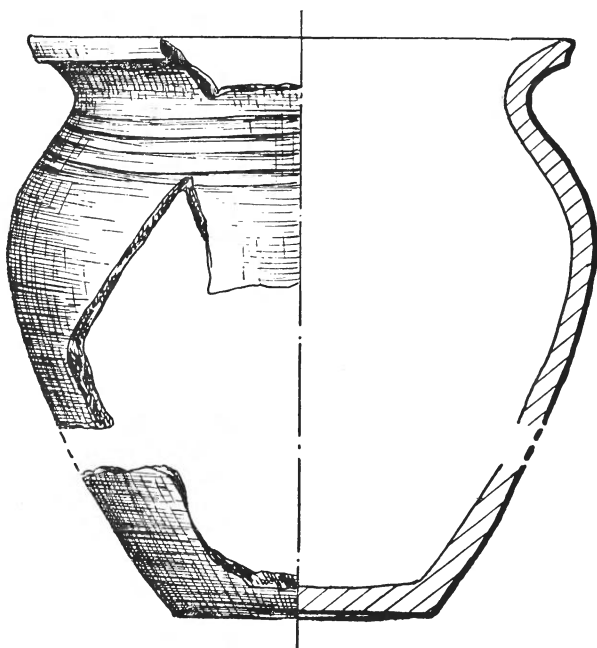
Wczesnośredniowieczne stanowiska archeologiczne z Mężenina, pow. Łosice, woj. warszawskie

Przy okazji prac wykopaliskowych na osadzie wczesnośredniowiecznej we wsi Ogrodniki pow. Siemiatyże przeprowadzono powierzchniowe badania archeologiczne we wsi Mężenin, pow. Łosice, woj. warszawskie. W wyniku badań odkryto kilka stanowisk archeologicznych z okresu wczesnego średniowiecza.

St a n o w i s k o 1. Koło domu Pawluków. Podczas kopania rowów do uziemiania piorunochronów natrafiono na naczynie, które uległo częściowemu zniszczeniu. Naczynie to jest obtoczone na całej powierzchni zewnętrznej, wewnątrz tylko 6 cm od krawędzi, poniżej brzusiec wygładzony szmatą pionowo-skośnie. Część obtoczona wyraźnie wydzieliła się od wygładzonej. Pod krawędzią ornament z pięciu płytko rytých żłobków dookólnych. Barwa gliny brunatnobrazowa. Domieszka raczej drobnoziarnista tłuczonego granitu. Dno naczynia lekko wklęsłe, podsypka zebrana. Średnica: wylewu 17 cm, dna 8 cm; wysokość 17,8 cm (Ryc. 1). Naczynie to, sądząc z kształtu, sposobu wykonania, charakteru gliny i domieszki, można datować na koniec XI w.

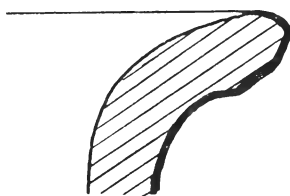
St a n o w i s k o 2. Za dworem, w dębiniu, „na smugu”. Dwa fragmenty ceramiki, jeden przydenny, drugi z brzuśca. 1. Fragment przydenny naczynia o powierzchni lekko obtoczonej.

Barwa gliny brunatnobrązowa i brunatna. Domieszka średnio- i gruboziarnista. Na dnie ślady drobnej podsypki. Średnica dna 10 cm, grubość: dna 0,6 cm, ścianki 1 cm. 2. Fragment brzuśca o charakterze gliny analogicznym jak fragment przydenny. Fragmenty te można datować na X w.



Ryc. 1. Mężenin, pow. Łosice. Stanowisko 1. Naczynie z końca XI w.

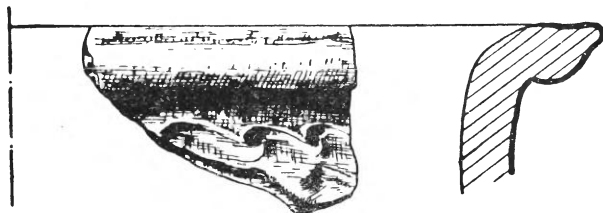
Stanowisko 3. Koło budynku gospodarczego Szymanowicza. 1. Fragment dobrze obtoczonej krawędzi naczynia. Barwa gliny żółtawa, przełom szary. Domieszka drobna (Ryc. 2). 2. Dwa fragmenty naczyń, jeden z partii dna, drugi z brzuśca. Przełomy szare, barwa gliny brunatna i żółtawa. Domieszka mialka. Razem z ceramiką znaleziono węgle drzewne i spalone ziarna zboża. Stanowisko to zawiera ceramikę charakterystyczną dla końca XII w.



Ryc. 2. Mężenin, pow. Łosice. Stanowisko 3. Fragment krawędzi naczynia z końca XII w.

Stanowisko 4. Z ogrodu położonego naprzeciw domu nr 23. 1. Fragment naczynia o powierzchni dobrze obtoczonej. Barwa gliny białobrunatna. Domieszka średnioziarnista. Średnica otworu 24 cm (Ryc. 3). 2. Fragment dna naczynia, domieszka drobna piasku i tłucznia. Barwa gliny brązowa i brunatna. Przełom szary. Dno płaskie bez śladów podsypki. Powierzchnia obtoczona. Średnica dna 8 cm, grubość: ścianki 0,6 cm, dna 0,6 cm. 3. Kawalek polepy silnie wypalony, do gliny domieszka drobnoziarnistego tłucznia i kawałków trawy lub słomy. 4. Cztery ułamki naczyń z partii brzuśca, jeden pokryty ornamentem żłobków dookołnych wykonanych ośmiozębnym grzebieniem. Domieszka drobno- i średnioziarnista, barwa gliny brunatna i brązowa. Grubość ścianek 0,5–0,9 cm. Charakter ceramiki pozwala datować stanowisko na XII w.

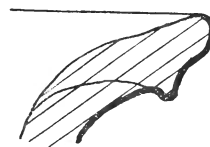
Stanowisko 5. Koło domu nr 35, należącego do rodziny Szymczuków. 1. Połowa oselki z piaskowca. W przekroju prawie kwadratowa, długość boku 2 cm. Na powierzchni ślady użytkowania. Koniec oselki nieco rozszerzony, lekko zaokrąglony i nieregularnie odbity. 2. Fragment przydenny naczynia. Na powierzchni ślady obtaczania i wyrównywania różnokierunkowego. Dno lekko wklęsłe, ślady podsypki częściowo zebranej. Barwa gliny brunatna, przełom szary. Domieszka drobnoziarnista. Grubość: dna 0,6 cm,



Ryc. 3. Mężenin, pow. Łosice. Stanowisko 4. Fragment naczynia z XII w.

ścianki 0,7 cm. 3. Fragment przydenny naczynia. Powierzchnia obtoczona. Na dnie ślady drobnej podsypki, częściowo zebranej. Domieszka drobna. Barwa gliny brunatnobrązowa, przełom szary. Grubość dna 0,6 cm. Charakter ceramiki pozwala datować stanowisko na XI–XII w.

Stanowisko 6. „Zamek”, za ostatnim domem wsi Mężenin, na północ od drogi biegnącej przez wieś. 1. Fragment krawędzi naczynia o powierzchni obtoczonej. Barwa gliny brązobrunatna. Domieszka drobno- i średnioziarnista. Grubość ścianki 0,7 cm (Ryc. 4). 2. Ośiem fragmentów ceramiki w tym dwa ułamki przydenne. Powierzchnie obtoczone. Domieszka drobno- i średnio-



Ryc. 4. Mężenin, pow. Łosice. Stanowisko 6. Fragment krawędzi naczynia z XI w.

ziarnistego tłucznia. Barwa gliny brązowa i brunatna. Grubość ścianek 0,4–0,6 cm. 3. Grudka polepy ze żdźbłami trawy. 4. Fragment ucha naczynia. Barwa gliny brunatna. Przełom szarobrunatny, domieszka bardzo drobna. Ceramika wskazuje, że stanowisko można zaliczyć do XI–XII w.

Opisane wyżej stanowiska archeologiczne z X–XII w. są o tyle ciekawe, że odpowiadają chronologicznie osadzie we wsi Ogrodniki, pow. Siemiatycze, leżącej po drugiej stronie rzeki, na wprost wsi Mężenin, i mogą stanowić jeszcze jeden przyczynek do badań wczesnośredniowiecznego osadnictwa nad Bugiem.

B. Zawadzka

Cmentarzysko szkieletowe koło Milicza

Badania wykopaliskowe na terenie cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Miliczu zostały podjęte z inicjatywy Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu przez dra B. Miśkiewicza przy współpracy Kierownika Zabytków Archeologicznych na woj. wrocławskie mgr A. Gałuszki. Prace trwały od początków lipca do połowy sierpnia 1960 r.

Cmentarzysko położone jest w dolinie Baryczy, po prawej stronie rzeki, w odległości 0,5 km na południowy wschód od podmiejskich zabudowań Milicza, Zajmuje ono południowo-zachodnią część

niewysokiego, uprawnego wzniesienia. W odległości 30 m od cmentarzyska w kierunku południowo-wschodnim znajduje się wczesnośredniowieczne grodzisko datowane na XII—XIII w.

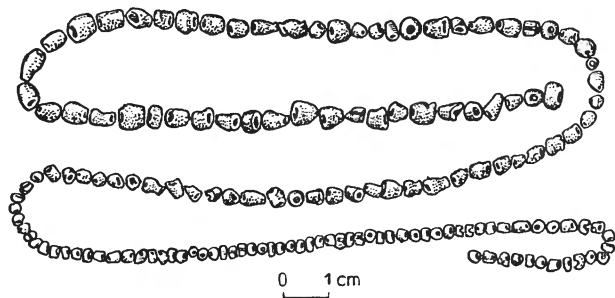
Podczas prac weryfikacyjnych przeprowadzonych na grodzisku w 1953 r. przez mgr A. Gałuszkę i mgr M. Młynarską, założono rów zwiadowczy na cmentarzysku eksplorując 14 grobów (A. G a-



Ryc. 1. Milicz. Cmentarzysko szkieletowe. Fragment kołnierza. Znaleździisko luźne.

ł uszka, M. Młynarska: Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Miliczu, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXIV, 1957, str. 71—85).

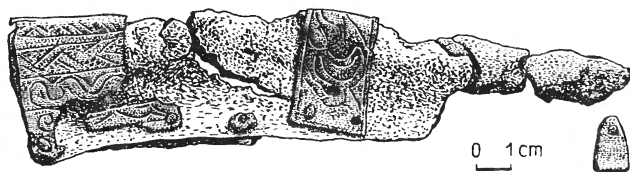
W 1960 r. zbadano obszar o powierzchni 3,75 ara odsłaniając 136 grobów szkieletowych oraz 59 skupisk kości. Cmentarzysko należy do typu rzędowych. Odstęp między grobami i rzędami były nieregularne i dochodziły do 1,5 m. Zmarli ułożeni byli w po-



Ryc. 2. Milicz. Cmentarzysko szkieletowe. Kolier z zniszczonego grobu.

zycji wyprostowanej, na wznak. Kończyny górne przeważnie wyciągnięte były wzdłuż tułowia. Szkielety z reguły usytuowane były na osi wschód-zachód wykazując jednak kilkakrotnie nieznaczne odchylenia w stronę północną i południową. Wszystkie szkielety skierowane były czaszkami w kierunku zachodnim. Głębokość jam grobowych wynosiła od 0,20 do 1 m od powierzchni ornej.

Obok szkieletów znaleziono m. in. ponad 60 kabłączków skroniowych o średnicy od 2 do 9,7 cm, 4 pierścionki brązowe, 1 szklany,



Ryc. 3. Milicz. Cmentarzysko szkieletowe. Pochewka skórzana z grobu 67.

4 kolie paciorków (Ryc. 1), w tym jedną posiadającą 105 paciorków całych oraz 75 uszkodzonych (Ryc. 2), ponad 20 noży, 5 szyleł, w tym jedno kościane, sprzączkę oraz przęslik. Na uwagę zasługuje bogate wyposażenie grobu 67 zawierające szkielet dorosłego osobnika płci żeńskiej. Obok czaszki znajdował się brązowy kabłączek skroniowy. Po zewnętrznej stronie kości przedramienia leżała pochewka wykonana z jednego kawałka skóry złożonej we dwoje, posiadająca ozdobne okucie z blaszki brązowej umocowane nitami (Ryc. 3). W pobliżu pochewki leżał ułamek zniszczonej monety przedstawiający fragment siedzącej postaci z mieczem w rękę,

Jest to brakteat z końca XII lub początku XIII w. Ułamkowy stan zachowania nie pozwala określić, czy monetę bito w mennicy polskiej czy obcej (ekspertyzy numizmatycznej dokonała mgr J. Smacka).

Groby wkopane były w nawarstwienia osadnicze istniejącej tu wcześniej osady kultury łużyckiej oraz osady wczesnośredniowiecznej, której początki można odnieść na VIII—IX w. Cmentarzysko datuje się wstępnie na XIII—XIV w. W czasie badań cmentarzyska odkryto i zbadano kilka obiektów nieruchomych, w obrębie których znaleziono m. in. pewną ilość ułamków naczyń glinianych kultury łużyckiej i z okresu wczesnego średniowiecza.

T. Kaletyn

Cmentarzysko kultury grobów kloszowych we wsi Pawłowska Wola, pow. Lipsko, woj. kieleckie

Na skutek informacji zawiadamiającej o odkrywaniu grobów popielnicowych we wsi Pawłowska Wola, pow. Lipsko, nadesłanej w styczniu 1961 r. przez mieszkańca tejże wsi Longinusa Smyrgała, został wydelegowany na miejsce znaleziska niżej podpisany pracownik Muzeum Świętokrzyskiego w Kielcach.

Na miejscu zostało stwierdzone, że cmentarzysko znajduje się na niewielkim piaszczystym wzniesieniu noszącym nazwę „Góra Barania”, położonym w odległości około 1 km w kierunku południowo-wschodnim od wsi. Jesienią 1960 r. podczas pobierania piasku

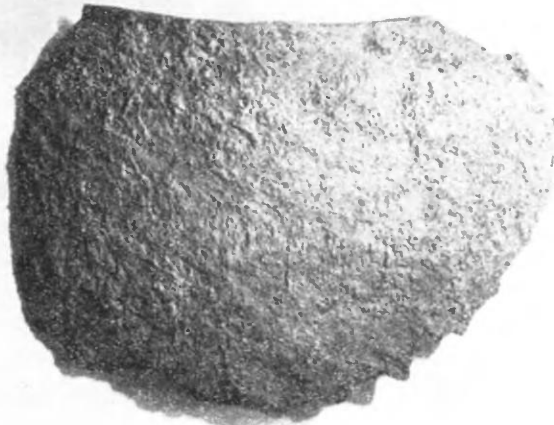


Ryc. 1. Pawłowska Wola, pow. Lipsko. Cmentarzysko. Naczynie gliniane.

celem wzmocnienia wałów rzecznych kilkakrotnie natrafiano na groby zawierające po kilka naczyń, z których jedno wypełnione było kośćmi. Na podstawie zebranych informacji ilość odkrytych grobów można określić liczbą 5 do 7. Bliższych miarodajnych danych nie udało się ustalić. Groby zostały zniszczone. Podczas przeglądu czynnej nadal piaskowni stwierdzono występowanie fragmentów ceramiki oraz drobnych kawałków przepalonych na stosie kości ludzkich.

Od mieszkańców wsi uzyskano następujące materiały pochodzące z opisywanego cmentarzyska: 1. Duże szerokootworowe naczynie gliniane (Ryc. 1). Powierzchnie obustronnie czernione i wygładzone. Nasada szyi podkreślona pasem ornamentacyjnym składającym się z dwóch rzędów poziomych, krótkich rytych kresek. Pod nimi na górnej części brzościa pięć nieregularnych półkolistych rytych linii otoczonych obustronnie rytych kreskami. Dno naczynia zniszczone. Średnica: wylewu 22,5 cm, brzościa 33,5 cm; wysokość 26,1 cm; grubość ścianek 0,6—0,7 cm. 2. Cztery fragmenty klosza

(Ryc. 2). Skorupy barwy brązowej. Powierzchnia wewnętrzna wygładzona, zewnętrzna obrzucona gliną zawierającą gruboziarnistą domieszkę tłuczni granitowego i przetarta miotłką. Pod zewnętrzną krawędzią wylewu lekkie wgłębienie. Średnica wylewu 29,5 cm; grubość ścianek 1,1—1,2 cm. 3. Fragment klosza. Skorupa obustronnie barwy jasnoszarej. Powierzchnia wewnętrzna wygładzona-zewnętrzna szorstka, obrzucona gliną i przetarta palcami. Zewnę-



Ryc. 2. P a w ł o w s k a W o ł a, pow. Lipsko. Cmentarzysko. Największy zachowany fragment klosza.

trzna krawędź wylewu zdobiona rzędem półokrągłych wgłębień. Średnica wylewu 39 cm; grubość ścianek 1,3 cm. 4. Mały fragment bliżej nieokreślonego naczynia, prawdopodobnie miski, o ciemnoszarych, obustronnie wygładzonych powierzchniach. Grubość ścianki 0,4 cm. 5. Kółko zwinięte z okrągłego w przekroju drutu żelaznego (Ryc. 3). Końce drutu zachodzą na siebie. Powierzchnia miejscami barwy czerwonej złuszcza się. Średnica 4,8 cm; grubość drutu 0,3 cm.



Ryc. 3. P a w ł o w s k a W o ł a, pow. Lipsko. Cmentarzysko. Kółko żelazne.

Opisana powyżej ceramika pod względem formy oraz techniki wykonania jest typową dla kultury grobów kloszowych. Ponadto na terenie piaskowni występują neolityczne materiały krzemienne w postaci wiórów z surowca świeciechowskiego oraz odpadki przemysłowe reprezentujące kilka innych surowców krzemianych.

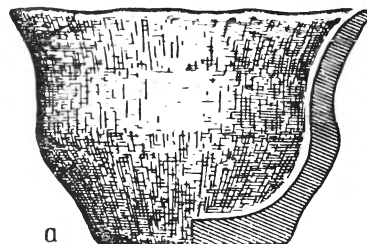
J. Kuczyński

Grob kultury ceramiki promienistej w miejscowości Posądz, pow. Proszowice

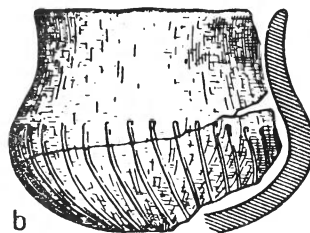
Wiosną 1960 r. kierownik Liceum Ogólnokształcącego w Proszowicach otrzymał od pewnego ucznia dwa naczynia wypełnione

ciemną ziemią i częściowo uszkodzone. Wedle przekazanych równocześnie informacji naczynia te odkryto wraz ze szkieletem na terenie wsi Posądz, leżącej 5 km na południowy zachód od Proszowic. Wydobyte zabytki znaleziono podobno na głębokości około 30—50 cm od powierzchni pola, w warstwie czarnoziemiu. Los kości szkieletu jest niewiadomy, zdaje się, że zostały one zniszczone. Naczynia natomiast znajdują się obecnie w zbiorze Liceum Ogólnokształcącego w Proszowicach.

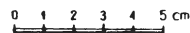
Miska z wyodrębnioną, wygiętą na zewnątrz szyjką, dwustożkowym zarysem brzuśca i płaskim dnem (Ryc. 1a). Powierzchnia



a



b



Ryc. 1. P o s a d z a, pow. Proszowice. Naczynia gliniane z grubo szkieletowego kultury ceramiki promienistej (a—b).

gładka, ciemnobrązowa z jaśniejszymi plamami. Średnica: wylewu 12 cm, brzuśca 10,4 cm, dna 6,5 cm; wysokość 8 cm; grubość ścianki 0,7 cm.

Fragmentarycznie zachowana czarka (czy też czerpak?) o kulistym brzuścu i lekko wygiętej szyjce. Na brzuścu znajdują się ornament w postaci rzędu płytkich dołeczków i pionowych lub nieco skośnych linii, wykonany przy pomocy nacisku twardego narzędzia. Powierzchnia naczynia gładka, ciemnobrązowa z jaśniejszymi plamami (Ryc. 1b). Średnica: wylewu 8 cm, brzuśca 10 cm; wysokość 8 cm; grubość ścianki 0,7 cm.

Opisane naczynia uderzają nas podobieństwem pod względem faktury i szczegółów technicznych. Mają one czerep dość ściśły, w miejscu przełomu ciemnobrunatny lub czarny. Powierzchnia zewnętrzna jest wygładzona na średni połysk i nosi ślady pociągnięć twardym narzędziem, przypuszczalnie gładkim kamykiem. Ornament na czarce w postaci płytkich dołeczków i długich linii, wykonany przy pomocy nacisku twardego narzędzia, mógł być zrobiony gładkim kamykiem, być może, nawet tym samym, którym posługiwano się przy wygładzaniu zewnętrznej powierzchni naczynia. Na powierzchni wewnętrznej obu naczyń występują ślady ugniatania. W glinie znajduje się jako domieszka drobnoziarnisty piasek, a także — być może — tłuczone skorupy. Na ogół faktura i szczegóły techniczne omawianych naczyń mają charakter typowy dla ceramiki „kuchennej”, „stołowej” i sepulkralnej późnoneolitycznych kultur zachodniej Małopolski, w szczególności zaś wykazują one wiele cech wspólnych z ceramiką kultury promienistej z województw krakowskiego i kieleckiego oraz z przypominającą ją ceramiką południowej grupy kultury pucharów lejkowatych z pół-

nocnych polaci województwa krakowskiego oraz z województw kieleckiego i lubelskiego. Zbliżone cechy posiada również ceramika końcowoneolitycznej kultury nadciańskiej typu Bodrogkeresztur z powiatów krakowskiego i proszowickiego.

Najbardziej typowym naczyniem jest wspomniana powyżej czarka (Ryc. 1b), która kształtem i dekoracją przypomina podobne naczynie z grobu szkieletowego (?) kultury ceramiki promienistej w Gniazdowicach (J. Żurowski: Problem kultury ceramiki promienistej, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XII, 1933, str. 160, ryc. 21). Bardzo podobne czarki znane są również z osady kultury promienistej w Gniazdowicach (S. Nosek: Przyczynki do znajomości kultur z cyklu wstęgowych w Polsce południowej, „Przegląd Archeologiczny”, T. VII, 1947, str. 179, ryc. 26, 3) i w Pleszowie (K. Bielenin: Zabytki kultury ceramiki promienistej z Pleszowa (Nowa Huta) z badań w r. 1953, „Materiały Archeologiczne” T. I, 1959, str. 71, tabl. I, 1). Analogiczna czarka znana jest także z jaskini „Wilczy Skok” w miejscowości Podskalny—Tomaszowice (A. Kulczycka, J. K. Kozłowski: Neolityczne kultury pochodzenia południowego, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 28, Prace Archeologiczne, z. 1, 1960, str. 117, ryc. 10). Pokrewne tym czarkom są czerpaki z kulistym dnem i uchem występującym ponad krawędź naczynia znane z osady kultury promienistej w Dziekanowicach stanowisko I (A. Kulczycka, J. K. Kozłowski: op. cit., str. 102, ryc. 2a), w Pleszowie (J. Zawojcki: Sprawozdanie z wyników badań na stanowiskach neolitycznych w Pleszowie, pow. Kraków w 1955 r., „Sprawozdania Archeologiczne”, T. IV, 1957, str. 41, ryc. 2c), w Igołomi (L. Gajewski: Sprawozdanie z prac badawczych prowadzonych w 1957 r. w Igołomi, pow. Proszowice i okolicy, „Sprawozdania Archeologiczne”, T. VIII, 1959, str. 35, tabl. II, C, 3) i w Przesławicach (L. Kozłowski: Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit), Lwów 1924, str. 208, tabl. XIII, 4). Analogiczny czerpak znany jest także z zespołu naczyń z domnie-manego grobu symbolicznego kultury promienistej w Igołomi (A. Żaki: Pradzieje Małopolski w świetle wykopalisk i opracowań „Z otchłani wieków”, R. XIX, 1950, str. 122, ryc. 3).

Z przytoczonych przykładów wynika, że czarka (czy może czerpak ?) z grobu szkieletowego w Posądy należy do charakterystycznego typu naczyń kultury promienistej, które na obszarze zachodniej Małopolski tworzą dość wyraźne skupienie w rejonie krakowsko-miechowskim. Skupienie to pokrywa się z głównym centrum zwartego zasięgu osadnictwa kultury promienistej w lewobrzeżnej części powiatu krakowskiego oraz w powiatach Proszowice i Miechów w III okresie neolitu polskiego (J. Kostrzewski: Od mezolitu do okresu wędrówek ludów, Prehistoria Ziemi Polskiej, Kraków 1939—1948, str. 158, mapa 4 na str. 153).

Co się tyczy miski o lejowato wygiętej szyjce (Ryc. 1a) z grobu szkieletowego w Posądy, to reprezentuje ona typ, który dopiero po raz pierwszy został zarejestrowany w zespole naczyń kultury promienistej w zachodniej Małopolsce. Pokrewne typy misek, które spotyka się w zespołach kultury promienistej na terenie Czechosłowacji w Hane i na Śląsku, wiodą swój rodowód najpewniej z misek młodszej fazy kultury pucharów lejkowatych (J. Pavličik: Nekolik poznamek k poznani kanelovane keramiki na Morave a ve Slezsku, „Časopis Slezského Musea”, T. VIII, 1958, str. 102, tabl. IV, 5—6). Jest możliwe i nawet dość prawdopodobne, że formę miski z Posądy należałoby również wyprowadzić z misek kultury pucharów lejkowatych. Poparciem tego może być fakt, że posiada ona bardzo bliski odpowiednik w okazie miski z osiedla południowej grupy kultury pucharów lejkowatych w Gródku Nadbużnym (J. Kowalczyk: Osada kultury pucharów lejkowatych w miejscowości Gródek Nadbużny, pow. Hrubieszów, w świetle badań 1954 r., „Wiadomości Archeologiczne”, T. XXIII,

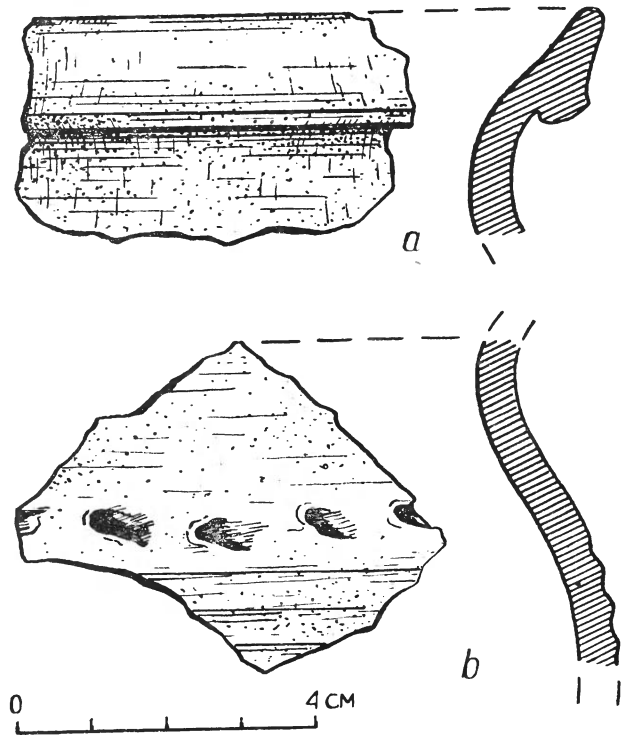
1956, str. 32, tabl. III, 6), które to osiedle jest mniej więcej współczesne końcowej fazie rozwoju północno-zachodniej grupy kultury trypolskiej, którą T. S. Passek określa jako grupę gorodzką i odnosi do fazy C/II (K. Jażdżewski: Uwagi ogólne o osadzie neolitycznej w Gródku Nadbużnym w powiecie hrubieszowskim, „Archeologia Polski”, T. II, 1958, str. 279 n.).

Kończąc należy jeszcze zwrócić uwagę na to, że zabytki ujawnione w Posądy, miejscowości wprawdzie znanej w literaturze naukowej z przypadkowych odkryć (J. Piowarski: Rejestr zabytków przedhistorycznych znajdujących się na terenie powiatu miechowskiego, „Wiadomości Archeologiczne”, T. XIII, 1935, str. 182), nie tylko zwiększyły liczbę stanowisk kultury ceramiki promienistej w woj. krakowskim, ale przyniosły również nowy materiał do zagadnienia stosunków kultury ceramiki promienistej do kultury pucharów lejkowatych.

L. Gajewski

Osada z okresu rzymskiego w miejscowości Seselów, pow. Kazimierza Wielka

W odległości 100 m w kierunku na południowy zachód od ostatnich zabudowań wsi Seselów, na terenie podmokłych łąk doliny nadrzecznej Nidzicy, znajduje się niewielkie żwirowo-gliniaste wzniesienie częściowo zajęte przez pola orne, należące do Edwarda Malary. We wrześniu 1959 r. pobierając żwir natrafiono tam na zabytki archeologiczne. Kontrolne badania przeprowadzone na miejscu odkrycia wykazały istnienie nawarstwień kultu-

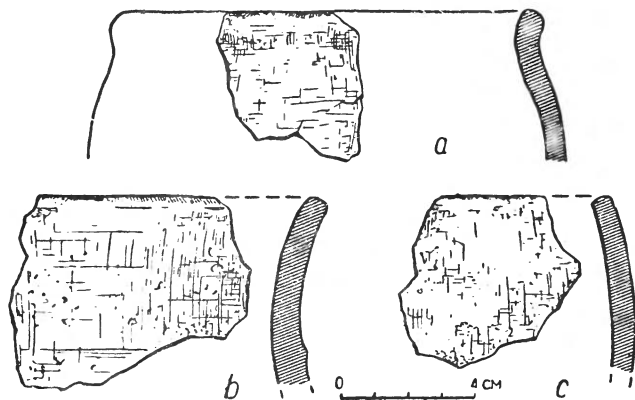


Ryc. 1. Seselów, pow. Kazimierza Wielka. Fragmenty naczyń z okresu wczesnośredniowiecznego (a—b).

rowych, których łączna miąższość wynosi średnio około 0,7 m licząc od powierzchni do calca.

Wyróżniono tu dwie zasadnicze warstwy: a) warstwę uprawną o grubości 0,2—0,3 m zawierającą ułamki ceramiki z okresu wczesnośredniowiecznego, głównie z XII—XIII w. (Ryc. 1a—b), oraz ułamki naczyń typu ceramiki przedrzymskiej („łużycko-pomor

skiej”?) i ceramiki z okresu rzymskiego („przeworskiej”); wymiennona warstwa nie wykazała żadnych śladów budownictwa; b) warstwę kulturową o miąższości 0,4—0,5 m. W spągowych partiach tej warstwy, przede wszystkim w miejscach bardziej podmokłych, występuje spalenizna w postaci fragmentarycznie zachowanych drewnianych elementów konstrukcji budowlanych. Śladom węgla towarzyszy polepa, kawałki kości zwierzęcych i spora ilość ułamków ceramiki z okresu rzymskiego, przede wszystkim z II—III w. n. e. (Ryc. 2a—c).



Ryc. 2. S e s e ł ó w, pow. Kazimierza Wielka. Fragmenty naczyń z okresu rzymskiego (a—c).

Dotychczasowy stan odkopanej części elementów konstrukcji budowlanych nie pozwala z całą dokładnością ustalić rozmiarów i kształtów poszczególnych budowli. Niewątpliwie mamy tu jednak do czynienia ze śladami pomieszczeń o charakterze mieszkalnym lub gospodarczym, być może należących do osady otwartej. Znaleźiska ceramiki pozwalają ustalić czas użytkowania wymienionych pomieszczeń na okres środkoworzymski, prawdopodobnie na koniec II i początek III w. n. e.

Osobliwością tego osiedla, wyróżniającą go spośród innych stanowisk małopolskich z okresu rzymskiego, jest fakt, iż zostało ono wzniesione na gruncie grząskim, podmokłym.

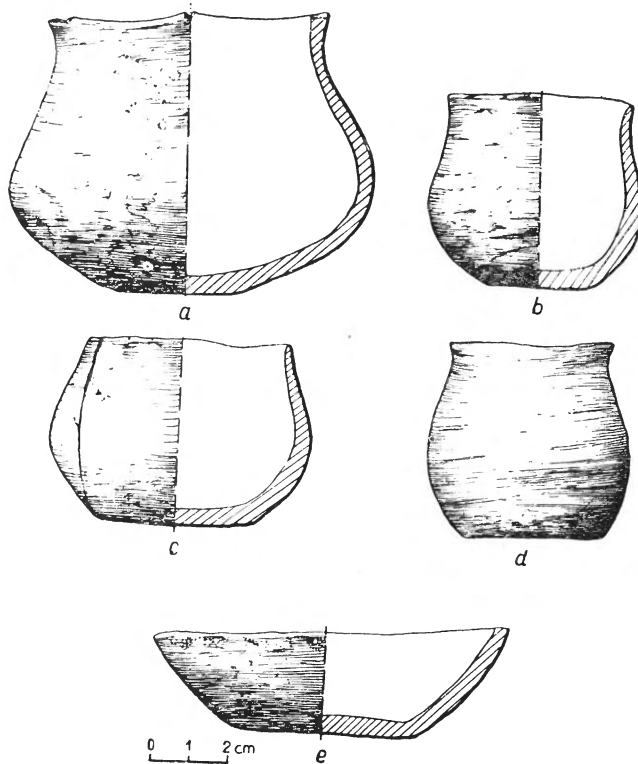
L. Gajewski

Naczynia z grobu kultury ceramiki wstęgowej malowanej w Sępiechowie, pow. Busko Zdrój

W Muzeum Świętokrzyskim w Kielcach znajduje się 5 naczyń i fragmenty z brzuśca dużego naczynia z zachowanymi częściowo uszami, kultury ceramiki malowanej. Zostały one znalezione w miejscowości Sępiechów, a darowane do zbiorów Muzeum Świętokrzyskiego w 1954 r. przez Janinę Żak. Odnośnie do okoliczności i dokładniejszego miejsca znalezienia tych zabytków znajduje się w aktach Muzeum Świętokrzyskiego tylko krótka wzmianka zawierająca informacje, że naczynia te zostały znalezione przy okazji bliżej nieokreślonych robót ziemnych.

Zespół tych naczyń pochodzi zapewne z grobu. Są to: 1. Czarka o profilu esowatym (Ryc. 1a) z lekko zaznaczonymi rożkowatymi wyniesieniami na krawędzi, rozmieszczonymi symetrycznie w liczbie czterech. Dno słabo wyodrębnione. Gлина barwy szaropiaskowej z plamami jasnoceglastymi. Powierzchnia wyswiecona, silnie

złuszczona. Domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 7 cm, dna 4 cm; wysokość 7,2 cm. 2. Czarka o profilu w przybliżeniu esowatym (Ryc. 1b) barwy jasnobrązowej o powierzchni starannie wygładzonej. Średnica: wylewu 4,4 cm, dna 3,5 cm; wysokość 4,7 cm. 3. Czarka miniaturowa (Ryc. 1c) o profilu w przybliżeniu dwustożkowym barwy jasnobrązowej, powierzchnia wygładzona. Średnica: wylewu 5,3 cm, dna 4 cm; wysokość 4,2 cm. 4. Czarka miniaturowa (Ryc. 1d) o profilu w przybliżeniu esowatym barwy jasnobrązowej z odcieniem ceglastym, powierzchnia nosi ślady przecierania „miotłą”. Średnica: wylewu 4,7 cm, dna 3 cm; wysokość 4,6 cm. 5. Miseczka (Ryc. 1e) z uszkodzonym na dużej powierzchni brzegiem. W partiach zachowanych brzeg równo ścięty. Powierzchnia zewnętrzna wygładzana, wewnętrzna lekko chropowata. Domieszka drobnego piasku. Barwa szara. Średnica: wylewu 9,5 cm, dna 4,5 cm; wysokość 3 cm. 6. Fragmenty brzuśca z uchem zapewne od dużego naczynia barwy jasnożółtej, domieszka gruboziarnistego tuczni.



Ryc. 1. S ę p i e c h ó w, pow. Busko Zdrój. Naczynia z grobu kultury ceramiki wstęgowej malowanej (a—e).

Opisane czarki reprezentują formy w zasadzie typowe dla inwentarzy grobowych kultury ceramiki wstęgowej malowanej, najbliższe analogie znajdują w Jaszczowie, pow. Lublin (S. N o s e k: Kultura wstęgowa ceramiki malowanej na Lubelszczyźnie, „Światowit”, T. 21, 1955, ryc. 6). Zespół ten wydaje się być typowy dla wyposażenia grobowego tej kultury. Brak występującej zawsze w tych grobach amfory tłumaczyć należy jej zniszczeniem już po odkryciu tego zespołu, o czym świadczy zachowane ucho.

E. Kempisty

Wystawa „Początki Państwa Polskiego“ w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie

W dniu 23 czerwca 1960 r. Przewodniczący Rady Państwa Aleksander Zawadzki dokonał uroczystego otwarcia w Warszawie wystawy pt. „Początki Państwa Polskiego”, urządzonej w gmachu Państwowego Muzeum Archeologicznego w dawnym Arsenale. Na uroczystość otwarcia przybyli czołowi przedstawiciele życia kulturalnego i naukowego kraju. Obecni byli: prezes PAN prof. dr T. Kotarbiński, sekretarz naukowy PAN prof. dr H. Jabłoński, minister kultury i sztuki T. Galiński, wiceminister K. Garstecki, sekretarz I Wydziału PAN prof. dr S. Żółkiewski, przewodniczący Prezydium Stołecznej Rady Narodowej J. Zarzycki, E. Kraśko z KC PZPR oraz szereg wybitnych osobistości. Poza tym w uroczystości tej wzięli udział uczestnicy sesji naukowej o początkach państwa polskiego, zorganizowanej przez IHKM PAN, a wśród nich wielu naukowców zagranicznych, m. in. prof. dr J. Filip,

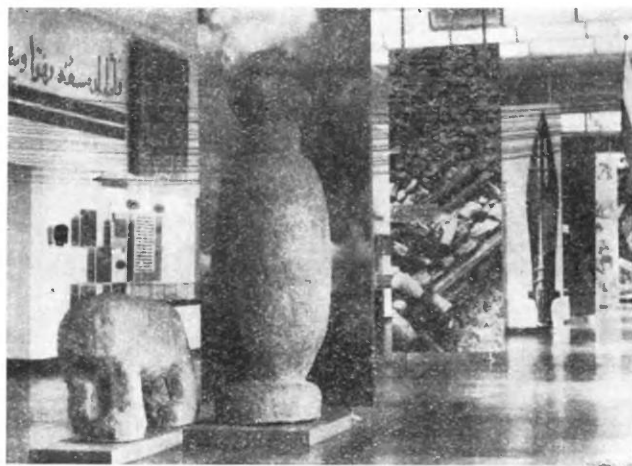


Ryc. 1. Przewodniczący Rady Państwa Aleksander Zawadzki w czasie zwiedzania wystawy. Objaśnia prof. dr Z. Rajewski.

wiceprzewodniczący AN ČSSR. Gości krótko powitał dyrektor PMA, a przemówienie okolicznościowe wygłosił min. T. Galiński. Po przecięciu wstęgi przez Przewodniczącego Rady Państwa goście zwiedzili wystawę oprowadzani przez dyrektora Muzeum prof. dra Z. Rajewskiego. Po zwiedzeniu wystawy Przewodniczący Rady Państwa wpisał do książki pamiątkowej Muzeum następujące słowa: „Wystawa robi ogromne wrażenie. Niech będzie ona — ku chwale nauki polskiej — świadectwem wielkiej pracy, włożonej przez polskich archeologów i historyków, poświęconej naukowej prawdzie o początkach państwa polskiego, w pierwszym roku obchodów tysiąclecia”.

Wystawa zorganizowana jest w części władysławowskiej gmachu Arsenalu, na dwóch poziomach, zajmując przestrzeń ok. 2000 m². Z tego mniej więcej czwarta część obrazuje w dużym skrócie rozwój społeczeństw pierwotnych na naszych ziemiach, na pozostałej zaś powierzchni wystawowej przedstawiono powstawanie i rozwój państwa polskiego oraz jego kultury od V do XII

w. Przy ekspozycji wykorzystano szeroko źródła archeologiczne, przekazy pisane, materiały ikonograficzne, a także rekonstrukcje i modele. Do zilustrowania niektórych zagadnień zastosowano w dużej ilości powiększenia fotograficzne. Na specjalne podkreślenie zasługuje nowoczesna i barwna oprawa plastyczna ekspozycji.

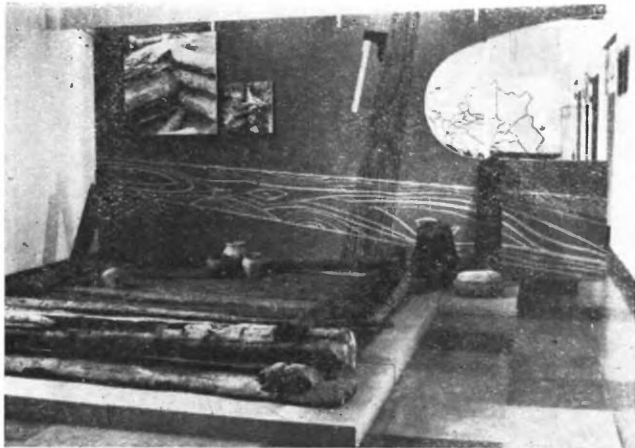


Ryc. 2. Widok ogólny głównej sali wystawowej.

Wystawę urządzono w oparciu o środki przyznane przez Ogólnopolski Komitet Obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, Ministerstwo Kultury i Sztuki oraz Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków. Urządzenia wystawy wykonało Przedsiębiorstwo Wystaw i Targów, a oprawę plastyczną Przedsiębiorstwo Sztuk Plastycznych. Gmach Arsenalu oraz sale wystawowe odnowione i adaptowane zostały przez Pracownię Konserwacji Zabytków.

Funkcję komisarza wystawy pełnił prof. dr Z. Rajewski. W skład komisji naukowej wchodził: prof. dr W. Hensel (przewodniczący), prof. dr A. Gieysztor i prof. dr K. Majewski oraz pełnomocnik Ministerstwa Kultury i Sztuki doc. dr K. Malinowski, dyr. Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków. Głównym projektantem wystawy był plastyk Cz. Wielhorski. Kierownictwo scenariusza spoczywało w rękach prof. dra Z. Rajewskiego i dra S. Trawkowskiego, z którym współpracowali mgr M. Gądzikiewicz-Woźniak, mgr A. Kietlińska, doc. dr K. Musianowicz, dr J. Kowalczyk, mgr J. Okulicz, mgr L. Rauhut, dr P. Skubiszewski oraz pozostali pracownicy PMA. Ponadto materiały do scenariusza w formie opracowań poszczególnych stanowisk, tematów, map oraz konsultacji wybranych problemów dostarczyli: mgr K. Bielenin, mgr Z. Bukowski, mgr E. Byrska, mgr W. Filipowiak, mgr B. Gediga, mgr A. Gupieniec, prof. dr W. Hołubowicz, doc. dr J. Kamińska, prof. dr W. Kočka, dr J. Kolendo, doc. dr B. Kostrzewski, mgr S. Kurnatowski, dr T. Lalik, dr L. Leciejewicz, mgr T. Liana, mgr L. J. Łuka, mgr T. Malinowski, mgr G. Mikołajczyk, mgr K. Modzelewski, doc. dr A. Nadolski, mgr B. Norska, mgr Ł. Okuliczowa, mgr E. Ostrowska, dr A. Płachcińska, doc. dr J. Przeworska, dr S. Serwatka, doc. dr W. Szafranski, dr T. Wąsowicz, mgr T. Węgrzynowicz, dr. J. Żak, doc. dr A. Żaki, prof. dr K.

Żurowski. Modele wykonał zespół pod kierownictwem J. Jasiewicza. Sprawami organizacyjno-finansowymi wystawy kierował W. Smoliński. Kustoszem zbiorów był mgr J. Okulicz, a sekretarzem technicznym mgr J. Dąbrowski. Konserwację szeregu zabytków przeprowadzono w pracowni konserwatorskiej PMA



Ryc. 3. Rekonstrukcja fundamentów chaty z Opola w sali poświęconej życiu codziennemu w państwie Mieszka I i Bolesława Chrobrego.

pod kierownictwem K. Kuca. Serwis fotograficzny wystawy wykonał T. Biniewski przy współpracy St. Biniewskiego, J. Polańskiego i mgr B. Chrzęszczowej. Wchodzą tu także zdjęcia wykonane z helikopterów, użyczonych przez Ministra Obrony Narodowej gen. M. Spychałskiego. Pełną inwentaryzację zabytków przeprowadził dział inwentaryzatorski PMA przy współpracy wielu młodszych pracowników naukowych. Krótki przewodnik po wystawie opracował dr S. Trawkowski, a plakat przygotowali plastycy WAG.

Ze względu na ogólnopolski charakter wystawy, inaugurującej uroczystości obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, zbiory



Ryc. 4. Końcowa część ekspozycji, poświęcona rozwojowi miast.

PMA uzupełniono szeregiem zabytków, wypożyczonych przez inne muzea i instytucje naukowe. Wypożyczono też wiele zdjęć i materiałów archiwalnych. Podajemy tu wykaz instytucji, które dostarczyły tych wszystkich materiałów: Archiwa Państwowe, Biblioteka Narodowa, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Instytut Historyczny Uniwersytetu w Poznaniu, Muzea Narodowe w Krakowie, Poznaniu, Warszawie i Wrocławiu, Muzeum Kultur Ludowych w Warszawie, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, muzea w Białymstoku, Bytomiu, Gdańsku, Kaliszu, Lublinie, Olsztynie, Opolu, Płocku, Szczecinie, Szczecinku, Toruniu i Włocławku, Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, Państwowy Instytut Sztuki w Warszawie, Wojewódzcy Konserwatorzy Zabytków w Krakowie, Poznaniu i Warszawie, Zakłady Archeologii Polski Uniwersytetów w Krakowie, Łodzi, Poznaniu, Warszawie i Wrocławiu, Zakład Architektury Polskiej i Zakład Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej oraz muzea archeologiczne w Krakowie, Łodzi i Poznaniu a także Kapituła Katedry w Gnieźnie. Umożliwiło to pełne pokazanie szeregu problemów, a także ekspozycję poszczególnych ważniejszych ośrodków monarchii wczesnopiastowskiej, jak np. Poznań, Gniezno, Kraków, Wrocław, Szczecin, Wolin, Opole czy Gdańsk.

Wystawa doczekała się wielu przychylnych wzmianek w prasie, radiu i telewizji. Cieszy się ona dużą frekwencją publiczności, tak że w ciągu roku 1960, to jest w 144 dni, w czasie których Wystawa była czynna, zwiedziło ją ponad 52 tysiące osób. Dział oświatowy Wystawy zatrudnia 5 osób. Na terenie Wystawy czynny jest kiosk, sprzedający wydawnictwa archeologiczne oraz specjalne pocztówki, wydrukowane przez „Ruch”.

J. Dąbrowski, J. Okulicz

Międzyuczelniany Archeologiczny Obóz Szkoleniowy w Biskupinie w r. 1960

W dniach od 12 lipca do 5 sierpnia 1960 r. odbył się kurs szkoleniowy dla słuchaczy archeologii Polski po III roku studiów. Wzięło w nim również udział kilku słuchaczy archeologii śródziemnomorskiej (razem 40 osób). Koszta obozu pokryło Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego. Obóz miał inny charakter niż obozy poprzednie dla studentów I roku historii kultury materialnej w latach 1951—1956, co uwidacznia i program szkoleniowy.

Program kursu poza ćwiczeniami z zakresu metody wykopaliskowej na stanowisku 4 (osiedla „łużyckie”) i stanowisku 2a (wędzarnie wczesnośredniowieczne) przewidywał również cykl wykładów, niejednokrotnie związanych z pokazami.

Z zakresu metodyki, prof. dr Aleksander Gieysztor: Źródła pisane i inne objaśniające Początki Państwa Polskiego; prof. dr Józef Kaj: Ichtiologia w badaniach archeologicznych (z pokazem materiału); doc. dr Marian Kubasiewicz: Zoologia w badaniach archeologicznych (z pokazem materiału); dr Stanisław Trawkowski: Źródła pisane, ikonograficzne, kartograficzne, toponomastyczne itd. do badań osadnictwa miejskiego (wykład i wycieczka do Żnina); prof. dr Zdzisław Rajewski: Metodyka badań terenowych. Badania wykopaliskowe, tzw. powierzchniowe (z wycieczką), podwodne itd. Archeologia, prehistoria, prahistoria, historia. Metody doświadczalne w badaniach archeologicznych; prof. dr Konstanty Moldenhawer: Botanika i dendrologia w badaniach archeologicznych (z pokazem materiału); płk dyr. inż. R. Zelwianski i inż. Stolarz: Metody badawcze kryminologii i jej warsztat (z częściowym pokazem m. in. aparatury do wykrywania metali).

Z zakresu technik pierwotnych, dr Waldemar Chmielewski: Technika obróbki kamienia i krzemienia; prof. dr Zdzisław Rajewski i kowal Józef Piotrowski: Technika obróbki żelaza (z pokazem); prof. dr Zdzisław Rajewski: Mielenie ziarna, prażenie ziarna, wyrób glinianych prażnic i tzw. talerzy oraz wypiek podpłomyków (z pokazem); mgr Zofia Kołos-Szafrańska i zdun Józef Czechowski: Techniki garncarskie (z pokazem); doc. dr Włodzimierz Szafrański: Technika wędzenia ryb i pędzenia dziegciu (z pokazem); doc. dr Kazimierz Żurowski: Technika obróbki rogu i kości (z pokazem).

Z zakresu prahistorii i historii, mgr Zbigniew Bukowski: Osadnictwo Biskupina w czasach pierwotnych (wykład w terenie, zwiedzanie wystaw); prof. dr Aleksander Gieysztor: Udział Ziemi Zachodnich w tworzeniu Państwa Polskiego; mgr Zofia Hilczówna: Osadnictwo Biskupina w czasach wczesnofeudalnych (wykład w terenie, zwiedzanie wystaw); mgr Jerzy Olczak: Szklarstwo, technika wyrobu szkła i przedmiotów ze szkła; prof. dr Zdzisław Rajewski i dr Stanisław Trawkowski: Rozwój miast wczesno-

średniowiecznych i średniowiecznych m. in. na przykładzie Żnina (wykład i wycieczka); mgr Ewa Spronger: Osadnictwo w Kruszwicy (wycieczka, zwiedzenie terenu wykopalisk i wystawy); dr Stanisław Tabaczyński: Osadnictwo w Nakle nad Notecią (wycieczka, zwiedzenie terenu wykopalisk i wystawy); doc. dr Kazimierz Żurowski: Gniezno we wczesnym średniowieczu (wycieczka, zwiedzenie wykopalisk i wystawy).

Poza tym odbyły się wycieczki połączone z objaśnieniami do Sobiejuch, Izdebnia i Smuszewa (osadnictwo obronne z wczesnej epoki żelaznej), do Gąsawy (wystawka połowa o Leszku Białym, architektura zabytkowa) i Oćwieki (grodzisko nad jeziorem), do Wenecji (ruiny zamku tzw. Diabła Weneckiego i wystawka połowa), do Strzelna, Mogilna, Trzemeszna (architektura murowana wczesnośredniowieczna i późniejsza).

Ponadto mgr J. Ołędzki z Zakładu Etnografii IHKM Warszawa przedstawił pokaz filmów etnograficznych wąskotaśmowych. Natomiast pokaz techniki odlewania brązu i ołowiu jak i wykład z dziedziny metalografii z powodu niemożności przybycia wykładowcy nie mógł się odbyć.

Obowiązki kierownika naukowego obozu pełnił prof. dr Zdzisław Rajewski, a instruktorów mgr Zofia Hilczerówna, mgr Zbigniew Bukowski i mgr Marian Olczak. Administracja obozu spoczywała w rękach Walentego Schweitzera, kierownika szkoły w Biskupinie, i inż. Bronisława Illukowicza.

z. r.

Zdjęcia z helikopterów grodzisk polskich

Na wystawie o początkach Państwa Polskiego, mieszczącej się w gmachu dawnego Arsenалу przy ul. Długiej, wystawiono m. in. duże powiększenia fotograficzne dawnych grodzów wczesnośredniowiecznych (grodzisk). Zdjęcia wykonano z helikopterów używanych dla tych celów przez Ministra Obrony Narodowej gen. M. Spychalskiego. Są to pierwsze tego rodzaju dokumentacje w ar-

cheologii Polski wykonane w latach 1959 i 1960. Dzięki tej pomocy można było z lotu ptaka utrwalić na kliszy ponad 200 obiektów. Akcja ta będzie kontynuowana.

z. r.

Korpus dyplomatyczny na wystawie o „Początkach Państwa Polskiego“ w gmachu Państwowego Muzeum Archeologicznego

W dniu 18 stycznia 1961 r. zwiedził wystawę korpus dyplomatyczny akredytowany przy Rządzie PRL w Warszawie.

Po powitaniu zebranych *in corpore* członków korpusu przez dyrektora muzeum nastąpiło zwiedzanie wystawy w grupach obcojęzycznych. Objaśnień udzielali: dr Maria Dembińska, prof. dr Aleksander Gieysztor, mgr Halina Modrzewska, Barbara Reszko, prof. dr Zdzisław Rajewski, dr Teresa Wąsowicz. Po zwiedzeniu wystawy odbył się koncert muzyki staropolskiej (pieśni z XVII i XVIII w. oraz utwory na klawesynie), a następnie poczęstunek (grzany miód staropolski z korzeniami oraz pierniki).

Imprezę organizowało Ministerstwo Spraw Zagranicznych i PMA. Ministerstwo reprezentował Szef Protokołu Dyplomatycznego Ambasador Jerzy Grudziński. Jest to już druga z rzędu wizyta korpusu dyplomatycznego w placówce archeologicznej. Pierwsza miała miejsce w roku 1959 w Biskupinie.

z. r.

Powołanie inspektora rzeczoznawcy zabytków archeologicznych na okręg wielkiej Warszawy

W wyniku dłuższych starań Dyrekcji Państwowego Muzeum Archeologicznego Wydział Kultury Stołecznej Rady Narodowej m. Warszawy powołał przy Urzędzie Konserwatorskim Zabytków inspektora rzeczoznawcę zabytków archeologicznych na okręg wielkiej Warszawy. Obowiązki te objął inż. mgr Bogusław Gerlach.

z. r.

KOMITET REDAKCYJNY
ZDZISŁAW RAJEWSKI — Redaktor Naczelny
JERZY HALICKI — Zastępca Redaktora Naczelnego

Rada Redakcyjna

Witold Hensel, Przewodniczący Rady (Instytut Historii Kultury Materialnej PAN — Warszawa), Konrad Jażdżewski (Muzeum Archeologiczne — Łódź), Bogdan Kostrzewski (Muzeum Archeologiczne — Poznań), Zdzisław Rajewski (Państwowe Muzeum Archeologiczne — Warszawa), Tadeusz Żurowski (Wydział Zabytków Archeologicznych Ministerstwa Kultury i Sztuki)

Materiał ilustracyjny do niniejszego zeszytu wykonali:
S. Biniewski, T. Biniewski, M. Curyło, S. Dembiński, W. Gawrysiak, H. Grocholski, J. Kuczyński, S. Łuczak, H. Pawłowski, J. Polański, W. Śmigiełski, T. Wenhryniewicz

Rycina na okładce przedstawia pierścionek z tarczami spiralnymi ze skarbu brązowego znalezionej w Stawiszycach pow. Pińczów

Adres Redakcji: Warszawa, ul. Długa 52 (Arsenał)
Państwowe Muzeum Archeologiczne

Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wrocław 1962. Nakład: 800 + 200 egz. Obj. ark. wyd.: 14,10, ark. druk. 5,9 (×16). Papier druk. sat. kl. III, 80 g, 61×86. Oddano do składania 31 I 1962, podpisano do druku 27 VIII 1962, druk ukończono we wrześniu 1962.

Zam. 201/62

H-86

Cena zł. 30.—

Drukarnia im. Rewolucji Październikowej, Warszawa

